

[261 (1927) Київ) Укр. А Наук. 1.9 (4 7)]

С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE - SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 15 вересня.

1927
книга 5

К И Ї В

Загального числа
книга 24

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Брюховецький і відьми.

Маленький документ, знайдений нами підчас занять, з доручення катедри Історії Українського Народу Української Академії Наук, в столбцях Білгородського стола московського розрядного приказу, цікавий не тільки з історично-побутового погляду, але також як причинок до психології „боярина і гетьмана“, такої характеристичної фігури нашої „Руїни“.

Іван Мартинович, як його тоді звали, вийшов на історичну арену Запоріжжя, що дало тодішнім подіям чимало і народніх героїв і авантюристів. Попередні роки, до обрання його на „кошового Війська Запорізького Низового“ нам невідомі. Не знаємо також і про підготовчу роботу до виборів і самих виборів, на яких він, безумовно, грав не аби яку роль. Літописні й інші відомості показують, що ставши гетьманом, він енергійно виявляв принцип демократизації й орієнтації на народні маси. Очевидно, цьому награванню на демократичних почуттях Запоріжжя він завдячував і вибір на кошового, і потім вибір на гетьмана.

Присутність і роля запорожців на „Чорній Раді“ виразно про це свідчить. Документом цієї ролі Запоріжжя в виборі Брюховецького зістався небувалий до того часу титул „кошового гетьмана“.

Але ставши гетьманом Брюховецький очевидно переоцінював цей успіх. Вороги його, що так довго докучали йому, були дуже далеко: одні з них покарані на смерть, інші вислані на північ. Суворі Запорожці здавались йому більше непотрібні. Ображені сіромахи повернулись назад у свої степи й плавні, у свою незрадливу Січ; одщепенець Івашко, цей невдячний її син і зрадник усього простого і традиційно українського, став для неї чужим і ворожим. Всі його симпатії, запобігання й упадання— в бік Москви. На неї, і тільки на неї його надія. Вона і міцна і заможна, зберігла гарні звички і нахили, не те, що грубе й дике Запоріжжя. Запобігаючи її ласки, він випрошує у царя для України воевод і ратних людей для таких міст цієї території, для якої й сама Москва не зразу то згодилась призначити. Так уже в перших числах січня 1666 р. слідом за Брюховецьким прибули на Україну воеводи в такі міста: Гадяч, Полтаву, Миргород, Лубні, Прилуку, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин і інші. Воеводи зазначених міст були не, просто воеводи, себ-то начальники певних залог,—це були царські урядовці з правами, що поширювались на них у всіх галузях економічного життя України. Їм доручалось робити перепис українського населення, збирати податки, мита, стежити за настроєм і т. ин. По друге, він звернувся з проханням до того ж таки московського царя вислати на Україну з Москви духовного пастиря, чим у великій мірі так само можна прибрати до рук і духівництво і простий нарід; та се бажання, хоч і приємне було Москві, занадто вже було небезпечне на той час, так гетьмана поспішили остерігти від такої занадто великої услужливості.

Для доказу-ж своєї особистої вірності Брюховецький поїхав до Москви і просив, щоб там одружили його з московською „девкою“. Це

його прохання було виконане без особливих, не те, що вагань, а скоріше турбот. Як не як, а все таки, коли там далеко від Москви, десь у чужій, але розкішній Україні—буде більше на одне-два царських московських ока, московська політика не погіршає. Тим більше, що поруч з дружиною росіянку будуть і інші російські люди, а з ними буде перенесено туди і звички і побут московський. Гетьмана одружено з дочкою князя Дм. Долгорукого ¹⁾, жінкою до одруження незнайомою йому, так же як незнайомий був і він їй. Ціною однієї жінки і боярського сану московські дипломати міцніше прибрали Україну до своїх рук, одержали бажаний посаг в праві на збирання податків і т. и. і т. и. Разом з нею до простого гетьманського двору переїхала з півночі й московська бучність. Сам гетьман тепер уже не той простий старшина, а боярин з усіма характерними для його сану рисами. На гетьманську булаву одержує цілий Гадяцький ключ, для себе Шептаківську вол. Стародуб. полку ²⁾, а для охорони свого „двору“ випрошує знов таки з тієї ж Москви ратних людей, замість дорогих чужоземних військових частин. Гадяцька залога міцно оберігає очеретяні підвалини гетьманського трону і ті московські новини, запозичені Україною, що так хотілись царю Олексію. А саме головне, начальні люди цієї залоги тепер мають можливість легко стежити за гетьманом і всією старшиною, за всіма, що відбивають настрої українського громадянства. Наскільки все це було добре організовано видно з багатьох джерел, і найпершим у цьому відношенні є хоч би та ж сама одписка Іони. Один за другим летять гонці до Москви то зі звісткою про наміри короля чи кримського хана, то з повідомленням про приїзд чужоземного посла...

Але українське громадянство не могло спокійно дивитись на продаж гетьманом громадянських прав і гуртом і в роздріб і реагувало на них самими різноманітними проявами людського незадоволення. Для однієї місцевості воно характеризувалось нападами на воевод і ратних людей, для другої—на близьких гетьмана, для третьої—об'єднаннями проти нього, а для четвертої—організованими нападами з метою кари й помсти. Про все це не міг не знати гетьман. Тим більше, що подібні хвилювання вже почались і на далекому Запоріжжі, куди за його таки гетьманським проханням було виряджено з Москви і воеводу і ратних людей. Все це зворушило, збентежило, схвилювало занадто вже здатливого гетьмана. Він тепер тільки побачив, що в зовнішній і внутрішній політиці зайшов занадто вже далеко, український нарід обурих і підняв проти себе, і прірва, грізна прірва утворилась і з одного і з другого боку, прірва, що раз на завше відокремила його і від народніх мас і від інтелігенції—духовенства і старшини.

Занедужав правитель український, підупав духом васал московський. Ходить, стогне й скаржиться гетьман усім на свою хворобу. Занедужала й його дружина. Разом з ним переживає турботи, хвилювання, неприємності. Хтось кинув підозріння на відьом, що насилали на нього хворість. Назвали одну, другу, третю... Грізне розпорядження слабого, душевно-хорого чоловіка „заарештувати“ швидко виконується прибічниками і через де-який час „пять баб ведм да шестую гадяцкова полковника жену“ садовлять спочатку в льох, а потім і спалюють як осіб, що підтримували звязок з „нечистими духами“ і за їхньою допомогою наслали на його, гетьмана, і його дружину „чахотную болезнь“.

Ось цей документ:

¹⁾ А. Ю. і З. Р. т. VI, 10; Костомаров, Ист. Мон. т. XV, с. 57; Соловьев, История России, т. XI, с. 146; ²⁾ Костомаров, „Ист. Мон.“ т. XV, с. 57.

Розрядний приказ, Белгородский стол № 596.

1667 году сентября в 30 день. Сказал Иона Гаврилов сынъ Левонтьевъ: Как я был у боярина и гетмана войска Запорожского у Ивана Мартыновича Брюховецкова в Гадяче, и я, Иона, слышел у сотника московскихъ стрелцов, у Кирила Кокосева, — боярин де и гетманъ войска Запорожского Иванъ Мартыновичъ велел зжеч пять бабъ ведмъ да шестую гадяцкова полковника жену.

А зжечь де ихъ велел за то, — мнил на них то, что оне ево гетмана и жену ево портили и чахотную болезнь на них напустили. Да он же, Кирила сотник, мне, Ионе, сказывал: носятца де у нас в Гадиче те слова, будто де те же бабы выкрали у гетмановой жены дитя из брюха; а иная де баба ведьма ушла.

А как де те бабы сидели за караулом в меншомъ городе в погребу, и от них де из погреба бегивали мыши и кошки и по городу бегаютъ многое время, и бегав де незнамо подеваютца.

А как я, Иона, был у боярина и гетмана войска Запорожского, у Ивана Мартыновича Брюховецкова, и онъ ко мне выхаживал болен гараздно.

А сказку писал я, Иона, своею рукою.

Ніяких прикладів такої розправи на Україні, особливо Лівобережній до кінця XVII в. наче б то не зустрічаємо. Для пізніших часів документи про спалення ми знаходимо вже і в судових справах. Матеріяли з правобережної України зібрав і об'єднав покійний Вол. Б. Антонович (Тр. этн. ст. эксп. т. I-й СПб 1872 г). Життя й побут Лівобережної України досліджені менше. Коли „колдовство“ Правобережної України, документи про яке знаходимо в гродських Винницьких і інших книжках, ми можемо безпомилково віднести до запозичень і впливів з Заходу через Польщу, то до чиїх запозичень ми віднесемо гадяцьке спалення? Коли там схожість релігійних вірувань, католицьких і некатолицьких, що має одну мету й бажання, пояснюється одними й тими джерелами, то як пояснити це, знов таки, безумовно, запозичене карання?

Очевидно і тут впливи Московщини, нового московського оточення гетьмана і його московської охорони. Олексій Михайлович, „тишайший“, поборник православія й візантизму, мав на своїй совісті не один десяток подібного роду карань; його піддані мали повно таких прикладів у своїх головах і піддали їх, як проект, чи може пораду, гетьманові. Злопам'ятний месник, обійдений злою долею, Брюховецький охоче хапається за чуже й вороже українському народові предложення і виконує його без жалости, з властивою йому жорстокістю. Так був запозичений з Московщини зовсім новий і мало відомий на Україні спосіб покарання відьом через спалення. Незабутньої пам'яті „боярин и гетман войска Запорожского Иван Мартынович“ „велел зжеч пят бабъ ведмъ да шестую гадяцкова полковника жену“, зазначає московський чоловік у своїй одписці. Як попала в список „відьом“ полковниця Острая, чи за провину свого чоловіка, чи за свою власну, ставши жертвою інтриг двору гетьманського, чи за щось инше, — для нас невідомо. Джерела про це якось особливо вперто мовчать. Дивним і незрозумілим переходить увесь цей процес, уся подія, і коли легко було в ті часи причепитись до самого факту „відьмування“, то, очевидно, значно важче можна перевести було це непомірно велике спалення при існуванні, хоч і паралізованій, але все ж таки живої громадської думки.

Непохитний свідок тих часів і подій, перемог і поразок — документ одписка багато де чого вносить нового до відомостей про побут українського народу і доповнює різнобарвну характеристику чоловіка, що допомагав Москві натягувати ярмо на шиї багатьох мільйонів свободного українського народу, що так гаряче протестував проти царя, пана й нагайки.

Лист Петра Мировича до батька-мазепинця.

Серед української старшини, що пішла на еміграцію з гетьманом Мазепою, видатну роль відіграв генеральний бунчужний Федір Іванович Мирович¹⁾. Це був один з найвидатніших мазепинців, що до кінця днів своїх не пішов у Каносу до російського вряду, але брав діяльну участь у широкій політичній діяльності гетьмана Пилипа Орлика²⁾. На Україні в Федора Івановича залишилося чимало родичів, і серед них сини Петро та Яків. Мик. Ів. Костомаров, подаючи короткі відомості про долю цих двох братів, зазначає: „1732 року обидва брати, Петро та Яків, невідомо за що та відкіля, були послані до Сибіру та призначені там на службу в званні дітей боярських“³⁾. Проф. Більбасов указує, як на причину заслання обох Мировичів, на „тайную отлучку“—Петра на Україну, а Якова—до Польщі⁴⁾. Нині маємо змогу на підставі матеріалів, що переховуються в Москві в „Древлехранилище“ Московського Історичного Архіву⁵⁾, ширше освітлити цю важливу подію в житті синів видатного мазепинця. Серед справ Тайної Канцелярії є чимало, що мають непосредний інтерес для українського історика, бо мова йде про політичних „злочинців“ з України 18 віку. І ось в фонді Тайної Канцелярії (що знаходився до революції в Петрограді та що його тепер перевезено до Москви) та в фонді московської контори цієї Канцелярії⁶⁾ і переховуються дві справи, що непосредно малюють причини заслання обох братів до Сибіру та подають чимало нового матеріалу до їхньої біографії.

Найбільше відомостей біографічного характеру подає Яків Мирович на своєму допиті в „Канц. Тайн. Роз. Дел“⁷⁾. Він, як цього і вимагали од нього, докладно розповів про своє життя, і серед цих відомостей є чимало, що доповнюють та й змінюють відомості, подані у згаданій праці Мик. Ів. Костомаровим та В. Л. Модзалевським⁸⁾. Після того, як 1709 року—говорив Мирович на допиті—батько його Федір, що жив „в Мал. Рос. в городе Переяславле в ранге полковничьем“⁹⁾, „явился вызмѣне“, він (Яків) та брат його Петро лишилися „в малых лѣтѣх“ на Україні при матері своїй Ганні Леонтєвні¹⁰⁾. А далі їх з матір'ю узяв

1) В. Л. Модзалевський, Малор. Родословник, том 3-й, с. 548. М. І. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, том XVI, вид. Літер. фонду, ПБ., 1905. Є й український переклад цієї праці Костомарова в „Руській Історичній Бібліотеці“ т. XVII та XVIII. 2) Про П. Орлика останніми роками вийшли праці І. Борщака: Гетьман П. Орлик і Франція (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, том СXXXIV, сс. 79—136); П. Орлик. Вивід прав України („Стара Україна“, 1925, I-II); Orlikiana (Хлібор. Україна, IV кн. за рр. 1922—1923). 3) М. І. Костомаров, там-же, с. 777. 4) Більбасов, Іоанн Антонович и Мирович. Москва. 1908, с. 26. 5) „Древлехранилище“ Моск. Іст. Архіву (кол. Архів Мін. Юстиції), справа ч. 293, разряд VII (кол. Держ. Архів Мініст. Зак. Справ) та справа ч. 7, звязка 98 фонду Московської контори „Тайных Розыскных Дел“. 6) Про об'єднання цих фондів та про „Древлехранилище“ дивись статтю М. Любавського: „Моск. Ист. Архив. Древнехран“. Архивное Дело, вип. II. 1925 р. 7) Справа ч. 7, звязка 98, фонд Моск. контори. 8) В. Л. Модзалевський, там-же, с. 550. 9) Ні Костомаров, ні Модзалевський не називають Ф. Мировича полковником Переяславським. С. Соловьев називає його Переясл. полковником. 10) У В. Л. Модзалевського в згаданій праці (том. 3-й) нема імені жінки Федора Мировича. Так само в т. 4-м (с. 185) В. Л. Модзалевський висловлює думку, що, може її звали Тетяною. Отже, нині маємо певне ім'я—Ганна. Вона була рідна сестра відомого наказного гетьмана Павла Леонтєвича Полуботка, але Яків Мирович називає його чомусь „двоюродным“ дядьком.

до себе дядько їхній Павло Полуботок, і жили вони в дядька до 1723 року, коли дядько забрав їх з собою до Петербурга. Там дядька їхнього було заарештовано, а за що, як зазначає Яків Мирович, він не знає¹⁾, знає тільки, що узято було його дядька за іменним указом Петра Другого²⁾. Після смерті дядька з 1723 до 1728 року жив він з братом у Петербурзі „на наемных разных кватерах“. І ось, мовляв, 1728 року (?), за іменним словесним указом Катерини Олексіївни³⁾ та з прохання його й брата, їх було призначено „в академию для науки“. Але пробули вони при тій академії півроку і „за неполучением, де, жалованья“, він та брат його „от той Окадемии отлучились собою и жили в СПб, потому что де на своем коштѣ им питатца было нѣчим“. І ось брат його Петро подав прохання цесаревні Лизаветі Петрівні, і його прийнято було „в секретари“. І як в 1729 році⁴⁾ цар Петро 2-й „ізволил ехать в Москву“, то поїхала й цесаревна, поїхав і його брат та і його взяв з собою. Далі Якова Мировича було призначено до графа Потоцького⁵⁾ за секретаря, і був при ньому 1½ роки, вчив графа російської грамоти. Як граф поїхав до Польщі, поїхав з ним і він, Яків, та там у Польщі бачився з батьком своїм⁶⁾. 1731 року повернувся він, Яків, до Москви, та, бажаючи служити „ея императорскому величеству“, попрохав графа звільнити його. Той звільнив і дав йому атестата на польській мові. Тут же, в Москві, тижнів 10 тому (а допитували його в серпні 13-го дня 1732 року) він і одружився та й жив в будинку „жены ево гостиной сотни Дмитрія Акишева внуки Авдотьи Андрѣевой дочери“⁷⁾.

От такі відомості подав на допиті про себе та про брата Яків Мирович. За що-ж було його заарештовано? Відповідь на це дають обидві архівні справи, числа яких ми зазначаємо⁸⁾.

Петро Мирович, секретар цесаревни, 1729 року, взявши пашпорта, поїхав на Україну, щоб там позиватися із своїми братами в других-Полуботками за майно. Пробиваючи на Україні, Петро Мирович подав Семенові Нарішкинові⁹⁾ листа для надсилки батькові та „на той же тетрати“ копію з указу 8 лютого 1725 року¹⁰⁾ про козацьку старшину, заарештовану Петром.

¹⁾ Про П. Полуботка нещодавно надруковано розвідку акад. Василенка в журналі „Україна“ (кв. 6 за 1925 рік), де й вказано всю попередню літературу. ²⁾ Очевидна помилка Я. Мировича. Важко припустити, щоб Я. Мирович не знав, який саме цар був 1723 року. Очевидно, всі помилки в свідченнях можна пояснити тільки тим, що Яків Мирович на допиті був в стані страшного пригноблення і не міг давати точні відповіді. ³⁾ Цариця Катерина I вмерла 6 травня 1727 року. Отже, Яків Мирович знову плутає. Дійсно, був указ 4 лютого 1725 року „Полуботковых племянников, братьев Мировичей, которых отец находится в измене, определить в школы или в академию, в какое дело будут достойны по рассмотрению директоров, а в Малую Россию не отпускать никогда“ (див. Костомаров, згадана праця, с. 777). ⁴⁾ Цар Петро 2-й переїхав до Москви 1727 року.

⁵⁾ Граф Антоній Потоцький, підстолій великого князівства Литовського посол до Росії.

⁶⁾ Федір Мирович жив у князів Вишневецьких в їхньому маєткові Білках.

⁷⁾ В. Л. Модзалевський в „Малор. родосл.“ (том 3-й, с. 550) висловлює думку, на підставі щоденника Як. Марковича, що Як. Мирович був, певне, одружений з Копієвою. У щоденникові Як. Марковича під 27 березня 1729 року (ч. II, с. 290) записано, що „по обѣдѣ приехавши, застали в своей квартирѣ Копіева, шурина Мировичоваго, з котрим, такожъ з братомъ и Мировичом, играючи в карти, проиграл около 3 р., брат виграл. Сегодня начали писать разсуждение богословское на безбожие, начисто: я диктовал, а Мирович писал“. Очевидно, думку Модзалевського треба відкинути, бо-ж Мирович Яків точно зазначає, що одружився він аж 1732 року, та й прізвище нареченої його інше.

⁸⁾ З них справа ч. 293, VII разряду дуже стара, зіпсована, останніх документів не можна було зовсім прочитати, щоб не розсипалися вони. С. Солов'єв теж згадує „дела Тайн. Канц. 1732 года“, вказуючи, як на причину заслання Мировича, на листа П. Мировича до батька, а також на їхні свавільні відлучки.

⁹⁾ Семен Нарішкин, генерал-майор, був резидентом при гетьм. Апостолові після полковника Тургенєва. ¹⁰⁾ П. С. Зак. № 4651.

Лист цей у кількох місцях здався Нарішкинові підозрілим, і він його надіслав до відповідних інстанцій. Петра Миновича було затримано і 6 червня 1732 року надіслано до Походної Канцелярії „Тайн. Роз. Дел“. 7 червня відбувся допит. Допитував його славнозвісний Андрій Іванович Ушаков¹⁾, голова Тайної Канцелярії. Що-ж то за лист був? Треба сказати, що це не лист був, а ціле посланіє, ціла політична декларація, яку ми вважаємо за потрібне навести цілком.

Копія листа Петра Миновича до батька Федора Миновича, що втік з Мазепою до Польщі, з справи 1732 р. ч. 293 Розряду VII кол. Державного Архіву, арк. 5—18 об.

„Древлехран“. Моск. Іст. Архіву²⁾.

Милостивѣйшій мой государь батюшка.

(л. 5) Прочитывая сие милостивѣйшее монаршее объявление, и разсужденіе в нем множайшія и неизслѣдованныя вины и преступления наших старшин малороссийских, несносным бѣдного подлого народа утѣснениемъ, такожде и монаршее о томъ подломъ народе отеческое сожалѣніе і заступленіе і старшинамъ надчаяніе за преступленіе вомѣсто наказания показанную превысочайшую милость³⁾, то всякому с нас вѣрному рабу, и доброму християнину от малого до великого чина, і всему посполитому малоросійскому народу за преставльшихся монархов Бога молить непрестанно; поминая их величествъ государствование с похвалами, а нынѣшнему самодержавствующему Богомъ помазанному своему государю и отцу⁴⁾ по должности присяжной до конца живота своего правдою служити достоит, и хотя случитца волею іли неволею і погрѣшити нам в чемъ (л. 5 об.) однако не отбѣгать, но своего наслѣдственного, а не чюждаго монархи смотрѣти подобаетъ, тому и повиноватца что и вам государь батюшко временных и вѣчных мукъ опасаяся, Бога ради, себе и ради спасения всей своей вами в конецъ разоренной фамиліи учинити достоит всеконечно, не опасаяся того что задолго послѣ Полтавской баталіи от противной стороны возвратившимся нашим малоросіянамъ не за карауломъ но безсѣздно жить в великоросійских городѣхъ указано, что здѣлалось болшь ради общаго добра, а не по гнѣву за их преступления о чем непотребной нѣкакоюсь страхъ и опасеніе от себя отложивше, возвратица вамъ лучше к своему монарсѣ, принявъ себѣ в умъ то, какъ сих недавних уже нашей памяти временъ, не вспоминая прежних государей великой милости к Малоросіи, и малоросійского частого противо монархов своих погрѣшения, в своей отеческой милости охраняют Малоросію, которая от единых токмо своих несынов,

¹⁾ Андрій Іванович Ушаков був страхиттям тогочасним. Про діяльність Ушакова в Тайній Канцелярії див. у проф. В. Веретеннікова, „Из ист. Тайн. Канц. 1731—1762 р.“ Нариси. Харків 1911 рік. Історію Тайн. Канц., як установи, дивись у нього ж „История Тайной Канцел. петровск. времени“ Харків, 1910 р. У 1732 році на початку року Ушаков з царським двором переїхав до Петербурга, отже „Тайн. Канц.“ залишалася у Москві, а в Петербурзі разом з Ушаковим була „Походна Тайн. Канц.“, яку тільки у вересні 1732 року було перейменовано у „Канц. Тайн. Роз. Дел“, а в Москві перейменовано у контору. Ось як характеризує А. Ушакова один з російських істориків: „політичних переконань у нього не було; його profession de foi полягало у рабському прислужуванню існуючому ладу та у вимаганнях свідчень проти цього ладу за допомогою страшного катування, якому віддавався він із захопленням“ (Проф. Корсаков, Воцарение Анны Ивановны).

²⁾ Висловлюю свою подяку за допомогу в перевірці копії цього листа співробітникам „Древлехранилища“, зокрема В. Домбровському та А. Новосельському.

³⁾ Мова йде про отой указ 8-го лютого 1725 року, що його копію П. Минович хотів надіслати батькові разом з листом.

⁴⁾ З цього видно, що листа цього П. Минович писав, ще коли живий був цар Петро 2-ий, що вмер у січні 1730 року.

но пасынковъ, какъ то, перекристов, циганъ і протчих пришельцевъ, похищающихъ власть, ради единой своей скверной прибыли въ імени, и імѣнїи своемъ разоряетца, о чемъ в милостивомъ семъ к народу объявленїи вѣрно и ясно ізображено; блаженныя і вѣчно достойныя (л. 6) памяти императорское величество Петръ великій отечески соболѣзнуя о попозитомъ своемъ малоросійскомъ народѣ от своихъ малоросійскихъ старшинъ зѣло обижденномъ, а хотяще оной охранять ізволилъ указать тѣмъ старшинамъ суду генералного яко бѣдного народа обидителямъ главнымъ выехать, а за непотребныя воровскимъ умысломъ сочиненныя и нахалныя прошения, чему я самовидецъ сѣсти за арестъ в Санктъ Петербурхи повелѣно; такожъ і ея величество государыня імператрица, за неизчисленныя ж оныхъ старшимъ вины, и преступления, монаршихъ указовъ, і зачинимые к подлому народу великия обиды и разорения, хотя они со всеми фамиліями своїми надлежали были сосланы бытъ в сылку лишившисьъ своего движимаго і недвижимаго імѣнїя однако высокою своею милостию монаршею здравіе и імѣнїе ихъ імѣ даровать благоволила; а нынѣшній всещасливѣйшій самодержецъ отецъ і государь нашъ Петръ второй и преступленіе ихъ імѣ простил, даровавъ все имение имъ, и честь прежнюю и по прежнему ізволилъ повелѣтъ устроить и гетмана обѣщая вперед своихъ монаршихъ прародителейъ прежнюю (л. 6 об.) являти милость, за которую его величества монаршую милость непрестанно молебствуя, хотя должны были мы всѣ во всякойъ служити вѣрности, а служити в такойъ вѣрности дабы между протчими своими прислугами, народъ Божїи і государевъ не обижать, і никому своей братье за наклады по прежнему тѣснити не потакивать, которая обида счисляетца междуусобной бранїю, однако забывъ страхъ Божїи и монаршїи за преступления гнѣвъ, наша малоросійская старшина не токмо сами лучше еще народу убожшему нестерпимыя утѣсненїя дѣлати начали, но і подчиненнымъ своимъ с себя образъ показуя, всякие насилства и разорения волю дали опять по прежнему исполняти какъ впервыхъ тотъ о которомъ вы ізволили в писмѣ своемъ ко мнѣ писать Яковъ Лизогуб¹⁾ весма нашего добра намъ же для сохранения имъ взятого, намъ не токмо хочетъ отдать но ниже хочетъ сказать то, что наше тое імѣнїе, всхованки у него імѣтца; и ради сей нашей у него схованки, такъ от него самого, какъ и от жены ево, доброго слова всегда не імѣю; да оприче другихъ еще свойственныхъ нашихъ, і братья (л. 7) мои двоюродные Андрей і Яковъ дѣти Полуботковы тое к себѣ імѣютъ дабы кого хотя і лучшаго от себя обезчестить; такъ тетку свою родную Варвару Добронизкую²⁾ пропотопную Переяславскую Яковъ Полуботокъ бранилъ матерномъ і похвалялся побоями безчестить такожъ де кого ограбить чюждее похитить і присвоити какъ і наше насилно присвоити хоцетъ, думая учредивъ судящихъ неправедно чюждее похитить, о чемъ сами і хвастаютъ которые Полуботки; ревнуя отцу своему что матушку мою за імѣнїе в смерть замучилъ; і они еще в молодыхъ летѣхъ а самовластно мучатъ у себя на дому в крепкомъ арестѣ

¹⁾ Яків Юхимовичъ Лизгуб—генеральний обозний з 1728 року, один з найвидатнішихъ генеральнихъ старшинъ першої половини 18 віку. Він був одружений з Федорою Іванівною Мирович, сестрою Фед. Ів. Мировича. Про нього див. А. Лазаревський, „Люди старой Малороссии“ і Лизогубы, Киевск. Стар. 1882, 1; також В. Модзалевський, „Малор. Родосл.“ том 3-ій, сс. 101—102; П. Клепатський, Літописецъ Як. Лизогуба. М. І. Костомаровъ зазначає у згаданій праці (с. 775), що долю засланої на Сибір матери Федора Івановича Мировича полегчував матеріальною допомогою зять її Лизогуб, що володів маєтностями Мировичів із зобов'язанням утримувати тещу та її сім'ю на засланні, але на доказ посилається на чолобитну самого Лизогуба.

²⁾ Варвара Леонтівна, сестра Павла Полуботка, одружена з Павлом Самуйловичомъ Добронизьким, що помер до 1729 року, див. В. Модзалевський, том 4-ий згад. праці, с. 185).

штѣ, тетку мою і свою Марфу Лисницкую¹⁾, для того, что-бъ ей і наше имѣние послѣ смерти тетчиной, въ ихъ Полуботковомъ дому оставалось, которую я всеконечно повезу к Москвѣ о dopravѣ, і надѣюсь не буду виноватъ, понеже такого арештанта какъ она тетка моя, і статutowое право в роздѣле II-мъ въ 28-мъ артукулѣ; і мимо судъ высвободить не забороняетъ, за которымъ имѣниемъ нашимъ когда і сестра моя меньшая (л. 7 об.) к Полуботкамъ ѣздила с прошениемъ то оную із двора своего выгнали і матерно бранили похваляясь бить оную; такожде і меня в Малоросію приѣхавшаго о взысканіи своего имѣнія гоняють в погонь за мною несмотря і на пашпортъ монаршій і всеконечно в смерть погубить намѣрены, не допуская меня не токмо в Москву но і в Глуховъ ко власти; а за приѣздомъ своимъ въ Украину, хотя жаловался я гетману на Полуботковъ, то потому я не токмо от него какую себѣ резолюцію получил, но еще жесточае сердитую на меня они Полуботки меня жъ и погубить всеконечно похваляются; а чтобы суд на нихъ или на другихъ такихъ же обидетелей обиженному получить никогда; еще жъ обиженный предъ своимъ обидителемъ виноватъ бываетъ; а заедними нашими старшинами Малоросійскими, токмо жаль тѣхъ людей, что суть учреждены к генеральной нашей старшинѣ в судъ с лицъ великоросійскихъ, на которыхъ наша малоросійская старшина сами бѣдному народу от нихъ же самыхъ судей обиженному (л. 8) в судѣ не дѣлая управы пѣняють і пѣни не имуть (?) такъ какъ на бывшаго прежде нынѣшнимъ министра Федора Васильевича Наумова, а весьма напрасно, и видитъ Богъ что мнѣ малоросіянину жъ будущему для того тамъ в Москвѣ добрымъ людямъ і в глаза глядѣть стыдно; токмо можетъ быть для того еще на меня великоросіянѣ и ласкавы, что я от своей братьи Малоросіянъ самъ в ненависти обрѣтаюсь за то, что і живу і служу в Великоросіи с радостію, да и для того милостивы жъ и сожалетелны о мнѣ, что видятъ меня во всемъ в конецъ разоренного от своихъ свойственныхъ тѣхъ самыхъ которые нынѣ правятъ судомъ генеральнымъ, которые судіи блаженныя памяти покойного государя императора своими неописанными преступленіями и разореніемъ тиранскимъ народа в такой привели гнѣвъ и скорбь, что о томъ обиженномъ своемъ народѣ соболѣзнуя непрестанно, почти от самого того и житія своего лишился і явно можно видѣть что не с великого добра его жъ императорское величество (л. 8 об.) Петръ первый такъ былъ неутолимой гнѣвъ свой на малоросійскую старшину показать изволилъ, что і в договорѣхъ между имперіею Російскою і короною шведскою всѣхъ преступниковъ милостиво простилъ, токмо однимъ казакамъ свѣйскому следующимъ оружию простить не соизволилъ, можетъ быть опричь другихъ многихъ обидчиковъ и бунтовщиковъ одни тѣ гетманы что от Хмельницкаго даже до Скоропадскаго были своими бунтами и ізмѣнами его государя нашего душу до смерти огорчили²⁾; за которыхъ вины, і иные, какъ і наша фамилия доселѣ страждетъ скитающаея которые то старшины будучи пришельцы, да и свои токмо похитившіи власть ради скверной своей прибыли сами преступивше не токмо свои вины (когда придетъ к розыскному дѣлу) на посполитой народъ превращають,

¹⁾ У В. Модзалевскаго про неї такі відомості (том 4-ий): „Марфа Леонтьевна жила в 1722 году за 1) Григорием Даниловичем Лѣсницким, Миргородским полковым сотником (1707); 2) (1722)... Мандрыкой“. Отже це місце листа вказує, що Марфа Леонтьевна була жива ще 1729 року та і в цей час її називають Лисницкою, отже відомості про її другий шлюб не зовсім певні, очевидно.

²⁾ Вираз з указу Петра I-го 1723 року: „Как всем известно что со времен перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, все гетманы явились изменниками“ (П.С.З. 4252).

но еще оной приводят к возмущению і подають в немилость монаршую, какъ і во объявленіи сем показано праведно, такие то самі собою бутто от всего посполства противными своими прошениями (л. 9) монарховъ оскорбивше вины свои на народ слагають, от чего народ і ради несносных от нихъ старшины обидъ за Днепръ уходятъ, а уходят не для того какъ старшина сказуетъ что от станціи армейской і бутто і от бывшей колегіи, которой ей Богу многие с посполства і нынѣ желаютъ, но ради послѣдняго і нестерпимаго себѣ от своихъ старшинъ разорения о которомъ разореніи обстоятельно сие объявление сказуетъ а не что іно намъ всяких в Малоросіи людей приводитъ во всеконечное разорение, токмо сие что когда поляки присовокупивше Малоросію под свою область і в тое ж время принудивши оную принять свои полские права і уложенья то слово в слово рало наложив на людей оными работали немилосердно для того выдая опять Малоросію под владѣніемъ наслѣдственного своего монархи быти, какъ і нынѣ тогочасную Украину болше своихъ природныхъ подданныхъ отягчаютъ надѣяся не сегодня завтра оную опять нашему самодержцу уступить і не токмо сами поляки какъ мужиками і казаками такъ и мѣлкою казацкою старшиною равно работали (л. 9 об.) но тѣхъ і жидамъ на заставу отдавали, такожъ де і поповъ, которой несносной работы нестерпѣвше і вмѣсто соединяся казаки с мужиками, і от того полского іга отторгнувшися тогда сами себе приписали і волности казацкіе і се начало есть разорения на которыхъ не какъ на камени, но какъ на лду суть утверждены всегда утопающе да і не токмо казаки но і мужики понеже вмѣстѣ с казаками отбилиса от полской державы для того смѣло сами себе учинили волность такую дабы не быть имъ в такомъ подданствѣ в какомъ мужики рускіе полскіе і другихъ государствъ имѣютца, но от одного помѣщика погрѣшивъ что отити к другому или не хотячи своему помѣщику дать подати надлежащей, іли оному работать, ити к тому хто внов слободы осаживает, і лѣтъ на нѣсколко волностей от работъ обѣщаетъ, і тамъ тое волное время просидѣтъ в пьянствѣ і лѣности і такимъ волентирскимъ житіемъ весь вѣкъ свой переменяя с мѣста на мѣсто проваждатъ которая мужичья волность і нынѣ слово в слово в Малоросіи обрѣтаетца (л. 10) а казаки оприче надлежащей имъ волности казацкой той что не должны никому податей дать так... волности ізобрѣли дабы имъ з между себе в старшину избирать волными голосами і так не разсматривая на то кто бы із нихъ угоденъ былъ по своей доброй неподозрительной ѳамиліи і по своему мужеству и воінскому искуству к службѣ государевой, но кто бы болше могъ всячески оныхъ посполитыхъ казаковъ учредить в шинку тот і нихъ и на уряды угоденъ і потому многие ізъ Полши преступивше что шляхта, посацкіе, художники и простые мужики, пришедше в Малую Росію в волностяхъ живущую и за едино токмо учреждение получивше у нихъ казаковъ себѣ чины. А ставше уже быти в державѣ всеросійскаго самодержца, то какъ тие волности казакамъ і мужикамъ подтвердили такъ приобикше сами слушать правъ майдебурскихъ чемъ і в Полше судятся, оные помянутая старшина с Полши и пришелцы оными судитца и всей Малоросіи бутто за согласіемъ всего посполитаго (10 об.) народа себѣ монарховъ нашихъ упросили, разумѣя великоросіискіе уложенья быти тяжкіе, і жестокіе о тѣхъ не будучи ізвѣстны и не токмо такіе пришелцы с Полши всегда получали себѣ здѣсь в Малоросіи чины, но і другіе какъ то греки, цыганы і прочіе, к тому ж и жиды полстившися на власть в Малоросіи скоро получаему, пришедше сюды крестятца, не ради воспріятія вѣры христіанской, но ради единой власти, которые пришелцы всѣ не имѣя ни іскуства ни охоты к службѣ государевой, но токмо природное свое же-

лание всякъ імѣя сие одни пришелцы с Полши в Украину ілі гости на-кастивше здѣсь много в свои стороны такъ самі уходятъ, такъ і зажив-шесь здѣсь гараздо людми землями скотомъ і всякими угоды многими і тѣмъ всѣмъ нажитымъ хотяще обладать, будучи опять в своемъ государ-стве полскомъ дѣляютъ вакціи какъ бы по прежнему оторвать Малоросію куды от Всеросійского монархи, другие греки і циганы будучи ж всегда от природы своей тщаливы к торгамъ (л. 11) і обманству, а на властѣх обретаяся болше никакой прибыли своему і государю і государству не дѣлаютъ, токмо сами скоро богатѣютъ, продающе святую істинну за ты-сячу и за другую в судѣхъ, да і перекресты приобыкше к промысламъ шинковымъ к продажамъ всяким, а обрѣтаются на власти же вино и другие напитки і ѣственныя, а себѣ уже непотребныя гнилыя припасы накладываютъ на народъ насильно, за то ізлишнихъ требуя денегъ і налага-юще не токмо на мужиков но і на казаковъ несносныя по своимъ держав-скимъ домамъ разныя работы, которой утесненной народъ не токмо за безцѣнокъ своей старшинѣ не свои но государевы волныя земли прода-вая, но имѣ и дом свой совсѣмъ бросив, идутъ куды очі а они старшина тѣ земли будто правдою купленныя грамотами себѣ ствердивше, а по желанию своему не могуще здѣсь себѣ сего токмо получить дабы на тѣхъ всѣхъ своихъ імѣняхъ и на тоей же самой власти и дѣти ихъ на-следственно и ненарушимо (по герцогску) обрѣталися хотя и недостойны то какимъ (л. 11 об.) правамъ і уложеньямъ повинуются туди і сами при-іти намѣрениа свои полагаютъ и знатно того ради не хотяще повинитца правамъ і уложеньямъ своего монархи едны по другимъ такіе то власто-любцы сукцесиве на чюждаго государя правахъ утверждаютца, і чтобъ імѣть себѣ оныя в своихъ монарховъ всегда на то подтверждения требуя, которому общему всѣхъ малоросійскому нашему разорению, весьма есть едина сия вина всеконечно, что старшина не разумѣюще правъ майде-бургскихъ і не по нихъ но по неискусному своему мнѣнію судъ отправля-юще зѣло разоряютъ подлой народъ і се самое начало разорения мало-російскаго, что не своего монархи повиноватца уложеньямъ, і какъ былъ его величество покойной імператоръ высокаго ума і расуждения, то на-дѣюсь весьма з жалостію разсуждать и соболѣзновать ізволилъ о семъ что Малоросія искони государства Російскаго какъ і Великоросія и земля и люди всѣ единому всеросійскому государю самимъ Богомъ суть во всемъ равно порабощены, хотя мало была и оторвана поляки до времени а во время пришествія оной (л. 12) от поляковъ опять к Великоросіи то уже всегда обыватели малоросійскіе старшина, будучи рабы не токмо требуютъ свободы ілі волности, но всегда на его господа и государя іные какъ Мазепа тайно і какъ другіе явственно бунтъ і измѣну дела-ючи іные какъ бывшаго полковника Полуботка домъ оприче другихъ какихъ противностей волшебствомъ никакого добра токмо единой пагубы проискивали, а едино то такъ старшинъ приводитъ в гордость в высоко-уміе і в непокорство высочайшей власти какъ и подлой бѣдной малоро-сіиской народъ приводитъ в разорение, что нежеланиемъ посполства но сами старшина чюждаго а не своего государя уложеньями ілі подвигомъ токмо тѣхъ майдебургскихъ правъ своимъ весьма неискуснымъ к судейству разумомъ народъ судятъ, отчего іные государства провинціи свои накрѣпко опасуютъ, а когда чюждаго уложенья желать, то уже желать і чюждаго государя опять быти под владениемъ, например будучи кому греческаго ісповѣданія христианиномъ (л. 12 об.), а вомѣсто евангелскихъ Христовыхъ заповѣдей во церкви христианской благовѣствовать турецкой алкоран то уже мугамедовымъ і ученикомъ быти, і того служить наслѣдникомъ рав-нымъ же образомъ, будучи под державою всеросійскаго імператора, а

величать в судѣхъ чюжие права и уложенья, то весма желать къ іному государю приіти и народ с собою привести под чюждее владѣние а понеже древніи росіискіе самодержцы многіе яко по них Святославъ і сынъ его великій князь святой Владимиръ и по немъ всѣ наслѣдники Малоросіею равно как і Великоросіею обладали, то такожде обладающему и нынѣ всеросіискому самодержцу вся Малая Росія должна повиноватца такъ какъ і Великоросія а не желать чюждыхъ правъ яко прав саксонскихъ статutowыхъ и порядку і тѣмъ наслѣдственного своего государя прав і уложенья противо майдебурскихъ не уничтожать, і волѣ своего монархи не противитца; а ежели по рабской должности всего какъ рабу великоросіискому надлежит не ісполнять; (л. 13) то развѣ желаетца еще себя показать явными преступниками ібо Малоросія пришедше под державу полскую что в такомъ состояніи какъ і другіе здѣшняго імперія провинціи будучи а неімѣя еще но прежде ни тогда гетмана себѣ (ібо за княженія еще в великомъ Новгородѣ государей всеросіискихъ в росіискомъ ихъ государевомъ городѣ Киевѣ імелися повѣренныя государевы люди съ знатныхъ персонъ малоросіискимъ государевымъ народомъ правяще і какъ еще от князя Рурика с великого Новгорода присланные ради того малоросіискаго ж народа управления в Киевѣ імѣлись, такъ і опослѣ пренесенія престола князей великихъ с Киева такіе ж поверенные лица яко первые Оскольдъ и Диръ от Рурика князя в Малоросіи обрѣталися своего государя всеросіискаго уложеньями народ Малоросіискій судяще) и что еще волностей никакихъ Малоросія не імѣла ж, а будучи в томъ завоеванная, тѣмъ тогда і принуждена была сравнитца всѣмъ должностямъ рабскимъ какіе всякъ полской подданной своему государству отправляетъ (л. 13 об.) тогда і помянутое право саксонское, порядокъ і статутъ принять принуждена, а какъ уже с Малоросіи с Полши и отовсюду отчаянными бѣглецами мѣстце за порогами Днепровскими гараздо многимъ числомъ наполнилась і назвавшись войско Запорожское стали противо турковъ і татаръ полякамъ разными разбоями помощь дѣлати, то тому Запорожскому войску і на обѣ стороны Днепра в Малоросіи пришедшимъ і наплодившимся многимъ казакамъ болшь ради лучшаго привоуду к войнѣ не ради гражданскаго судебного управления были гетманы ізбираны с которыхъ гетманъ Богданъ Хмельницкій поддавшѣ Малоросію опять под державу Всеросійскую і себе, то какъ сам онъ такъ і старшина с нимъ многіе не прирожденные Малоросійцы сами приобыкше судить і судитца уложеньями майдебурскими на оныя і подтверждения требовали да і послѣ уже бываемая старшина і судѣ тое ж прошение своихъ антецессоровъ всегда твердили хотя просты і неграмотны будучи (л. 14) которые не токмо на полскомъ языке сочиненные майдебурскіе права но своего прирожденного славенскаго і букваря честь неумѣющая і весма не токмо что есть судѣ что судія, что истецъ и что отвѣтчикъ, но про себя самого чловѣкъ ли онъ неразумѣющая; а в своемъ ли дѣлѣ судействъ (не розібрано) какъ калмыки в знани архитектуры іскусны будучи судили не по силѣ истца і отвѣтчика в правдѣ, но по силѣ накладовъ і выкладовъ в неправдѣ і за едны токмо лакомые взятки своей братьи потакали маломошныхъ обидить, ни бога, ни монархи своего бояся, для того что не по своего государя уложеньямъ судятъ ни того государя чие право саксонъ порядокъ и статутъ опасаютца не под того владѣниемъ обрѣтаяся, і такъ беззаступной посполитой народъ малоросіиской хотя вѣдая своихъ судей быти і властію монаршею учрежденныхъ однако болше уже обидѣ от нихъ себѣ терпѣти немогуще, не токмо что негодуеть іми, но какъ уже (л. 14 об.) многіе образцы бывали і убиваютъ ихъ и для того посполитому народу причитуетьца за бунтъ а судѣй за неправды

свои і за неисчисленныя преступленія узнавъ свою вину і за то боясь себѣ неопустного наказанія і своимъ фамиліямъ всеконечною пагубы опасаясь ізмѣною болше ізбывати свою вину умысливали какъ от Хмельницкого даже до Скоропадского всѣ гетманы с старшиною дѣльвали в которомъ разсужденіи блаженныя памяти імператорское величество, усмотрѣвая в свѣтѣ неслыханный непорядокъ быти в Малоросіи и от такового непорядку видя свой народ старшинами уже в конецъ разоряющійся изволил былъ в Малоросіи повелѣть для обще народнои ползы устроити колегію, а приводящій во всеконечное разореніе бѣдную Малоросію і инныя імѣвшіеся быти штрафованы самі поумирали, а іныя посидѣвши мало в арештѣ такую себѣ довольно вышешоказанную милость монаршую получили уже при державѣ нынѣшняго імператора, что воістинну его величеству государю нашему должны благодарити (л. 15) такъ какъ самому Богу, понеже его величество тѣхъ старшинъ бывшіе злыи умыселъ не наказаніе и народъ разоренной превсочайшею своею милостию монаршею покрыти благоизволилъ и явно нѣкоторого учителя церковного на нашемъ нынѣшнемъ монарше государѣ імператорѣ слова сбываютца, что человекъ милосердствующаго о бѣдномъ и о погибающемъ называетъ Богомъ, который учитель в ученіи своемъ о милосердіи къ народу пишетъ тако: человекъ милосердъ нищему і погибающему Богомъ бываетъ изволте жъ государь батюшко монаршее сие обявление прочитывать і в немъ видя несказанныя вины наши малоросійскія; і монархи нынѣшняго противо погрѣшенія помилованіе разсудить, то не божеское ли его милостиваго нашего імператора милосердіе на насъ всѣхъ являетца, да і надо мною рождениемъ вашимъ, ей божеское жъ его монаршее імѣетца милосердіе, ібо высочайшею своею милостию монаршею ваше преступленіе презревши мнѣ всепослѣднѣйшему своему вѣрному рабу явити милость изволил і в чины в дворѣ монаршіи (л. 15 об.) къ государынѣ цесаревнѣ пожаловати да і дядя мой Іванъ Миновичъ¹⁾ нынѣ адъютантомъ в службѣ государевой обретаецца ж, ради которой высокои монаршей милости і великого отеческого к намъ бѣднымъ сиротамъ милосердія без всякой непотребной боязни прийдѣте под державу опять своего монархи, гдѣ всеконечно обрящете милость, ібо невоспомяная здѣ того, что нынѣшний гетманъ, да і Семенъ Лизогубъ²⁾ в той же былъ компаніи, гдѣ і вы, но Ломиковский гетманскій зять³⁾ і самъ былъ тамъ же при Мазепѣ и его отецъ будучи тамо же в той противной сторонѣ і умре а нынѣ тотъ Ломиковский гетманскій зять по высочайшей монаршей милости і в Малоросіи при всемъ своемъ живеть; і еще нынѣ і господаремъ в замку Гадяцкомъ пожалован, і понеже у нынѣшняго милостивѣйшаго імператора нашего многіе преступники какъ и разорители украинскіе кающіися великую себѣ милость получили, то і вы пришедше не іно что токмо ей ей едину милость получите и нынѣ ежелибы на васъ былъ монаршіи гнѣвъ

¹⁾ Іванъ Івановичъ Минович—вѣдомості про нього у В. Модзалевського (том 3-ій, с. 549)—1730 року втік до Криму.

²⁾ Семенъ Юхимовичъ Лизогубъ приставъ був до Мазепи, але ще до Полтавського бою з'явився до російського табору, зазнавши після цього кари. Характерно, що треба відмітити в „Малор. родосл.“ В. Модзалевського, це те, що там не подано таких вѣдомостей про предків пізнішихъ дворян „малоросійських“, які б виявляли їхне неприхильне відношення до російського вряду. Уважно перелічуються посади, ордена і так далі, але що Семенъ Лизогубъ, приміром, був приставъ до Мазепи, про це й слова нема і так у багатьохъ випадкахъ.

³⁾ Ломиковский Іванъ Івановичъ—господаръ Гадяцького замку (1729 року); батько його був один із найголовнішихъ прибічниківъ Мазепи. Про нього та батька у Костомарова в згад. праці; у В. Модзалевського т. 3-ій сс. 187—189; А. Лазаревського, Киевск. Стар. 1886 р. січень. В. Модзалевський вказує, що І. І. Ломиковский, зять гетьмана Апостола, вмер до 1 червня 1731 року.

(л. 16) то бы не токмо была нам сыномъ вашимъ не показана милость, но еще тамъ бы і мы были гдѣ наша бабка¹⁾, а вы б сами не (си?) дѣли в Полше; да доселе ж я черезъ долгое время живучи в Великоросіи никогда ни от кого не слыхивал о васъ худого слова і что бы кто пенял на васъ, что вы в чуж(ой) сторонѣ по нынѣ живете (слово не розібрано) того что съ многихъ ізнатныхъ лицъ великоросіиских на вас пеняют удивляющесея в томъ, что какъ вы можете терпѣти оставивше свое движимое і недвижимое имѣние купленное и через такое должайшее время родителницы и рождения своего не видѣвше и хотя бы вы государь батюшко прямо не виноваты были а понеже васъ единых ради вся фамилия страждетъ то единой ради совѣсти можно бы вамъ все тамъ бросивъ сюды приіти (Боже сохрани хотя бы и не на добро) а ослабонити всю свою фамилию, за которую чтобы вамъ вѣчного борони Богъ не понести мучения, ежели тамъ скончите свой животъ Богу і государю своему не повинившесея а ежели (л. 16 об.) похочете приіти в Росіиское государство, то умилосердитесь, ни помышляйте іти в Малую Росію, но прямо в Москву к самого монархи лицу ради лобызания стопъ монарших и получения его величества монаршей себѣ милости ібо вам и самимъ ізвѣстно, что в Малоросіи не токмо чужие, но і свойственные сами между собою в ненависти обрѣтаяся един другого какъ возможно погубляютъ в которыхъ какъ нынѣ такъ вѣкъ любви, согласія и вѣрности весьма не надѣятца, в какой между себе непостоянной любви і в невѣрной к монархомъ своимъ вѣрности доволно, доволно во всѣхъ почти государствах прославилася наша Малоросія, всем себе в ненависть і презрение подавше и незадолго іные государства, нас малоросіян не за людей но за скот будутъ имѣти, что у насъ всѣ дѣйствія нечеловѣческіе но самыхъ лютейшихъ звѣрей имѣютца, вѣдаете сами что і наша фамилия от своихъ малоросіицовъ да еще свойственныхъ пришла во всеконечное такое разорение, да един другого ненавистию і завистию своею (л. 17) поразоряли наши свойственные дяди братья и протчіи многіи а і в доволномъ по милости государевой богатствѣ обретающесея, видя нас в послѣдней скудости по Санктъ Пітербурху скитающіихся, не токмо посвоейственной должности о нас не милосердствовали, і ничемъ нам не вспомогали, но еще в бѣдности нашей (не розібр.) ругалися, а наше имѣние у себе имѣют, какъ дядя нашъ Яковъ Лизогубъ по ізмѣнѣ Мазепиной и по отѣздѣ бабушкиномъ в Москву, имѣя указомъ лѣтъ черезъ нѣскольکو в сохраненіи своемъ для насъ же наши купленные всѣ грунта мелницы и маетности, вамъ уже совсѣмъ от дѣда нашего Івана Мировича отдѣленные, с того самъ собою токмо користовался, а нам с того ниже полушку когда дал; і какъ съ оныхъ недвижимыхъ пожитковъ нашихъ всякіе доходы у него дяди пропадають, такъ і сребро ваше намъ належное пропадаетъ же; такожде и братья мои Полуботки завладѣвше насилно нашимъ всѣмъ по матере нашей намъ належнымъ движимымъ і недвижимымъ имѣніемъ не токмо насъ при бѣдности (л. 17 об.) не вспомогали, но еще за мною нынѣ гоняютца, хотяще меня всеконечно умертвити, чемъ бы меня о томъ имѣніи истца збыти, і будучимъ намъ в Питербурху, ежели бы не покойная государыня императрица насъ своею милостию призрѣть ізволила, то бы весьма намъ і житія своего с холоду и голоду пришло было лишитца; і нынѣ приѣхавши я за своимъ имѣніемъ в Малую Росію, токмо і сыскал себѣ, что нажитое себѣ от монарховъ и добрыхъ своихъ благодѣтелей і приятелей великоросіискихъ людей все в конецъ издержал, ібо хотя здѣсь в Малоросіи і множайшихъ свойственниковъ имѣю.

¹⁾ Тоб-то в Сибіру, де такі опинилися трохи згодом і Петро і Яків Мирович.

однако весьма не у кого мнѣ і пообѣдать; умилосердитесь государь батюшко помянувшѣ слезы матери своей, братьи, сестеръ и насъ дѣтей своихъ с вашей единой причины черезъ колко надѣсятъ годовъ непрестанно проливающіеся, возвратитца ізволте под державу своего Російского монархи; умилосердитесь приходомъ своимъ свободите всю свою фамилию наипаче от порока измѣнниковъ, вами напрасно нанесенного, воистину і насъ всѣхъ (л. 18) от печали свободныхъ учините і себе всеконечно монаршую великую получите милость, понеже и господа сенаторы наши, какъ насъ разоренныхъ жалѣютъ, такъ і вашему батюшко нещастію соболѣзнуютъ вѣдая и сами что вы во время гетманства Мазепаинога в молодыхъ лѣтахъ будучи весьма о его зломъ Мазепаиномъ умыслѣ не вѣдали про что яко действительные при немъ Ломиковской (два слова не розібрані) Апостолъ Горленко, Максимович і прочіе тіе вѣдали, с которыхъ по... (не розібр.) шихся, ежели суть сами і дѣти ихъ пожалованы, то васъ паче в невинности страждущаго Божіе і государево милосердіе поживаетъ; однако хотя даровати иметъ нашей фамиліи Миновичевской Господь Богъ свободу, то я воистину, какъ самъ желаю жить і умирать между людьми в Великоросіи, такъ усердно совѣтовать буду і фамиліи своей, дабы в Малоросіи между лукавыми, завистливыми, ненавистливыми, і немилосердными своими людьми, а наипаче свойственными жить не хотѣли, и надѣюсь что его імператорское величество какъ есть монархъ зѣло милосердный і тамъ в Великоросіи не оставитъ насъ сырыхъ да і сии наши собственные купленные маестности малоросійские вовся от насъ отнять не пожелаетъ, толко бы государь батюшко (л. 18 об.) ваша купно с нами ко Богу і его величеству вѣрность была; сие писаніе мое к вамъ милостивѣйшіи родителю мой посылая, прошу не оскорбитца на меня в томъ что в немъ к вашему лицу такъ дерзновенно обыкновеніе давныя і нынѣшнія своихъ малоросійцевъ выписывая многихъ правд... (дві літери не розібр.) стою і укорилъ ей не по злобѣ какой, токмо воистинну сердцемъ до смерти о отечествѣ своемъ какъ сынъ соболѣзнуя, желая нарочно написать пространно о Малоросіи о монаршемъ над нею милосердіи, и над преступниками помилованіи, на документъ присемъ писмѣ моемъ і копию объявленія монаршего вмѣстѣ прилагаю для того чтобы вы не думали какъ я слышу, что будто Полуботокъ і протчіи арестанты с насъ малоросійцевъ безвинно в арестѣ поумирали, ей говорю неложно то, что свои обманства і нахалства яко разорители народа малоросійского і за волшебства адское на семъ еще свѣтѣ мучение понести должны ібо я, всегда будучи при Полуботке, самъ видѣлъ і извѣстенъ о богомерзкихъ государю и людямъ противныхъ ево дѣйствіяхъ¹⁾, а чтобы государемъ насъ за наши коварныя дѣла не штрафовать то Господь Богъ на душахъ ихъ в послѣдней день сыщѣт, чего вѣкъ не желая остаюсь вашей родительской милости государя моего доброжелательный сынъ і подножие.

Такого листа написавъ П. Миновичъ батькові своему. Причина, чому вінъ закликавъ свого батька вертати до Росіи, цілкомъ зрозуміла та й вінъ не ховається з нею—доки батько сидівъ закордономъ, доти не було жодної надії, що вдасться добитися повернення конфіскованихъ у Миновичівъ маєтківъ. Отже батько мусить прибути до Росіи для порятунку „разоренной“ його сім'ї.

І пишучи листа до батька, закликаючи його вертати, П. Миновичъ співає всехвальнаго акафіста російськимъ царямъ. Батькові-самостійникові вінъ

¹⁾ На допиті, в звязку з справою Полуботка 1724 року, і Петро і Яків Миновичі свідчили, що не знають за дядькомъ своїмъ Павломъ Полуботкомъ „злого умысла и противности его императ. величеству“ (Костомаров, згадана праця, с. 776).

малює увесь похід російського самодержавства на автономний устрій України, як величезне для України добро. І щоб вказати, що це так, П. Мирович не жаліє слів, щоб чорними фарбами змалювати становище на Україні. Він є попередником відомого Теплова з його славнозвісною запискою¹). П. Мирович у своєму листі складає акт обвинувачування українській старшині. Він не жаліє гострих слів для неї, і приймає цілком та висловлює ту думку, що її офіційно висловлював російський уряд в часи наступу його на автономний устрій України, а саме, що російський уряд є оборонцем простого „малороссийского народу“, що його кривдить старшина. П. Мирович розписує батькові своєму, що закордоном чув про Полуботк. історію, виступ Полуботка, як „непотребные воровским умыслом сочиненные и нахальные прошения“. Українську старшину післямазепинську він малює не як синів, але як пасинків України: і до цих загальних скарг на старшину українську домішує й свої власні на родичів своїх Лизогубів, Полуботків за їхнє неприязне відношення—мовляв, коли б не приятелі в Москві, то ми б загинули, а тут на Україні то ні в кого й пообідати.

Найгострішими, найчорнішими фарбами малює П. Мирович увесь внутрішній устрій України. Виступає він і проти привілеїв козацтва і проти вільного переходу селян (згадує, як лічить людині його стану, про „п'янство“ та „ледарство“ селянське, про „волонтерське жітіє“ селянства).

Що до старшини укр., то П. Мирович підкреслює, що теперішня старшина українська, то „пришельцы“, розподіляє її на кілька груп (поляків, греків, циган, євреїв то-що) і кожен характеризує, не жаліючи лайки.

Надто гострі вирази вживає П. Мирович, як малює судівництво на Україні, цілком як пізніше Теплов.

Він заявляє, що треба, щоб на Україні було заведено судівництво на тих підставах, що й Великоросії, а всі інші, як Лит. Статут, Майдебурське право, на думку Мир., треба скасувати. Класичний вираз „а когда чюждаго уложенья желать, то уже желать и чюждаго государя опять быти под владением, например будучи кому греческаго ісповѣданія христианином а вмѣсто евангельских христовых заповѣдей во церкви христианской благовѣствовать турецкой алкоран то уже мугамедовым і ученикомъ быти, і того служити наследником равным же образом, будучи под державою всероссийского імператора, а величать в судѣх чюжие права и уложенья, то весьма желать къ іному государю прийти и народ с собою привести под чюждее владѣние“—справжній донос.

Мирович увесь час підкреслює, що отії всі Статути, Майд. права Україна прийняла в часи пробування під владою Польщі. А, мовляв, у старіші часи цього не було, і що за „княжения еще в великом Новгородѣ государей всероссийских в російскомъ их государевомъ городѣ Киевѣ имѣлися повѣренныя государевы люди съ знатных персонъ малоросійским государевым народомъ правяще і какъ еще от князя Рурика с великого Новгорода присланные ради того малоросійскаго ж народа управления в Киевѣ имѣлись, так і опослѣ пренесения престола князей великих с Киева такие ж поверенные лица яко первые Оскольдъ и Дирь от Рурика князя в Малоросіи обрѣталися своего государя всероссийского Уложеньями народ Малоросійскій судяще“. Отже й тепер на Україні повинні бути всеросійські „уложенья“.

В історії України нема для Мировича нічого принадного. Незадовго перед тим, як Мирович писав листа, Величко, та може, одночасно з Ми-

¹ М. Василенко, Г. Н. Теплов і його „Записка о неурядках в Малоросси“, Записки Укр. Наук. Товар. в Київі, том ІХ-ий.

ровичем, Грабянка і ціла низка інших писали про славетні вчинки козацтва українського, з пієтетом малювали постать Богдана Хмельницького, в історії українській знаходили матеріял, що говорив їхньому патріотичному серцеві, Мирович—„ізгой“ серед укр. старшини—знаходить тільки чорні фарби, щоб малювати й сучасне й минуле своєї батьківщини. Гетьмани—то всі були зрадники, услід за Петром I повторює Мирович. Запоріжжя заснували „отчаянные бѣглецы“, на Україні „неслыханный порядок“ і так далі.

І нарешті „в Малоросіи не токмо чюжие, но і свойственныя сами между собою в ненависти обретаяся един другого какъ возможно погубляютъ в которыхъ какъ нынѣ такъ вѣкъ любви, согласія и вѣрности весьма не надѣятца, в какой между себе непостоянной любви и в невѣрной к монархомъ своимъ вѣрности довольно, довольно во всѣхъ почти государствахъ прославилася наша Малоросія, всемъ себе в ненависть и презренье подавши и незадолго іные государства, нас малоросіян не за людей но за скот будутъ імѣти, что у насъ всѣ дѣйствія нечеловѣческіе на самыхъ лютейшихъ звѣрей імѣютца“.

Отже П. Мирович доходить до думки, що тільки серед великоросів і жити можна, а не на Україні.

Лист П. Мировича то справжній акт обвинувачення, що дуже нагадує пізнішу Тепловську записку. І єдине, чим можна пояснити, чому до таких гострих висновків дійшов він, це тим, що дійсно, багатьом близьким родичам мазепинців доводилося на власні очі побачити, як їхні приятелі та знайомі одвернулися від них, як попливли їхні маєтки в руки інших, як вони стали справжніми „ізгоями“ серед старшини української, і це приводило до крайньої моральної депресії, до плазування перед російським урядом. Та попередник Теплова не дістав жодної нагороди за свого вірно-підданчого листа.

Хоч як намагався Мирович виставити себе справжнісіньким москвофілом, його лист здався підозрілим навіть Семенові Нарішкинові, якому було подано того листа ¹⁾, і підозрілими здалися ті місця, де Мирович, умовляючи батька, каже, що, мовляв, „нынѣшней гетман, да и Семен Лизогуб в той были компанії гдѣ і ви но і Ломиковский гетманский зять и сам был там же при Мазепе, і его отец там же в той противной сторонѣ и умре, а нынѣ тот Ломиковский гетманской зять, в Малор. при всем своем живет, но и еще господарем в замку Гадяцком пожалован, такожде і в других мѣстех нѣчто о подобном“. Так само трохи не зрозумів С. Нарішкін і іншого місця, і воно йому здалося підозрілим: „да в том же писмѣ П. Мировича написано, что по разсуждению блаженныя памяти імператорское величество усматривая в свѣтѣ неслыханной непорядок быти в Малор., і от такового непорядку видя свой народ старшинами уже в конец разоряющійся ізволил было в Малор. повелѣть для обще народной ползы устроить коллегію, от которой так і бутто от станціи армейской мужики за Днепр уходят, а паче убѣгают от того, что владѣтели налагают на них ради скверной своей прибыли всякіе тяжести, да и во время розысков на посполитой народ превращают, но еще их же мужиков к возмущенію і в немилость монаршую подают“. 15 березня 1732 року відбувся перший допит П. Мировича, на якому він зазначив, що писав листа 1729 року в Москві та Глухові. А писав тому, що побачив він чоловіка, присланого від батька до гетьмана, і чув від того чоловіка, що гетьман сказав, щоб Ф. Мирович вертався. І ось „для того

¹⁾ Повідомлення про це і про надсилку П. Мировича з паперами збереглося надзвичайно зле. Справа 293, VII розр.

и подал вышеупоминаемое к отцу ево письмо с копиєю указа господину маеору Воейкову для посылки... в кабинет ея Импер. велич.¹⁾, чтоб чрез оное получить мог скорый указ о посылке того письма“.

Уряд не міг залишити без уваги повідомлення про надсилку Федором Мировичем листів до гетьмана. Та як виявлено було в Колегії Іностраних Дел, що в лютому 1732²⁾ року гетьман Апостол повідомляв Колегію, що до Глухова прибув козак Василь і привіз пакета. І він, гетьман, одіслав той пакет до полковника Тургенєва³⁾, не розпечатавши. І в тому пакеті знайдено було два листи Федора Мировича до гетьмана та до обозного генерального Лизогуба⁴⁾. Гетьман затримав козака, а листи переслав до „Кол. Іностр. Дел“⁵⁾. Але Колегія через те, що у листах „важности никакой не явилось“, наказала козака Василя відпустити, „а при отпуске ему сказать словесно, что ему гетману и никому российской империи корреспонденции с ним Мировичем имѣть не надлежит, понеже оной Мир. с Мазепою измѣнил и чтоб он впредь с письмами от него Мировича во область Ея Императ. величества не приѣзжал“. Отже, інцидент закінчився щасливо.

Тим часом Петро Мирович і брат його Яків опинилися: перший в походній канц. „Тайн. Роз. Дѣл“ у Петербурзі, а другий в Московській Конторі цієї ж канцелярії, тоді ще тайній канцелярії, а не конторі. Першого допитували 6 червня 1732 року⁶⁾, другого 13 серпня⁷⁾. Петро Мирович зазначив, що указа Катерини I, що їм на Україну їздити не можна, він знав. А тим часом на Україні тривали розшуки: заарештовано було якогось Данила Бодаковського, що носив листи з-закордону. Данило Бодаковський на допиті розповів, що він учився був у Києві, далі за кордоном, шукав посади, не знайшов і пішов назад на Лівобережжя та й жив по різних місцях по школах. Був це, очевидно, тип мандрованого дяка. З-за кордону приніс він — так він розказував — листа до Якова Лизогуба, щоб той передав Мировичу Федору „кабалне писмо“⁸⁾ гданських купців.

Ф. Мирович і грошей дав Бодаковському на дорогу. Лизогуб немов би, прочитавши листа, сказав, що той облік він перешле з купцями, що ходять до Шліонска. Пішов знову Бодаковський до Федора Мировича, і той, мовляв, обдарував його і сказав, „чтоб он шел возвратно в Малую Россию ибо здѣсь его Бодаковского никто не возлюбит что он человек неученой и при том он Мирович говорил я де здѣсь хотя и паную толко не так как в Мал. Рос. паны пануют понеже здѣсь ево Мировича ненавидят а как он Мирович слышит что нынѣ в Малоросии всѣ благополучно по милости ея импер. велич. обрѣтаются я б і сам туда в Мал. Росію попрежнему шел, токмо де ево Мировича не допускает ксенжа Вишневецкій“⁹⁾. Знову пішов Бодаковський, і знову поніс листа до Лизогуба.

Справа була важлива: зносини видатного старшини Лизогуба з „зрадником“. Почалася слідча тяганина. Лизогуб казав, що він і не бачив Бодаковського. Ухвалено було зробити очні ставки.

12 січня вже 1733 року Бодаковський „бит батожьем в четыре перемени“, і нарешті, на очній ставці Бодаковський заявив, що він все те вигдавав на Лизогуба, а чув про такий облік в Трипіллі в писаря Романа

1) Як бачимо, П. Мирович думав, що лист його викличе відповідну похвалу з боку російського вряду, та помилився. 2) Про цей епізод дивися у Костомарова, там-же с. 777. У нас (справа ч. 293, розряд VII „виписка“ з „Кол. Ин. Дѣл“). 3) Полк. Тургенєв був резидентом при гетьмані. Як бачимо, гетьман не насмілювався сам розпечатати пакета, привезеного з закордону. 4) Зміст листів у Костомарова. Обидва листи торкалися сімейних справ. 5) Де вони, очевидно, й зараз переховуються. 6) Справа ч. 293, розряд VII. 7) Справа 7, звязка 98. 8) Облік на позичені гроші. 9) Справа ч. 293, розряд VII.

Мокієвського. Додав ще й те, що то Петро Минович вмовляв його говорити на Лизогуба.

Справу з Бодаковським було розв'язано так: „кабинет ея Імпер. величства 1733 году июля 30 министры... Остерман, Черкаской и Ушаков „ухвалили“ велѣть оному Бодаковскому учинить наказанье быть публично кіями нещадно и освободить“. Що ж до Петра Миновича, то слідства не провадити, бо його вже покарано.

22 серпня 1733 року С. Нарішкин з України повідомляв, що Бодаковському „наказаніє учинено“¹⁾.

Що ж до Мировичів, то їх покарано було раніше. Про підстави цієї кари та про її мотиви довідуємося з такого листа Ушакова²⁾.

Копія.

Гдрь мой Семен Андрѣевичъ³⁾.

По указу ея Імпер. велич. в кабинетѣ присудствующими господами министры тайными дѣйствит-ми совѣтники и кавалеры графом Андр. Иванов. Остерманом, князем Алексѣем Михайловичем Черкасским, і мною послушанію экстракту о малороссіянах Петрѣ и Якове Мировичах опредѣлено оных Петра так же и брата ево Якова з женою сослать в Сибирь под караулом того ради, оной Петр Минович списав с указу о малор-кой генеральной старшинѣ о Полуботке и Черныше и о протчих (которые чинили малор. подлomu народу тяжкие обиды) за что определены были вомѣсто Сибирской ссылки вѣчным житем в СПб з женами и дѣтми копію и против той копіи написал он Петр писмо к посѣлке в Полшу к измѣннику оцу своему Федору Мировичю который измѣнилъ с Мазепою будто для того чтоб призвать того оца своего под державу ея импер. велич., а во оном ево писмѣ явились многие продерзости которые не без важности находятца да оной же Петр Минович с означенным братом своим Яковом по указу бл. пам. гдрни импер. Екат. Алекс. в 725 году определен были в Санктъ Питербурхе в академию и в Малороссию отпускать их никсгда не велено и они от оной Академии отлучились, а оной Петр Мировичъ показал что он по прошенію своему по указу (титул) Петра второго определен был ко двору (титул) Елисавет Петровны секретарем и потом был в Малор. а оной ево брат показал імянно что они от Окад. отлучились собою, и объявил он Яков о себѣ что по словесному приказу покойного дѣйств. тайн. сов. Вас. Фед. Салтикова определен был к гдину графу Потоцкому секретарем же и ѣздил с ним в Полшу и виделся с отцом своим и якобы призывал того отца своего чтоб ѣхал в Россию но отц ево опасаясь по своей винѣ наказанья сказал что он ѣхать опасен, и он де Яков не хотя в Полше остатца приѣхал для службы в Москву со атестатом от того гдна графа Потоцкого и по оному видно что оные Мировичи в означенные чины может быть произошли не объявляя о себѣ и об означенном указе о бытіи им во академіи и о не отпуске их никогда в Малоросію к тому же из оного их Мировичев показанія явно что со оным измѣнником отцом своим имѣли они корреспонденцію недля призвания ево в Россию но знатно о других каких дѣлах как явилось ис показанного Петра Мировича писма чего ради такова подозрительного члвка дѣтей внутри гдрства держать опасно, понеже і впредь могут они с отцом своим обо всем корреспонденцію имѣть и за таковым подозрѣніем в Сибирь их и послать, и велено Сибирскому губернатору в той губерніи опредѣлить их

¹⁾ Справа 293, розряд VII. ²⁾ Справа ч. VII, звязка 98. ³⁾ Генерал-ад'ютант Семен Андрієвич Салтиков, родич цариці, стояв на чолі моск. „Контори Тайн. Роз. Дел“.

в дѣти боярские чтоб они в той губерніи без службы празно не были, токмо истой губерніи никуда оных Мировичев отпускать не велено, і означеной Петр Мирович для ссылки в Сибир послан в Москву тайной канцеляріи в кантору под караулом лейб-гвардіи Преображенского полку с капралом Аѳанасием Косюрбашениновым а в Сибирскую губернію о ссылке означенных Мировичев и определени их в дѣти боярские и о протчем ис тайной канцеляріи указ послан при сем да при сем же послан ис тайной канцеляріи, указ о секретном дѣле за печатью ко отбывающему в Малороссіи гдну генералу Нарішкину которой соизволите ваше превосходительство ко оному гдну генер. приказать послать через почту. вашего превосходительства г-дря моего всегдашній слуга Ушаков Андрей. Октября 24 дня 1732 году.

Таким чином обидва брати опинилися в Сибіру. Петро Мирович з Сибіру надіслав широкомовне прохання до цесаревни Лизавети Петровни¹⁾.

Пресветлейшая гдыня Цесаревна ВсеРосійская Елисавет Петровна.
1734 года.   Государыня моя всемилостивейшая.

Хотя въ нынешнемъ нещастіи моемъ едними токмо горкими слезами моими доволствуюсь, однако съ превеликимъ желаніем и исполненнаго сердца моего Веселіемъ, предъ Бгомъ, добрыми людми, и самъ себе всегда поминая преславныхъ во всемъ свете всеРосійскихъ Монарховъ блаженные і вечнодостояной памяти Петра великого и Екатерины вселюбезнейшихъ Гдрей Родителей Височества Вашего, а поминая нетокмо для того, что посмерти ихъ Величества я бедной члвекъ за ихъ Величества височайшею Монаршескою милостію остался безо всякой нужди при Санктъ пітербурхе, а после височайшею ж милостію блаженного и вечнодостояной памяти Гдря Императора Петра Второго удостоен я былъ чрезъ немалое время при дворе височества вшего въ должности секретарской, но наипаче, что какъ намъ подданнымъ всемъ своимъ, такъ і иностраннымъ такое свое Монаршое Милосердіе являютъ Благоизволили, которого выписать подробно и кроники невозмогут.—Въ которомъ инешнемъ состояніи моемъ хотя меня отовсюду всякіе печали нестерпимые постигнули, однако еще не отчаеваясь по Бзе имея надежду на то, что вше Височество будучи дражайшею отраслію тѣхъ всемилостивейшихъ Монарховъ Родителей Своих меня безъпомощного в нынешней горести вовся оставитъ непожелаете.—Понеже ныне Благополучно владетельствующая непобѣдимѣйшая Всеросійская Манархия Еи Императорское Всепресветлейшее Величество гдря Петра Великого слави достойныхъ дель, и престола Его Величества правдивою наследницею будучи, к тому же Ревнуя Закону Бжію, которим Гдь Бгъ черезъ всехъ своихъ пророков и святыхъ Апостоловъ болше показивать над безъпомощными і сиротами милосердіе нежели приносить себѣ жертвы і приношенія велит, которая противо народу своему Милосердіе свое матернее являютъ блаизволитъ, научая, вразумляя, наказуя и ко всякому пути благому онога навращая яко премудрый пастирь стадо свое, милостива тѣм будучи коториі наказаніе принимаютъ: так і надо мною всепоследнимъ рабомъ своим не до конца удержитъ во гнѣвѣ милосердіе свое, но с нынешней ссилки повелитъ меня избавитъ, ежели токмо о семъ отъ Вашего Височества к би Императорскому Величеству будет прошеніе. О чемъ Височества Вашего слезно

¹⁾ Справа розр. VII ч. 293.

прошу. Вашего Цесарскаго Височества Гдрни моей всемилостивейшей Нижайшой Раб Петр Міровичъ. Якуцкъ. 1734 ж году ноября 29 дня.

Та прохання це чомусь опинилося в Тайній Канцелярії, очевидячки, не дійшло до цесаревни.

Дальша доля Міровичів була така: 1735 року Петро Федорович був воеводою в Єнисейську.

1743 р.¹⁾ обох братів було звільнено з правом вступити на службу, куди побажають.

Якова Міровича, з його бажання, призначено було воеводою м. Кузнецька Сибірської губернії, а Петра спершу призначено езекутором при св. синоді, а потім, згідно його бажання, воеводою до м. Єнисейська²⁾ М. І. Костомаров говорить про Петра: „видко, він зжився з сибірським краєм, коли сам добровільно побажав туди вернутися, а не прохав про осадження на батьківщині“. Отже, в Сибіру знайшли сини видатного ма-зепинця свою другу батьківщину. З Сибіру Петро Мірович і доноси посилає до „Тайн. Канцелярії“. Батько їхній за кордоном ще довгий час продовжував політичну акцію, борючися проти Росії³⁾ і десь непомітно зійшов у могилу.

Та був час, коли прізвище Міровича пролунало по всій Росії: це була невдала спроба сина Якова Міровича, „сина і внука бунтовщиків“, за виразом Катерини II-ої—Василя визволити бідолашного Івана Антоновича.

¹⁾ Коли вже царювала Лизавета Петровна. У справі ч. 7, звязка 98 є повідомлення, що вересня 2-го 1742 р. „Правит. Сенат“ вимагав від „Канц. Тайн. Раз. Дел.“ повідомлення: „малоросіянин Мірович в Сибирь от той канцелярії послан был ли и когда, и как ему імя і отчество и з женою і з дѣтми і какія тѣм дѣтям імена, или один и отгуда освобожден ли и когда“. ²⁾ Костомаров, там же, с. 777.

³⁾ Цікаво згадати, що вже гетьманові Розумовському довелося мати справу з Федором Міровичем. 1757 року Мірович та другий емігрант Нахімовський, беручи участь в політичній акції вже сина Пилипа Орлика, Григора, жили в Криму і провадили агітацію серед запорожців.

Гетьман Розумовський писав графу Воронцову, що добре було б „сих плутов оттуда украсть или каким способом истребить“ і що для цього „старание удобовозможное употреблено будет“. Та Воронцов відповів, що „хотя весьма желательнo-б было, дабы известные два злодеи, находящиеся в Крыму, могли каким случаем истреблены или украдены быть, но как сей способ есть весьма ненадежный, к тому же и может за собою неприятные следствия нанести, я думаю, что лучше-б было совсем в презрении оставить, толь более, что никакого опасения от их каверз иметь не можно и они уже престарелые люди и скоро в гроб пойдут“ (Костомаров, там же, сс. 788—789).

„Петрушка“ на Україні.

В рукописовім відділі Російської Публічної Бібліотеки в збірці П. Н. Тиханова в наші часи переховується надзвичайно цікавий рукопис (№ 913), власне не рукопис, а дві теки з різними матеріалами з історії театру „Петрушки“, в свій час зібраними П. Н. Тихановим. Особливий інтерес мають тексти петрушкиної комедії—в рукопису № 913; цих текстів більше як 20. До цього часу ці всі матеріали ніхто ще не студював і ніхто не видав. У цій статті спробую вибрати й проаналізувати той лише матеріал, що стосується до історії театру „Петрушки“ на Україні.

Україні театр „Петрушки“ був добре знайомий. Це доводять тексти українського запису петрушкиної комедії, що їх зібрав П. Н. Тиханов у період з 1898 р. до 1901 р. включно. З числа 17 повних текстів комедії та 4-х уривків рукопису № 913 (ч. II)—9 текстів¹⁾ і 3 уривки²⁾—почасти записано, почасті здобуто П. Н. Тихановим у Чернигові.

Цікаво відзначити, що П. Н. Тиханов здобував свої тексти комедії про „Петрушку“ не від захожих із півночі гастрольорів, а від українських антрепренерів (переважно євреїв) театру „Петрушки“. Ця обставина цікава в тім відношенню, що вона говорить про як найширшу популярність петрушкиних вистав серед народніх мас України. Московська забава,— треба гадати,—припала до вподоби Українцям, і вони поспішилися й собі завести власного „Петрушку“, перебравши його немудре улаштування та репертуар від захожих, треба гадати, північних,—петрушечників. „Петрушка“ на Україні певно користувався ще більшим успіхом тому, що національний театр ляльок України—вертеп, через сезонність своїх вистав, не міг конкурувати з ними. Надзвичайно цікавий епізод із театральної історії „Петрушки“ на Україні виявить нам аналіз походження маски Єврея. Цей маски до цього часу дослідники не занесли в склад постійних персонажів петрушкиної комедії й відома вона нам лише з матеріалів з Тиханівського рукопису. Маска Єврея з текстів П. Н. Тиханова виступає як носителька двох невеличких сценок. І-а сценка відома нам із таких записів: 1) з варіанту комедії, записаного в квітні 1901 р. від чернігівського візника та антрепренера лялькового театру—Веніяміна Зидок (л. 73 об.—л. 74); 2) з варіанту, записаного 12 грудня 1901 р. в Чернигові ж від київського візника Володимира Шумського, що служив робіт-

¹⁾ Перший варіант записаний в Чернигові в квітні 1898 р. від Іоселя Борухова Цирлина (л. 3—л. 11 об.); 2-й вар. зап. в Чернигові від Данилова у вересні 1898 р. (л. 16—л. 18 об.); 3-й вар., що його записав у Чернигові Я. М. Тальянський в жовтні 1898 р. (л. 24—л. 34); 4-й вар., що його записав Бабаєв у Чернигові в 1899 р. (л. 47—л. 47 об.); 5-й вар., що його записав Данилов 16 вересня 1899 р. (л. 61—л. 62 об.); 6-й варіант записаний в Чернигові 24 вересня 1899 р. від Вас. Шіянова (л. 63—л. 64); 7-й вар. записаний в Чернигові в квітні 1901 р. від Веніяміна Мейєрова Зидок (л. 70—л. 75); 8-й вар. записаний в Чернигові 4 червня 1901 р. від єврея С. М. Каплана (л. 76—л. 80 об.); 9-й варіант записаний в Чернигові 12 грудня 1901 р. від київського візника Володимира Шумського (л. 83—л. 87 об.).

²⁾ 1) варіант записаний в Чернигові 28 червня 1898 р. від Вол. Шумського (л. 13—л. 15 об.); 2) вар. записаний в Чернигові від Я. М. Тальянського 25 жовтня 1898 р. (л. 35—л. 35 об.); 3) варіант записаний в Чернигові 25 жовтня 1898 р. від Я. М. Тальянського (л. 37—л. 38).

ником у В. Зидка (л. 85 об.—л. 86). Текст В. Шумського, як порівняти його з текстом В. Зидка, просто скорочена редакція його. Основою варіанту В. Шумського був,—певна річ,—варіант його патрона—Зидка. Текст В. Шумського до друку непридатний, бо широко його усипано словами та словечками, абсолютно нецензурними. З огляду на те, що цей матеріал цілковито новий, наведу І-шу сценку всю цілком з тексту Веніямина Зидка (л. 73 об.).

(Являється равин Мойше).

М о й ш е: (К музыканту) Гут, шабес, музыкант!

Му з.: Гут, йо.

М о й ш е: А ву тут Петрушке?

(Петрушка подслушивает этот разговор).

М о й ш е: (Продолжает) Он—жулик, мошейник, надувал мене, напил, наел, а гроши не дает...

П е т р.: (Выходит) Здравствуй, Мойше!

М о й ш е: Гут морген, гут морген!

П е т р.: (Бьет Мойше, приговаривая). А я тебя попробую по морде, по морде... Ты зачем сюда пришел?

М о й ш е: Ты не знаешь зачем я сюда пришел? Ты не знаешь, что ты у меня напил—наел, а гроши не даешь?

П е т р.: Сейчас, сейчас я тебя угощу и деньги заплачу (Берет палку, и бьет Мойшу по потылице).

М о й ш е: Ой, гвалт! Сорре, май вайб! (Убегает).

С о р а: (Появляясь, обращается к Петрушке). Ты шукин сын, шволоць, мерзавец, ты мой кровь пил увше мое добру из'ел, а еще смеешь мого Мойшу бить?

П е т р.: (Одною рукою поднимает у Соры юпку сзади, а другою рукою шлепает ее по заднице, приговаривая). Ты пришла меня конфузить? Вот тебе деньги, вот тебе деньги... (На этот скандал является Мойше, тогда Петрушка берет обоих Мойше и Сорку, и кладет их на ширму, притоптывая их собою, причем громко испускает ветры. Петрушку требуют на суд).

М и р. с у д. (Обращаясь к Сорке). Что это был за шум?

С о р к а: Гашпадин судью: он теперичке к нам приходит, напил—наел, денег не заплатил, а мене й мой Мойше побил.

М. С.: Петрушка, иди сюда (Петрушка подходит). Ты что это делаешь? Шумишь-буянишь и людей поубивешь?

П е т р.: Господин судья, посидите немножко, я вам все расскажу, а потом угощу (Скрывается).

М. С.: (Ходит и разговаривает с собою). Вот мерзавец какой: шумит, кричит, людям покою не дает.

П е т р.: (Появляется с палкой). Я сейчас вам все дело разберу (При этом начинает бить судью палкой). Вот тебе дело, вот тебе дело... (Убивает судью, а Сорка скрывается).

Друга сценка з Євреєм відома нам також з двох записів: 1) запису Я. М. Тальянського, професійного ляльочника—1898 р. (л. 27 об.—л. 28 об.); 2) запису П. Н. Тиханова в Чернигові 25 жовтня 1898 р. від того-ж Я. Тальянського (л. 37—л. 37 об.). Обидва тексти майже літерально подібні один до одного.

Навожу цілу цю сценку в запису 25 жовтня 1898 р.

Є в р е й: (Типичная фигура, с пейсами, в ермолке, с ним вместе входит жена, персона также с некоторым индивидуумом).

Здравствуйте вам, бывайте здоровы. Пуриц, ким, а эр. (Обращаясь к Петрушке). Барин, а барин, давайте мне гроши.

П е т р.: Гроши?! за что?

- Єврей: Как за что? Ви у нас били?
 Петр.: Ну бил.
 Єврей: А сушке-юшке пив? Горилоцку наливоцку пив? А гроши не дало?
 Петр.: Какие тебе деньги и за что?
 Єврей: А сушке-юшке пив? Горилоцку-наливоцку пив? А гроши не дало?
 Петр.: Да ведь у тебя ничего не было.
 Єврей: Как ничего не було? У мене вше було и вше есть.
 Петр.: Что же у тебя есть?
 Єврей: Вше есть, что вгодно.
 Петр.: Ну, а именно что есть?
 Єврей: Ну что хотите, то и есть.
 Петр.: Ну вот суп есть?
 Єврей: (Протяжно). Су-у-уп. Я шицас буду спрашивать у Хаиню. (Сказав с нею два-три слова єврей обращается к Петрушке). Звиняйте, супа нет.
 Петр.: Ну что же есть у тебя?
 Єврей: Вше ест.
 Петр.: Ну, жаркое есть?
 Єврей: (Переспрашивает, говоря медленно). Жаркое? (Опять шепчется с женою и потом отвечает). Жаркое нема.
 Петр.: Ну что-же у вас есть?
 Єврей: Вше есть, вше цто вам вгодно, вше ест.
 Петр.: Котлеты есть?
 Єврей: (Повторяет, как бы в раздумьи). Котлеты? Ву-ус? Шо оно такое? (Шепчется с женою и потом отвечает). Такого у нас нема.
 Петр.: (С сердцем). Да что же у тебя есть, наконец?
 Єврей: (Спокойно). Вше ест что вгодно.
 Петр.: Ну, говори сам, что у тсбя есть?
 Єврей (Немножко скороговоркой). Мило, карасин, большие гвозди, мелкие звонки, швецы, спицки, иголки, булавки, нитки...
 Петр.: (Плюет на єврея и уходит).
 Єврей: (Оставшись один, кричит). Давай гроши, давай деньги! (Появляется чорт, Єврей в страхе кричит: гвалт, гвалт... Чорт между тем схватывает єврея и начинает душить его. Єврей продолжает кричать: гвалт, пусти мене, мене деньги нужно! Чорт совсем забирает єврея в свою пасть. Гомон єврея слышится все тише и тише, и оба персонажа наконец скрываются за ширмой).
 Сценки з Євреєм йдуть в комедії зараз же за сценою з салдатом. Обидві сценки, як бачимо, об'єднують спільні мотиви: Єврей вимагає заплати боргу, Єврея обдурює винуватець і завдає йому сорому.
 Коли, де саме й звідки попала маска Єврея в склад постійних Персонажів Петрушки?
 Насамперед розеяжемо питання, які взаємини між Євреєм із Петрушки та Євреєм театральної традиції. Маску Єврея ми досить часто зустрічаємо в пам'ятках польської й української московської інтермедії¹⁾.

¹⁾ Дивись інтермедію до польської драми „Comunia duchowna S. S. Borusa i Hleba“ к. XVII ст.; видрукував її М. Марківський в „Кіевскій Старинѣ“, т. XLV, 1894 р. сс. 38—42 (козак продає Євреєві шкіру своєї старої шапки). Порівняти з цією інтермедією польські: „O włóczędźcie leśnym skoczyłasię, sprzedającym Żydowi w lesie kij na obronę przed złodziejami“ містерії про св. Катерину та ин. (порівн. St. Windakiewicz „Teatr ludowy w dawnej Polsce“ w Krakowie 1902, с. 183—185); інтермедію (диспута про віру Єврея з Русиним) вид. акад. В. Н. Перетцом в XIV випуску його „очерків“ „К истории польского и русского народного театра“; інтермедію „Стефанотокоса“ 1742 р. вид. Н. С. Тихонравовим у „Лѣтописяхъ рус. лит. и др.“ 1859 р., кн. 3, від. II сс. 53—56 (диспут Єврея з роскочником про віру); 4-ту інтермедію рождественської драми Митрофана Довгалевського (додаток до „Кіевскій Старини“ за вересень та жовтень 1897 р. с с. 99—100)—селянин везе

Знайома вона й вертепу¹⁾.

Хоч маска Єврея дуже популярна в інтермедіях—Єврея, яко комедійну маску, рекомендував, як відомо, в своїм курсі Hortus poeticus 1736—1736—7 рр. Митрофан Довгалевський—проте, перечитуючи всі відомі нам інтермедії, де виступає Єврей, я упевнився, що петрушкині сценки з Євреєм не мають абсолютно ніякого зв'язку з ними. Не зв'язав би я з „Петрушкою“ навіть 5-ої різдвяної інтермедії М. Довгалевського або виданого М. Марківським у 45 т. „Кіевской Старини“, хоч вони темою (обдурення дурного Єврея) почасти збігаються з петрушчиними сценаріями Єврея. Зробити це не дає нам цілковитий брак тотожних мотивів. У Довгалевського—Єврея обдурює циган, крадучи у нього коня; в інтермедії, що її видав Марківський,—Єврея обдурює козак, пропонуючи йому купити „драгоцѣнну“ шкіру своєї старої шкапи. Решта інтермедії не збігаються з „Петрушкою“ не тільки своїми мотивами, стилістичною манерою їх оформлення, але навіть темами (див. примітку сс. 25—26).

Можна зв'язати сцени з Євреєм „Петрушки“ лише з вертепною драмою²⁾.

Їх об'єднує насамперед маска Єврея-шинкаря, потім мотиви: Єврей править (у „Петрушки“, а в вертепі—у запорожця, маски, що виконує однородну з „Петрушкою“ сценічну функцію,—або у селянина) гроші, що той йому винний, винуватець відмовляється повернути ті гроші; винуватець б'є й проганяє Єврея, цеб-то ті мотиви, які складають першу частину сценки з Євреєм українського вертепа. Для другої частини—спроба Єврея задушити сплячого запорожця—в петрушчиній сцені нема паралелі. І в цім ґрунтовне розрізнення сценарія вертепного від петрушкиного. З других відмін зазначимо: в „Петрушці“—Єврей шукає свого винуватця й випадково знаходить його, у вертепі винуватець сам підходить до Єврея й вимагає у нього вина. Свою жінку Сорю Єврей вертепний кличе в самім початку сценки, злякавшись вигляду свого винуватця,—Єврей з „Петрушки“—вже після того, як винуватець його поб'є. Ті ляпаси, що їх дає „Петрушка“ своєму бідолашному кредиторіві—у вертепі замінено грізним наказом винуватця зараз же почастивати його горілкою. Всі ці відміни все ж таки не такі значні, щоб вони могли порушити безперечний—на мою гадку—зв'язок вертепної сценки з сценкою з петрушки.

Сукупність мотивів, що ми їх тут перелічили, видимо уже давно за своїв собі вертепний театр—це доводить аналогічна сцена між Євреєм та

„Жида“ на ярмарок); 5-ту (ib. сс. 100—104)—(„выходит жид и тужит за кобилою, до которого приходит грек и насмевається жиду, до котрих выходит волох и звелит своему хлопцю вывести кобилу; жид признається до кобили як заговорят един до одного, не знать буде, цыган толмач буде миж ними, всех проженет“); 2-у пасхальної драми (ib. сс. 108—110) —(„выходит чорт и несет жида за плечима, и приказует ему чинити; потом вийдет цыган и диспутується з жидом, и проженет жида цыган“); 5-ту (ib. сс. 115—117)—(„вывозит лях мужика в клетце, и вийдет до него жид и заоревдує мужиков. Потом до них вийдет козак и, визволивши мужиков, запряжет ляха и жида, отидет“); 2-у інтермедію Георгія Кониського („Древняя и Новая Россія“ 1878 р. № 11 сс. 252—553)—(Єврей хоче сісти на аренду у пана Бандолія, пан Подтолій у гніві приказує мужику розрубити Єврея на кусні; єврея з цієї халепи визволяє мокаль); 5-ту інтермедію тверської декламації 1745 р., що її видав О. Бадаліч (Slavia Ročník IV. Sešit. 3. 1925 сс. 535—536)—(диспутування Єврея з розкольником про віру).

¹⁾ Ів. Франко, До історії українського вертепа XVIII в. Львів. 1906 сс. 45—54 102—107; 112—120; 142; Н. Маркевич, Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянь. Київ, 1860, сс. 54—57; Гр. Галаган, Малороссійскій вертеп „Кіевская Старина“, 1882, т. IV та X сс. 29—30); А. Тарнавскій, Вертепъ въ духовщинѣ („Кіевская Старина“, 1883, березень сс. 663—665); Н. Виноградовъ, Великорусскій вертепъ („Извѣстія“ Отд. Рус. яз. и Словесности Акад. Наук за 1905 р. кн. 3 та за 1908 р. кн. 2); А. Малинка, Живої вертепъ („Этнографическое Обзорѣніе“ 1897 кн. 35 сс. 37—56).

²⁾ Н. Маркевич сс. 55—56; Гр. Галаган—сс. 29—30.

селянином („мужиком“) волинської редакції вертепної драми яку її видавць—Ів. Франко—відносить на кінець XVII ст. ¹⁾). Порівняти також сценку Єврея з селянином Скалецької драми, що її видав той же самий Ів. Франко ²⁾).

Крім вертепної драми сценарій Єврея „Петрушки“ як найтісніш зв'язаний з тою білорусько-польською комедією 1787 р., яку з рукопису виленської публічної бібліотеки № 201. Б. 4. видав академик В. Н. Перетц у XIX розділі своїх нарисів: „Къ исторіи польского и русского театра“. Особливо цікава для нас 2-а сцена I-ої дії цієї комедії ³⁾). Тому, що ця сцена й мотивами своїми, а часом і текстом, майже літерально збігається з відповідною сценкою „Петрушки“, наводжу її всю. В сцені занято два персонажі Chłop та Żyd.

Żyd: Niu, na ciebie ciorny hod, chadzil ja, chadzil za taboju, bul dwoyucy utwojoy chacie, az ledwo tut ja ciebie znasow; kali ty mnie addasi za harełku?

Chłop.: Prapadzi ty, nie maju hdzie ad ciebie padzietca, addam, lichonie wozmieć.

Żyd: Usio kazes, sto adjam, adjam, a ja dazdatca nie mahu twayho adjam. Arendu mnie treba ciepier płacić, końco adday.

Chłop: za rękę Żyda biezze. Nu, Panie arendaru, uzo ja tabie szczyro kazu, szto addam, widz że ty wiedajesz dobra, szto ja ithać nie umieju.

Żyd: (Smieje sie). Niu i sto ty kaześ i kali ty tahdy adau, kali abiecaw? adday kanieczna ciepier, uzo tobie boley wieryc nie budu.

Chłop: Prapadzi ty z twajeju harełkaju, nie, nie, nie budu nikoli na pawier braci.

Żyd: Biery, nie biery, ichto ciebie prosić, tolki majo mnie ciepier adday.

Chłop: Idzi ty procz ad mienie. wot mnie drow treba rubać, nie z taboju bałakać.

Żyd: Adday ty majo mnie, tak ja i paydu.

Chłop: Nieleż za ty mnie w oczy, ja tabie kazu, bo ja tabie tut jak zadam, to ty ani pantoflow, ani jarmułek swaich nie pazbierajesz.

Żyd: Niu i sto ty, swinia, nie addajes taho, sto winien (smakowuie tu Żyd, a potym mówi): Oy, oy, wey mir, gwałt, i jesco łajes sie.

Chłop: Idzisz ty ad mienie, idziekoć u chatu maju, a ja drow nasiekszy pryjdu.

Żyd: Niu i hdzie ja ciebie budu sukać, uzo ja i tak mnoho za taboju nachadziw sie, leps ty mienie sukay. (Czapke chłopowi z glowy zdziera).

Chłop: Ach ty niechrestnik, Pahanski Synul! szto ty mienie czy zlodzieja znaszow? (i zyda chwyciwshy darmo sie (?) czapkę swoją odbiera, nato płaszcz z żyda zdziera).

Żyd: Gwałtu, gwałtu, ratujcie synagogi, maje Sorenki, Jeckiele, Mackiele moje.

Chłop: Kryczy, kab tabie rażon u horlo ulez kab, tabie skuśa (?) horlo raztaczyli.

Żyd: Niu i za sto ty razboynik, corny hod na ciebie, mienie klenies i bjes sie, i sto winien nie addajes, adday prynaymniej choc płaszcz.

Chłop: Addam tabie tahdy ptaszcz, kali ty mnie pryabiecajesz toy dowh darawac, szto ja u ciebie napiw.

Żyd: Ale, panie Dziemidzie, pa sumlenu tolka sam padumay, cy mahuz ja to jo skazać, sto ty mnie niewinien, kali ab hetym dawhu maje Sorenki, Jeckiele, Mackiele, dawno uzo wiedajuć; ja daruju, sto uzo nie paydu do pana na skargu za tojo, sto ty mienie akrywawiu, zabiuj, abdzior, jak razboynik u liesie. (Tu zmakeje i mowi): A za tojob usio u sraku uziaw by.

¹⁾ Ів. Франко, Ор. cit. с. 51. ²⁾ Ів. Франко, Ор. cit. с. 113. ³⁾ Див. також 2-у та 5-ту сцени 2-ої дії.

Chłop: Na tabie apańczu, prapadzi ty ad mienie.

Żyd: Cy mnie u chatu twaju iści?

Chłop: A ciebie szy Czort tam pahonić?

Żyd: Widź że ty kazaw mnie pieroz, keb ja u chatu twaju pasou i ciebie cakaw.

Chłop: Dobra, dobra, kruci się choć k Czortu.

Żyd: Budź zdarow, dziakuju, sto z dusoju mienie puściw ¹⁾.

От які нитки звязують петрушкиного Єврея з театральною традицією—польсько-українською.

Але відки, все-ж таки, попала маска Єврея в театр „Петрушки“? Найбільш імовірним буде,—на мою думку,—таке припущення: безпосереднім джерелом петрушкиної сценки з Євреєм була відповідна сценка українського вертепа.

Імовірність як раз цього припущення потверджується українським походженням тих варіантів комедії, в яких дійшла до нас сценка „Петрушки“ з Євреєм. Сценки з Євреєм безперечно зложені на Україні й там же їх внесено в склад комедії про „Петрушку“. Це доводить і мова цих сценок—напів-російська, напів-українська. Зазначимо зокрема багато виявляючі українізм мови Єврея: пуриць—замість північного poris; ким (а ер)—kim (а her); вус?—замість vos?; йо—замість je. Во всіх варіантах комедії неукраїнського записування сценок з Євреєм немає.

Українське походження сценок із Євреєм з другого боку цілковито пояснює нам той такий несподіваний і незрозумілий на перший погляд—зв'язок між петрушкиним і вертепним Євреями, який ми вище встановили. Тяжко припустити щоб петрушкиники, які вводили нову маску Єврея,—Українці з походження—не були знайомі з репертуаром та масками свого національного лялькового театру—вертепа. Протилежне припущення, а саме що, не петрушкин Єврей походить від вертепного, а вертепний від петрушкиного, а також—гіпотеза про спільне походження обох Євреїв,—не можуть нас переконати насамперед через те, що, поперше, не пояснили-б зв'язку між вертепом та петрушкиними Євреями; по друге, залишили-б нерозв'язаним питання про те, як це Єврей-шинкар, фігура типова для соціального побуту України, міг відзначитися, відбитися маскою російського лялькового театру.

Коли на сцені „Петрушки“ вперше з'явилася маска Єврея? Відповісти на це питання через брак відповідних матеріалів дуже тяжко. Одно не підлягає ніякому сумніву, що з'явилася вона во всякім випадку не раніш повстання вертепа, себ-то на прикінці XVII-чи в першій половині XVIII ст. і не пізніш 1898 р., на який припадає запис петрушкиної сценки з Євреєм. З рештою та обставина, що „Петрушка“ вплинув уже на волинську редакцію вертепа (сцена з циганом)²⁾, яка походить з кінця XVII ст., як гадає І. Франко, можливо дає підстави думати, що „Петрушка“ був добре відомий Україні вже на прикінці XVII ст. Отже тоді-ж або, більш імовірно, в XVIII віці „Петрушка“ міг запозичити маску Єврея від вертепа.

Кілька уваг з приводу питання про походження 2-ої сценки з Євреєм петрушкиного театру. 2-а сценка генетично зв'язана не безпосередньо з вертепом, а з 1-ою сценкою з Євреєм. Це доводить поперше те, що вона своїми двома мотивами (Єврей править борг з винуватця, винуватець Євреєві завдає сорому) як найтісніш зв'язана з першою сценою; по друге—те, що 1-ша сценка ближче передає запозичений вертепний сценарій (1-шу частину).

¹⁾ В. Н. Перетц, с. 73—74.

²⁾ Ів. Франко *op. cit.* с. 89.

Більш тяжко відповісти на питання, звідки взяла 2-а сценка мотив комічного допиту Єврея (див. вище). Цьому мотиву мені не вдалося підшукати паралелі ні в наших інтермедіях, ні в текстах вертепної драми. Найбільш імовірно, що він або власний твір фантазії невідомого автора цієї сценки Я. М. Тальянського, або його навів якийсь анекдот. Образ Єврея 2-ої сценки, — крамаря, що продає усякий крам, міг бути підказаний українською сатиричною й жартовливою поезією, де цей образ „жида з предорогим крамом“, що продає „шпильки, голки, креміння, люльки“ мав навіть популярність¹⁾.

Що-ж до сценки між жидом та мужиком комедії 1787 р., то, гадаю, вона також восходить до вертепа—редакції типу Волинської або Скалецької. В цім упевнює нас по перше тісний звязок цієї комедії як раз із вертепом; по друге, те, що сценка з Євреєм була знайома значно раніш 1787 р.

В процесі своєї театральної історії на Україні „Петрушка“ збагатився не тільки на зазначені сценки з Євреєм. 25 жовтня 1898 р. П. Н. Тиханову в Чернигові пощастило записати від Якова Моїсеевича Тальянського сцени під назвою „Петрушка—пьяниця“. Ця сценка, що так нагадує нам середньвічні фарси та фастнахтешпілі, зложена українською мовою і в цім відношенні це одинокий виняток із числа всіх інших текстів П. Н. Тиханова українського запису.

Наведу її всю:

Петр.: (за кулисами поет:

Стану рано я молитися,
На уме у меня вертится,
Как бы выпить поскорей.

При последних словах он появляется на сцену и обращается к публике):

Будемте живенькі і здоровенькі, господа, а по німецькому шнапс-тринкен!.. Выпьем по полной—бе век наш не долгий (после небольшой паузы) Выпить то е, а закусь-то нечим... Ну, то нічого, мы заким—що выпьем...

(Является жена Петрушки).

Жена: Что ты пьешь, да пьешь, а домой не идешь.

Петр.: (к ней). А будь мы здоровенькі, живенькі, Марья Хведоровна, мадам Грязе, морда въ грязе!

Жена: Да, здоровенькі, та здоровенькі. Ты хотя бы домой прийшов та свиней погодував.

Петр.: И дурна ты, дурна: хіба-ж таки можна, щоб я свиней годував? Нехай вони тобі выдохнуть на боргу, я их годувать не буду.

Жена: Да выдохнуть, та выдохнуть. Ты-б хотя домой прийшов, да кусок хлеба принес: я три дня не йила, я йисти хочу.

Петр. И, дурна ты, дурна: я тебе после нового году лантух половы куплю.

Жена: Эге, спасибо: дожидайся твоего нового году.

Петр.: Ну, на ось, выпій горилки.

Жена: Не хачу.

Петр.: Ну, ходимо, потанцуем козака. Чето-ж ты сила як копыця?

Жена: Эге, тебе добре танцювать нажравшись горилки, а мени на-тощак чи що?

¹⁾ Ів. Франко, ор. cit. сс. 149. Див. напр. Я. Ф. Головацкій, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. III, М. 1878 р. сс. 467—472.

В. Н. Перетц, Замѣтки и материалы для исторіи пѣсни въ Россіи „Извѣстія“ 1901 р. кн. 2 сс. 57—58;

М. Грушевський, Співаник з початку XVIII в. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XV. 1897 р. сс. 13—16.

Петр.: Ну, на ось: выпей як хоч. (Обрацається к музыканту): Заграйте бо козака.

(Музыка. Петрушка и жена его танцуют).

Петр.: Бач: казала, що три дня не лопала, а як понеслась узбрыковать як скажена. И, дурна ты дурна.

Жена: А, ты пьяница, пьяница: ты-ж мои уси худобы пропив.

Петр. (скороговоркой): А як ты мои рукавицы пропила съ кумомъ Регодулею!

Жена: Ходим до дому.

Петр.: Та не пиду.

Жена: Ти знаешь кто я такé?

Петр.: Кто-жь ты така?

Жена: Я попивська дочка.

Петр.: Эге, щастье велике: а я квартального кучера курицы кум.

Жена: Ходим до дому, а то я тоби очи повиыдеру.

Петр.: (Хватает бутылку и бьет ею жену). А ось тоби, ось!...

Жена: Ратуйте, люди добрые: муж жинку бье (Она скрывается. Вслед за нею бежит Петрушка с бутылкою).

Петр.: (Возвратившись). Ось, проклята баба, було очи повиыдрала. (Обрацається к музыканту): А, ну, музыкант, рванить козака: нехай лишень я сам погуляю.

(Музыка. Петрушка танцует. Между тем сзади подкрадывается жена и бьет его дубиной по голове. Петрушка падает, а жена уходит).

Петр.: Вот проклята баба наклеила, так наклеила (Встает): Як я устану та начну клеяти, так з носу бульбы потечут.

Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Київі.

(З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році)

Менш аніж три з половиною роки існував у Київі Відділ Географічного Товариства (з 13-го лютого 1873-го року по червень 1876-го), та все ж діяльність його членів відіграла таку значну ролю в загальному рухові української справи і її культурно-наукових досягнень, що згадка про Південно-Західне Географічне Товариство має свою вагу і у наші метушливі, пройняті і політикою і політиканством часи.

Незадовго до 1873-го року поновилася енергійна праця відродженої (з 1869-го р.) старої Української Громади, почали складатися й молоді гуртки за для культурної української праці, розпочалася справа видавання книжок українською мовою, жваво посувалася робота над українським словником, а більш за все прибувало і оброблювалося етнографічного українського матеріалу¹⁾. Але невеликих, все ж таки приватніх, засобів Громади не ставало для відповідного ставлення широких завдань наукового вивчення рідного краю, його етнографії, економіки, статистики то-що.

Де кому з українців, а перш за все невгамовному Павлу Плат. Чубинському, що після Архангельськів і Петербургів знову опинився в Київі, прийшло на думку використати всі можливості в легальному напрямкові, а саме—збудувати в Київі Відділ Географічного Товариства на зразок провінціальних його Відділів—Кавказького, Сибірського, Оренбурзького, Північно-Західного. Місцева влада (ген. губернатор Дондуков-Корсаков та ин.) і де хто з видатних мешканців (Г. П. Галаган, В. Я. Шульгин, проф. Н. Х. Бунге, управ. київськ. контр. палати В. В. Борисов, а найбільш М. В. Юзефович) зацікавилися справою, виявили ініціативу, подали відповідне прохання центральній владі, і 10-го листопада 1872-го року було затвержено „Положеніє о Юго-Западномъ Отдѣлѣ Русскаго Географ. Общества“.

Перше засідання Відділу під головуванням Дондукова улаштовано 13-го лютого 1873-го р. в присутності членів—основоположників: В. Л. Беренштама, В. Г. Бооля, Н. Х. Бунге, Ф. К. Волкова, П. Іг. Житецького, В. І. Зайончевського, О. В. Клоссовського, М. О. Константиновича, В. Х. Кравцова, М. М. Левченка, М. В. Лисенка П. К. Любимова, О. О. Русова, Ю. Ю. Цвітковського, П. П. Чубинського (з 15 членів 9, прізвища яких підкреслено, були старогромадянами). Тоді ж обібрано на голову Відділу Г. П. Галагана (на другому засіданні заступником його—В. В. Борисова), а діловодом Чубинського, та його помічником—Русова, і заслухано промову Чубинського, де накреслювалися загальні риси діяльності Відділу, перед яким, за словами оратора, „стоїть завдання вивчення трьох етнографічних типів—українського, польського і єврейського—а рівноважно і еконо-

¹⁾ За ці ж роки видано було під редагуванням І. Я. Рудченка 2 томи українських народніх казок і готувалися „Чумацькі пісні“.

мічної ваги кожного з цих елементів; зрозуміло, що вивчення це повинно провадитися на об'єктивному ґрунті, властивому усякій науковій праці. Тенденційність і публіцистика не відповідають становищу і завданням Відділу. „Ми мусимо, казав промовець, не домислювати, не проектувати, — справа наша полягає в тому, що-б викладати і вияснити“.

Спис членів Товариства за три роки складався майже чи не зо всіх українських діячів першої половини 70-х років, потім видатних в Києві учених і професорів, інтелігенції, навіть місцевого панства¹⁾, До Відділу (крім 15 основоположників — див. вище) належали: С. П. Алферьев, Н. П. Аммосов, А. А. Андрієвскій, В. Л. Андрузскій, А. Д. Антепович, В. Б. Антонович, А. Т. Армашевскій; П. І. Богданов, В. В. Борисов, Н. Д. Борисяк, Т. И. Бѣленькій, А. С. Бѣлецкій, Я. В. Бѣловодскій, П. П. Бѣлозерскій, А. Т. Бѣлоусов, П. Ваденюк, В. И. Василенко, Н. А. Вербицкій-Антиох, Ф. Воронецкій, А. Ф. Воронин, М. А. Ганецкій, В. П. Гарин, Н. А. Гатцук, Ф. В. Гвоздик, Н. Н. Голицын, В. Ф. Горовой, З. Г. Грабовскій-Зконопниц, А. Г. Гулак-Артемовскій, И. Н. Давидович, Н. П. Дашкевич, Н. И. Дейкун, Л. К. Де-ля-Восс, Я. Г. Демченко, Діаконенко, А. И. Домантович, Г. В. Донцов, С. Т. Дорожкин, М. П. Драгоманов, М. И. Драгомиров, И. С. Жданов, К. Н. Жук, С. В. Завойко, Г. А. Залюбовскій, М. М. Захарченко, В. Н. Зененко, Н. И. Зибер, У. М. Зинкевич, П. С. Иващенко, Л. В. Ильницькій, А. С. Калусовскій, А. А. Кандиба, Г. Н. Карачевскій-Волк, А. П. Карпинскій, К. И. Кибальчич, Г. С. Кириаков, А. Ф. Кистяковскій, Н. В. Ковалевскій, А. О. Козачковскій, Е. П. Комаровскій, А. Я. Конисскій, В. А. Константинов, И. М. Кордыш, П. А. Косач, М. М. Котляревскій, В. В. Кочубей, В. С. Курбанов, А. М. Лазаревскій, П. Г. Лебединцев, И. С. Левицкій, О. И. Левицкій, Э. Э. Линдемман, А. Ф. Линдфорс, Д. И. Линтварев, В. Р. Лисенко, О. Г. Лисицын, А. И. Лоначевскій-Петруняк, Т. Е. Маковецкій, В. В. Максимов, А. И. Маркевич, Н. Н. Маркович, Л. С. Мацѣвич, Ш. А. Н. А. та Н. Н. Милорадовичи, А. В. Михайлов, А. И. Михалевич, К. П. Михальчук, Б. А. Михельсон, Ф. Г. Мищенко, В. В. Монтрезор, Д. К. Мороз, В. А. Морошкин, В. П. Науменко, И. П., Я. П. Новицкіє, С. Д. Нос, М. М. Овсеенко, К. Р. Овсяний, М. Г. Островскій, М. Н. Пантелеев, Петкевич, В. В. Петров, И. И. Петрункевич, С. А. Подолинскій, Б. С. Познанскій, Б. Ю. Поповскій, И. Я. Посяда, А. С. Рогович, А. В. Розов, В. А. Рубинштейн, И. А. Рудченко, С. П. Сабанѣев, Н. П. Сахаров, Х. О. Свирскій, В. М. Сикевич, М. В. Симашкевич, В. Ф. Смиренко, М. Т. Симонов (Номис), Д. А. Синицкій, А. А. Смоленскій, А. А. Сокович, М. П. Старицкій, Студенецкій, Н. Ф. Тарановскій, В. В. та Я. В. Тарновскіє, А. Г. Терскій, А. П., И. С. Тимченки, Е. К. Трегубов, Н. Троцкій, Н. С. Тумасов, К. Турчаковскій, М. И. Тхоржевскій, А. Д. Ушинскій, Ос. Федькович, М. О. Федоровскій, Ф. П. Фогель, А. Н. Ханенко, А. И. Чередниченко, А. П. Черкесов, А. В. Шеболдаев, А. О. Шмит, Н. В. Шугуров, В. Я., Я. Н. Шульгини, К. М. Теофилактов, М. В. Юзефович, В. И. Юскевич-Красковскій, А. И. Яковенко-Яковлев, В. И. Яновскій, Г. А. Янчевецкій, Н. П. Яснопольскій та ин. З цього спису, мало чи не в 170 осіб, ми вбачаємо, які ріжноманітні кола людности так чи инше стали допомагати Географічному Товариству: землевласники, службовці різних категорій і рангів, учені, учителі, професори, духовні особи, офіцери, земські діячі, судді, гласні думи, письменники, лікарі, агрономи, метеорологи, топографи, сільські господарі, антикварі,

¹⁾ Список складено за журналами засідань, чернетками протоколів та за квитками на членські внески; правопис залишено, який вжито було в джерелах.

директори банків та цукроварень, діячі мистецтва та інші. Притягнуто було і заможних киян до жертвування на користь Відділу, як ген. губ. Дондукова, Беккерса, Бродських, Бутурлина, Допельмайера, М. і Хв. Терещенка, Фихтенгольца, Енні та ин.

Не маючи свого власного помешкання, члени Відділу збиралися частіш в будинку Г. П. Галагана, а іноді—в будинку київ. контрольної палати. Загальні засідання не були численні, їх було за два перші роки всього 15, але всі вони були робочі і досить змістовні. Насамперед комісія Відділу (Борисов, Волков, Воронин, Житецький, Константинович, Рубінштейн, Русов) заходила ся біля програму для збирання статистичних та етнографічних матеріалів і швидко його виробила, надрукувала і розіслала по всяких місцевостях до установ та окремих осіб. Сотні записок, заяв, прохань, закликів то-що було надіслано до різних установ України, Росії, навіть за кордон, про присилку програмів, книжок, відомостей, матеріалів. Завязано було зносини з слов'янськими товариствами—„матицями“ чеською, сербською, словацькою, словінською, галицькою, лужицькою, південно-слав. академією в Загребі, з інститутом Осолінських у Львові та инш. Постійні зносини завязалися у Географ. Київськ. Товариства з центральними та місцевими Відділами, статистичними комітетами, археографічними комісіями, Вільно-економічним Товариством, сільсько-господарською, технічною та земськими управами, єпархіяльними установами, з'їздами мирових суддів, університетами, обсерваторіями то-що. В березні 1875-го р. вирішено було Відділом прийняти дійсну найширшу участь в Географічному конгресі і виставі в Парижі, які відбулися в серпні того року. Приємні відгуки заяв Київського Т-ва швидко виявилися на справі заснування власної наукової бібліотеки і етнографічного музею, завдяки чималому напливу пожертв і подарунків: через три місяці після відкриття Відділу він уже мав 405 томів книжок в 152 назвах та 888 цінних річей для музею; і те й друге все більше і більше надходило до молоді установи і поки переховувалося там-же, в будинкові голови Відділу.

Найбільша кількість прибувала до товариства самого ріжноманітного матеріалу українського із закордону з етнографії (Манжури, Купчанка та багато инших). У вересні 1873-го року почалися обміркування, розборка, розподіл та обробка цього матеріалу, в першу чергу—прислів'їв, потім пісень та инш. Зібрання Комісій і бюро Відділу відбувалися часто і постійно; жвава праця налагодилася швидко і притягла силу люду і поза межами дійсних членів товариства. На зібраннях цих останніх провадили роботу і над упорядкуванням численних матеріалів, і над рецензіями на книжки, рукописи і етнографічні збірки. На тих же зібраннях зачитувалися і реферати з дискусіями. Першого року з 10 рефератів найвидатнішими змістом і цінними по матеріалу були доповіді: проф. А. В. Клосовського „Нѣкоторыя данныя для климатологии Киева“, проф. А. С. Роговича „Опыт словаря народных названий растений Юго-Зап. Края в XVIII ст.“, Ф. К. Волкова „О сельских ярмарках и кустарной промышленности“, А. А. Русова „Остап Вересай, один из послѣдних кобзарей малорусских“, Н. В. Лисенка „Характеристика музыкальных особенностей малорус. дум и пѣсен, исполняемых О. Вересаем“. Ці, як і инші реферати, були видруковані з додатком матеріалів „Думи і пісні бандуриста Остапа Вересая“ в 1-му томі „Записок Юго-зап. Отд. Географ. Об-ва“. Праці другого року (1874 і початку 1875-го) увійшли до II-го тому „Записок“, де містилось дев'ять розвідок членів таких, як, наприклад: М. П. Драгоманова „Отголосок рыцарской поэзии в рус. народных пѣснях“, М. А. Константиновича „Нѣкоторыя данныя о народ-

ном образованні в Юго-западном краѣ“, П. С. Иващенко „Религіозный культ Южно-русского народа в его пословицах“, М. М. Левченка „Нѣскольکو данных о жилищѣ и пищѣ Южноруссов“, П. П. Чубинского „Инвентарь крестьянского хозяйства“, та його ж „Обзор данных о населеніи Кіева по переписи 1874-го года“ і С. В. Завойка „О домах и квартирах г. Кіева по переписи 1874-го года“. До рефератів було чотири додатки: 1) Роговича „Библиографич. указатель по естественной исторіи губерній Кіевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской“, 2) Г. И. Купчанко „Историко-Географич. свѣдѣнія о Буковинѣ“ з мапою і малюнком типів і одягів Буковинців, 3) Пісні Буковинського народу (біля 15 друк. аркушів) і 4) П. Чубинського та І. Новицького „Разъясненія к таблицам о жителях Кіева по переписи 1874-го г.“.

За увесь перший рік існування Відділу, як головне завдання праці його, провадилася справа нечуваного доти однодневного перепису населення Київа не з поліційною або фіскальною, але виключно з статистично-науковою метою. До цієї складної і широкої справи було притягнуто більш ста різних людей, мешканців Київа усякого стану і фаху, почасти й молоді, і під керівництвом невеликої комісії і кількох членів, за головуванням Чубинського, в одну ніч на 2-ге березня 1874 го року приватними силами було докладно описано населення Київа в 127. 551 людину. Підготовча праця почалася після першої пропозиції ген.-губ. Дондукова 12 квітня 1873-го року і закінчилася рівно через рік, а оброблені матеріали було надруковано грос-бухом 1875-го року. Такого другого громадськими силами, до того й за науковими методами, зробленого опису Київ вже потім ніколи не зазнав, навіть і тоді, як населення його в п'ять раз побільшало, а зріст культури і міського господарства значно виріс.

В листопаді 1873-го року Відділ присвятив одне своє урочисте засідання поминкам по славно-звісному українському ученому М. О. Максимовичу (пом. 10-го листопада), прослухав промови Антоновича, Драгоманова, Житецького, Левченка і присудив видати твори покійного і заснувати премію його імені за українознавчі наукові праці. Цю думку піддержав і III-ій Археологічний З'їзд у Київі в серпні 1874-го року, і твори Максимовича з'явилися у трьох великих томах. Часи Київського Археологічного З'їзду, який достатньо використав наукові сили і праці членів Відділу Географ. товариства в найближчому контакті з їх діяльністю, були найяскравішими, найкращими часами в недовгому житті Відділу. З кінця того ж 1874-го року почалася ворожнеча, інсинуації, цькування Відділу Т-ва і діяльності його членів—в першу чергу в газеті „Кієвлянин“ того ж самого Віталія Шульгина, який за півтора роки до того був основоположником Відділу.

Ще в першій своїй промові Г. П. Галаган, дякуючи товариство за честь обібрання його на Голову, попереджував про „підводні каміння“ за для товариства: географічні межі діяльності Півд. Зах. Відділу, казав він, не просторі; край цей не є будь який недавно і наново відкритий, досі невіданий край; навпаки, нас закликає працювати на нашому стародавньому, рідному ґрунті,—про те роботи ми мусимо мати надзвичайно багато..... Три з п'яти губерній країни знаходяться в тому частому на упоминки виключному становищі, що викликав досі більше безпросвітних явищ в житті народньому. Ця виключність стану ставить перешкоди у всіх галузях тутешнього спільного життя, неминуче внесе свою частину перешкод і в нашу працю. Коли важкий труд дослідника, що подорожує в наново відкриту невідому країну, де назустріч йому трапляється багато несподіваного, однак, не менш важка праця добро-

свісливого дослідника того краю, де через обставини, про які даремне повторювати, усе навколо запаморочено і заплутано, де відомості, цифри, висновки склалися частіш за все під впливом найбільш протилежних напрямків, посеред внутрішньої боротьби національної, релігійної і соціальної, поміж якою і найвидющі адміністратори мусіли були часто працювати, мовляв би, сліпуючи“.

На цей раз і не дуже видющі та й не офіційні „адміністратори“ виявили себе ніяк не сліпими; „Кіевлянин“ же і прісні його не заспокоювалися; так що 5-го грудня 1874-го року загальне зібрання Відділу Географічного Товариства приневолено було винести постанову, щоб „друкування повідомлень Відділу в газеті „Кіевлянин“ припинити, дозволивши своєму бюро вибрати для повідомлень инший часопис“. Напади ворогів йшли в одному напрямкові: Південно-західний Відділ захоплено таємним гуртком т. зв. українофілів, і влада, разом зі службовцями і вельможними панями, легалізує підпільне товариство та його роботу. Всупереч виясненням, що кому і працювати і любо, зо всією енергією ставитися до даремної, але великої роботи на користь рідній Україні, як не українцям і українолюбам. давалася відповідь, звичайна для будь якої державної влади повсюди і по всі часи, що наукова і просвітня праця краєлюбів—членів Відділу ведеться не за державними завданнями, не притримуючись державної ідеології, в якій опікувалося взагалі все громадянство, не за методами і планами, накресленими державною владою.—У першу чергу напади йшли проти „старого відомого націоналіста-революціонера“ П. Чубинського і проти видатних осіб, керуючих Відділом. Чубинський ще 11-го вересня 1874-го року відмовлявся від діловодства (себ-то фактичного керування товариством) і мусів таки настояти на своєму звільненню 7-го лютого 1875-го року; наступником йому обібрано учителя-українця Олексія Даниловича Антеповича. Разом з Чубинським склав з себе заступництво Голови В. В. Борисов, а через 2 тижня і Галаган залишив головування в Відділі. Події йшли швидким рухом. Невдала спроба вибрати на голову генерала А. О. Шмита привела до того, що коли В. В. Борисов ще тимчасово перебув головою 2 місяці, з травня 1875-го року головування Відділом прийняв на себе В. Б. Антонович, а його заступником обібрано знов таки П. П. Чубинського. Це був відкритий заклик ворогам. З того часу почалася і агонія недовгого життя Південно-Західного Відділу Географічного Товариства.

Ще 27-го березня бюро Відділу одержало такого лиховісного листа від самого видатного ініціатора заснування товариства в Києві М. В. Юзефовича ¹⁾. „Въ Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества.—При ходатайствѣ объ учрежденіи этого Отдѣла, въ виду пользы, какую онъ могъ бы принести отечественной наукѣ, ставъ во главѣ его учредителей, я никакъ не могъ предполагать, что онъ подасть поводъ кружку людей избрать его центромъ известнаго своей исключительностью мѣстнаго направленія, съ задачами и стремленіями котораго я не хочу и не могу имѣть ничего общаго, такъ какъ я не признаю національнаго партикуляризма въ государствѣ, считая его роднымъ братомъ партикуляризма политическаго. Вслѣдствіе этого, слагая съ себя званіе члена Отдѣла, я имею честь извѣститъ его о томъ. Тайный совѣтник М. Юзефовичъ“. Лист „тайнаго совѣтника“ зачитано було в засіданні і, як занесено в чернетку протоколу, „по прочтеніи этого письма председательствующій (В. В. Борисов) выразил, что онъ, не считаетъ воз-

¹⁾ Подаємо цього листа й пропозицію Голови Відділу з приводу його, що досі, оскільки нам відомо, не надруковані, в тотожньому тексті, як саме його написано. Ці папери зберігаються в окремій папці Бюро Географ. Відділу в Рукописному Відділі ВБУ.

можнимъ и даже законнимъ допустити в засѣданіе Отдѣла обговореніе изложенныхъ въ письмѣ мотивовъ, но не можетъ не замѣтити, что Г. Юзефович за все время существованія Отдѣла, и то в самомъ его началѣ, присутствовалъ в одномъ, и не болѣе, какъ въ двухъ засѣданіяхъ, незнакомъ, какъ видно, и съ изданными Отдѣломъ трудами, в противномъ случаѣ, должно полагать, онъ иначе отнесся-бы къ дѣятельности Отдѣла. Находя, затѣмъ, излишнимъ далѣе останавлюватися на этомъ предметѣ, предсѣдательствующій предложилъ, сдѣлавъ постановленіе объ исключеніи г. Юзефовича, согласно его заявленію, изъ списка членовъ Отдѣла, перейти къ очереднымъ дѣламъ. Предложеніе это принято Отдѣломъ безъ всякихъ возраженій.—8-го ж квітня того року редактор „Кіевлянина“ В. Я. Шульгин прислав і своє відмовлення від дійсного членства в Географічнім Товаристві.

З осени 1875-го року зібрання Відділу перенесено було до однієї з аудиторій київського університету. Одбувалися вони уже зовсім нечасто; працю випадало все більше переводити в підпілля, по гуртках українських, де й провадилася і етнографічна, і науково-видавнича справа. Тоді ж саме М. Юзефович докладав цареві Олександрю і про інтенсивний „сепаратизм“ в українських колах, і про неблагонадійність Київського Географічного товариства. В Петербурзі складено срамітно-відому Комісію в справі боротьби з українством; 18 (30) Травня видано Lex Josefiana (чи Емський акт) про заборону українського слова, а в червні того ж таки 1876-го року остаточно закрито Південно-Західний Відділ Географічного Товариства, а фактичному голові його П. П. Чубинському наказано виїхати по-за межі Київа.

Так перегорнулася ще одна сторінка в житті українського громадянства,—спроби легального провадження його культурно-наукової праці. Рештки майна Географічного Товариства розпорошено було по всіх усюдах: етнографічно-історичний музей передано церковно-археолог. музеєві при Духовній Академії, бібліотека вешталася по приватних помешканнях, поки (через 35 років блукання) останки її не опинилися в в бібліотеці київського Комерційного Інституту (зараз КІНХ'у); велика сила етнографічного матеріалу частиною перебувала у В. Б. Антоновича, частиною в редакції „Київської Старини“¹⁾, а послідки архіву товариства як і де-що з канцелярських паперів і листування бюро, зберігаються в Рукописному Відділі Всенародньої Бібліотеки України. —

¹⁾ Де-що з етнографічних матеріалів було передано М. П. Драгоманову; див. передмову до видання Відділу „Малоросійскія народныя преданія и рассказы“ під редактуванням М. Драгоманова, помічено — „Відень, 23-го червня 1876-го року“.—

Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Київі.

Багу археологічного з'їзду, що відбувався в Київі від дня 14 серпня до дня 3 вересня 1874 р. ст. ст., з'ясував, як не можна краще, Мих. Драгоманов у своїй статті п. н. „Археологічний з'їзд у Києві“¹⁾, писав під свіжим вражінням відчитаних рефератів та сердечного настрою, викликаного приїздом слов'янських і французьких гостей на українську землю, до золотоговерхого Київа.

Драгоманов писав, що „конгрес київський одзначався, як се замічено усіма, великим числом рефератів місцевого характеру і читаних місцевими ученими. З таких треба назвати: Антоновича—„О монеті з іменем Владимира“, Волкова—„О малоруской орнаментике“, Дашкевича—„О Бологовской земле“, Драгоманова—„Следы дружинного быта в малор. колядках и малор. песни о кровосмешении, сравненныя с западными песнями и мифами“, Житецького—„О Пересопницком евангелии XVI в“, „О малор. думах“, Константиновича—„Про кургани Черниговського повіту“, Лашкарева—„Архитектура древних киевских церквей“, Лебединцева—„О Софийском соборе“, Лучицького—„О малорусской демонологии“, Малышевского—„О социнианах на Руси (з приводу одной грамоти)“.

Київські учені подбали ще перед з'їздом про видання „Сборника матерьялов для исторической топографии Киева и его окрестностей“, зробленого Антоновичем і Терновським та „Исторических Песень малорусского народа“ Т. I., виданих Антоновичем і Драгомановим. „Последня праця, писав Драгоманов, послужила поводом для красомовного реферату п. Ор. Міллера и для интересных дебат на трех заседаниях. Для з'їзда була видана також і археологічна карта берега Дніпра од Вишгорода до Канева“.

„З рефератів учених приїзжих, торкавших більш, або менш питання южноруської археології і етнографії, найбільш виставляються: Костомарова—про княжу дружину, Міллера—порівняне великор. билін і малоруських дум, Самоквасова—про кургани і городища сіверської землі, де п. референт зробив дуже інтересні розкопки, особливо у Чернигові, у которому здобуто у курганах цілу зброю і багато з хазяйства воїна X в., Павлова—про фрески Софійського собора, Гаркаві—про Київ у арабських писателів“.

Згадавши про реферати інших учених на теми слов'янсько-російської археології, про неfortunний виступ Як. Головацького, про інсинуації „Кієвлянина“, викликані рефератом Міллера, Драгоманов завважав, що своїм „прямим послідком з'їзд археологічний у Київі мав близьке ознакомління учених гостей, як великоруських, так і французьких з Київом і полудневою Русію, котра доси оставалась з боку од тих доріг, по которим гості з западу їхали у Росію. Обміном річей на з'їзді, розмовами особистими, гро-

¹⁾ Правда 1874. Ч. 19. за падолист сс. 800—807, стаття підп. „Українець“.

мадними екскурзіями для розкопок курганів у селі Гатнім і для огляду давних городищ по Дніпру до Трахтемирова і назад до Вишгорода. положений був начаток знакомства гостей з нашою землею і народом і інтелігенцією, зародились симпатії, которі дадуть свій плід. Реферати про нашу землю і народ, його орнамента, пісні і декламації кобзаря Вересая—дали не мало інтересного материялу для гостей, которих інтерес скріпить енергію до роботи в Киянах. Кияне як найщирійше привитали гостей особисто і прилюдно. На вечері у городського голови і на останнім товариській обіді членів зїзда Киянин (п. Драгоманов) виголосив тости за просвіщених словянських гостей і за процвітанне науки о словянстві у Росії у загалі і по части у Київі,—і за гостей словянських і романських і за братську спільність науки російської, словянської і западної. На сі тости тепло одізвились п. Новакович (у голови—по сербському). і пп. Леже і Рамбо (на останнім обіді, по російському). Дописи про зїзд, Київ і Україну мусять появитись тепер в западних журналах словянських і французьких. Одну з таких, доволі живу, читали ми вже в трьох н-рах. „Le Temps“. На сьому діло певно не стане. Особливо щиро були витані у Київі пп. Новакович, Леже й Рамбо. Радісною, хоть дуже короткою, була візита Галичанина з Відня, п. Терлецького, которий теж вивіз багато книг по історії, етнографії і літературі Руси“.

Я навів нарочно довші виїмки із статті Драгоманова, бо вони вказують, що хоча українські учені читали свої реферати в російській мові, бо на українській в тодішніх умовах годі було, то всеж таки вони надали зїздові характер визначно український, а се доводило до крайної лютости редакцію „Кіевлянина“ і всякого роду об'єдинителів, не виключаючи галицьких русофілів. Археологічний зїзд з р. 1874, як пише проф. Мих. Грушевський, випав дійсно блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, яких попхнув до нових „засобів боротьби“. Галицькі москвофіли прислужились тут не помалу своїми інформаціями про закордонні, цюрихсько-віденські звязки між українською молодіжю і соціалістичним рухом; по словам Драгоманова, редактор галицького „Слова“, Венедикт Площанський, приїхавши на археологічний конгрес, своїми інсинуаціями, надрукованими в „Кіевлянині“, дав до того привід. Масові арешти соціалістів, які пішли тоді у Росії, вхопили декого з Українців і дали нагоду „Кіевлянинцям“ пришити сюди українство. Зібер і Драгоманов стали головними предметами агітації, як провідники українського соціалізму“¹⁾.

Археологічний зїзд викликав був незвичайно живе заінтересовання на Україні серед тамошніх освічених кругів, але зацікавилась ним також українська молодіж галицької землі.

Коли польські львівські часописи „Gazeta Narodowa“ і „Dziennik polsk-i“, ображені тим, що царський уряд не дав згоди на іменування Ал. Мацейовського і ще другого Поляка членами краківської Академії наук, почали писати против участі Поляків у зїзді, а навіть посудили членів київської археографічної комісії, а між ними Антоновича о фальшування історичних документів,—редакція „Правди“ зібрала сі голоси в статейці п. н. „Археологічний зїзд у Києві“ та схарактеризувала сучасні настрої серед галицької польської суспільности²⁾. Як відомо,

¹⁾ М. Грушевський. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток 1922 с. 33. ²⁾ Правда, 1874, ч. 12 сс. 522—7.

агітація згаданих польських часописів не повелася. Російські Поляки взяли у з'їзді досить численну участь і відчитували свої реферати в російській мові, а з Познаня прибув від „Towarzystwa przyjaciel. Nauk“ гр. Жигмонт Дзяловський, який дістав дозвіл відчитати свій виклад у польській мові. Було се, писав Драгоманов, перше прилюдне польське слово в Києві після 1863 р. (окрім костелів), а хоча промовець у своєму викладові „преспокійно записав до Польщі і нашу правобічну Україну та маніфестував Польщу од моря до моря, на котру звісно не пристане ні один сурйозний Українець, аргумент „де наше не пропало“ взяв гору і всі ми, як і Москалі, не пожалували рук плескати, коли Гр. Дзял. скінчив“¹⁾.

З польських учених прибув також до Києва молодий професор краківського університету, гр. Станислав Тарновський, пізніший президент Академії наук, хоч сама краківська академія не була ніким заступлена. Побут графа Тарновського у Києві для нас о стільки інтересний, що він описав його в статті, про котру далше згадаю.

В запрошеннях до участі у з'їзді не поминено також Галичан. Приїхав сюди русофіл, редактор „Слова“ Венедикт Площанський. Йому присвятила „Правда“ статейку п. н. „Редактор „Слова“ в Києві“²⁾. Нагоду до сеї статейки дав сам Площанський, що напечатав тоді в „Кіевлянин-і“ Ч. 98 з дня 17 (29) серпня свого роду мерзкий донос на російських і галицьких Українців, а між ними на Драгоманова, та на їх працю, виставляючи їх ворогом „єдинства“, а саму ідею українства „польською інтригою“.

З Площанським розправився в культурний спосіб Драгоманов у „С.-П. Ведомостях“ № 286, у статті, яку передано в скороченню у „Правді“ п. н. „Члени славянських благодотворительних комітетів і Галичане в часі археологічного з'їзду в Києві“³⁾. Там написано між иншим: „В „Кіевлянин-і“ ми прочитали спис гостей, оживаних на археологічний з'їзд в Києві і між ними найшли імя п. Площанського, редактора „Слова“. Ми не хотіли нарушити права гостинности виступленням против п. Площанського в часі його пробування в Києві, хоч як мало прав мав він знаходитися на учених зборах. Але сам редактор „Слова“ держався инших правил. Він надрукував в „Кіевлянин-і“ письмо, нагадуюче стильом жалоби Івана Нікифоровича на Івана Івановича. В тім письмі він розказує старі небилиці о галицьких партіях, з котрих одна буцім-то страшенно патріотична і любить Росію, а друга — орудє Поляків. До тих небилиць додав він нові, що іменно з Києва, від Українців, походять агітації против єдинства в руській суспільности в Галичині і підмоги польонофільській партії, і що Сп. Ведомости стали органом тих шкодливих тенденцій, котрими відзначається особливо звісний своїми злими намірами київський кореспондент С. Пт. Ведомостей...“

Побіч Площанського явився на з'їзді русофіл, др. Омелян Калужняцький, тоді учитель академічної гімназії у Львові, пізнійший професор славистики на черновецькому університеті, що хотів зразу відчитати свої реферати палеографічного змісту в латинській мові, а вкінці переклав їх на російську мову і виголосив їх „зовсім чисто, хоть з акцентом; очевидно йому хто небудь виправив його переклад“. „Правда“ похвалила автора, в котрого рефератах бачила „широку обчитаність і докладне обзнайомленне з всіми оборотами схолястичної методи“ та не меншу знайомість з палеографією⁴⁾.

¹⁾ М. Драгоманов, Австро-руські спомини (1867—77) сс. 274—5. ²⁾ Правда 1874 ч. 14, сс. 600—607. ³⁾ Правда, 1874, ч. 19 сс. 808—11 ⁴⁾ Правда, 1874, ч. 19 сс. 798—9, Пор. Драгоманов, Австро-руські спомини, сс. 286—7.

Вкінці уважано репрезентантом галицьких русофілів на з'їзді Якова Головацького, хоча він від р. 1867. перебував стало у Вільні. Він відчитав реферат, з котрого вийшов скандал. „Українець“ (Мих. Драгоманов) подав у згаданій мною статті „Археологічний з'їзд у Києві“ про реферат Головацького такі замітки: „Реферат п. Головацького про руську колонізацію у Галичині і Буковині не давав майже ніяких фактів і поглядів. Се був набір фраз, які завсігди бачиш напр. у „Слові“. Російській публиці, котра його слухала, реферат п. Головацького кинувся в очи довготою своєю та польською вимовою і чудним язиком, далеко гіршим від того, яким говорили варшавські польські учені, которі теж промовляли по російському. Але присутні польські учені зобидились кількома фразами п. Головацького про Поляків,—і щоб вдовільнити їх, гр. Уваров сказав у кінці зїзду, що „усі реферати не зходили з наукового поля, окрім одного, про котрий можна тільки пожалкувати“¹⁾

Опис сего скандалу подав був зараз по з'їзді „Dziennik Poznański“ в окремії дописі свого кореспондента з дня 27. серпня 1874 р., яку передрукувало в польськїм оригіналі львівське русофільське „Слово“ у статті „Кіевській конгресс и польскіе отзывы“²⁾.

Кореспондент „Dziennika Poznańsk-ого“ потвердив в цілості замітки Драгоманова про нетакт Головацького та завважав, що йому поручено покинути конгрес, на котрім найблизшого дня мав проводити, а його прізвище счеркнено з протоколу з'їзду³⁾.

З галицьких Українців приїхав на з'їзд одинокий чоловік, урядник віденської університетської бібліотеки, Остап Терлецький, про котрого побут у золотоверхому Києві згадав Драгоманов ширше в згаданій нами статті „Члени словянських благодотворительних комітетів“. Там читаємо інтересне для нас закінчення:

„Письмо о словянськїм комітеті в Києві і Галичині вважаю не лишнім закінчити декотрими відомостями, добутиими мною з приватних, але вірних жерел. Хотя київський відділ словянського комітету й нічого не зробив существенного для ознайомлення Галичан з нашою (російською) літературою, але помимо того Київ, по отворенню залізниць ведучих до Галичини, зачав або лучше сказати, зміцнив свій вплив в справі зближення нашої культури з галицькою. Так недавно молодий помічник бібліотекаря університетської бібліотеки в Відни, п. Остап Терлецький записав з одной київської книгарні за 250—300 талярів російських книжок, трактующих о історії Росії. Навістивши Київ в августі, в часі археологічного зїзду, п. О. Терлецький Галичанин родом, придбав еще не мало книжок о російській історії і літературі як для університетської бібліотеки, так і для доповнення вже й передше відносно не малого збору, належачого до товариства руських академиків „Січ“ у Відни“⁴⁾.

Для доповнення образу зацікавлення в Галичині київським з'їздом годиться завважати, що львівське русофільське „Слово“ подало було за „Кіевляниномъ“ звіт п. н. „Третій археологічеській съѣздъ в Кіевѣ“⁵⁾, которий одначе не вичерпував предмету, бо як читаємо у згаданій статті „Dziennika Poznańsk-ого“, „Кіевлянинъ“ сильно озлобився на гр. Уварова за його виступ против Головацького і через те не хотів дальше містити ані рефератів конгресу, ані промови гр. Уварова, виголошеної при кінци з'їзду⁶⁾.

Не без інтересу будуть також для нас вісті, які подав гр. Станислав Тарновський про українське питання у широкій дописі, написаній з

¹⁾ Правда 1874. ч. 19. с. 802. ²⁾ Слово 1874. ч. 98—9. ³⁾ Слово 1874. ч. 98. ⁴⁾ Правда 1874. ч. 19. сс. 808—11. ⁵⁾ Слово 1874. ч. 98—100 і 102. ⁶⁾ Порівнай Слово 1874. ч. 98.

нагоди археологічного з'їзду, а поміщений в краківському місячнику п. н. „Z Kijowa“¹⁾). Автор дописи описував город Київ, його церкви, старовину²⁾, згадував про конгрес, про вражіння реферату гр. Дзяловського виголошеного в польській мові, про негодовання російських Поляків на австрійських за те, що не взяли у ньому численної, діяльної участі, про виступ Головацького, про нарікання предсідника київського з'їзду гр. Уварова на польських учених, які прийняли його в Кракові дуже холодно і не допускали до бібліотечних зборів, хоча він їздив туди в наукових цілях³⁾). Одначе доторкнувся автор дописи кількадесяти рядками українського питання, яке не тільки його, але й польський загал, хочби з огляду на давно замерклу минувшину, цікавило. Він писав:

„Отсе відповідь на питання, котре тут безвпинно собі завдаєш, чи є Українці (Rusini), що роблять і чого хочуть? А вжеж вони мусять бути і мусять чогось хотіти, коли їх переслідують. Знаю, що чужі, проїзжі, Варшавяки, наприклад, на археологічному конгресі були здивовані тим, що Українці старалися, як могли, відмежитися від Росіян. Чого хочуть? знати і розуміти не легко; хто знає, чи вони сами здають собі ясно з того справу? Що ідеалом, мрією є якась ультрадемократична Україна, се певне, але чи цілком незалежна, чи залежна від Росії в такій мірі, як вони собі ту свою будучину уявляють, якими дорогами дійти до неї думають, се тільки їм звісне, коли й їм се добре звісне“.

Згадуючи про численні увязнення при кінці з'їзду, гр. Тарновський писав: „Свіжі арести, тайною покриті, викликали тут значне вражіння. Увязнено не Поляків, але Українців, дехто впевняє, що й Росіян також, найбільше з кругів молодежи і одну жінку, дружину професора університету“. Не вязнять по домах, але ловлять по вулицях. Говорять, що найдено компромітуючі папери, але що се значить, ніхто на певно не знає. Перший здогад такий, що відкрито „конспірацію соціяльну з ціллю незалежної України, без царя і Росії, без шляхти, чи польської, чи російської і без власників землі, інших як мужики“⁴⁾).

Гр. Тарновський, призадумуючись також над будучиною царської Росії, писав: „Що буде колись в далекій будучині, коли велит російської держави підпаде загальному законові велитів і розкладаючись повільно від середини, розпадеться на часті, чи в тій часті не буде найсильніший сей хто найчисленніший, і найдавніший, хто так називається як та земля, хто звязаний із нею вірою, серцем, традицією, згадками козаччини, а хочби Уманщини? Чи не буде мати права сказати, що він є. і чи буде можна його не слухати, коли відізветься? Нині український люд памятає козаччину, але українського патріотизму не відчуває... „Але як він колись лишиться сам, як найдеться точка зближення і порозуміння поміж ним а сею мрійливою інтелігенцією доктринерською, утопійною, котра нині здобувається на заговори, певне не дуже грізні, але в таким разі очевидно, набере сили, який тоді оборот возьме будучина сего краю, що він з него зробить? Річ ясна, що не викреше він тут Польщі. Може колись другу Литву...що дай Боже, але, як, коли, чи, чи...?“

Автор кінчить свою допись словами: „Виїздячи з Київа і з України, так само як при вїзді:

„Włóczy się wzrok w przestrzeni, lecz gdzie tylko zajdzie,
Rosiechy nie napotka, spocząć gdzie nie znajdzie“,

„а все, що чуєш в серці, що думаєш в голові, виходить на останні слова сего поета, що завсігди при тобі витає“:

„pusto, smutno, tęskno w bujnej Ukrainie“.

¹⁾ Przegląd Polski 1874, жовтень сс. 56—109. ²⁾ Там же сс. 56—85. ³⁾ Там же сс. 86—90. ⁴⁾ Там же с. 102.

Пусто і сумно і тужно було на душі автора дописи, котрий завсігди ще мріяв про Польщу в давніх, історичних границях, хоча здавав собі справу, що ся мрія ніколи не здійсниться, що на українській землі, яка колись приналежала до Польщі, може вирости тільки українська державна думка. Він був би вдоволений, як би Україна відіграла в будучині політично ролю давньої Литви,— хоча й у сім напрямі смуток, коли не безнадійність промовляли з його стрічок.

Про Українців, що брали діяльну участь в археологічному з'їзді, він не згадував та ледви чи зійшовся із ними на дружню розмову. Через те й не знав, „чого вони хочуть“ і чи „здають собі ясно з того справу“? Та всеж таки сю спокійну, незлобну згадку про Україну пера краківського ученого годиться тепло згадати.

Найінтереснішим питанням для нас було віддавна, як дивився на археологічний з'їзд і на працю Українців учасник з'їзду, небавом визначний культурний робітник, борець за поступ на галицькій землі, Остап Терлецький. Він почав був зараз по з'їзді друкувати „замість справоздання з київської археологічної подорожі“ статтю п. н. „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“¹⁾, але напечатав її тільки дві частини, а третьої редакція „Правди“ не приняла до друку. Перша частина статті Терлецького містила в собі критику русофільства в Галичині і відношення до него з боку галицьких Українців, друга—негативну оцінку програми праці табору „народовців“, що на соціальне питання не звертали майже ніякої уваги. Остання частина була полемікою проти релігійної традиції серед галицького громадянства, яку напечатав значно пізніше Іван Франко в „Літературно-науковій бібліотеці“, але її прокураторія сконфіскувала. Про археологічний з'їзд у своїй дописі Терлецький не згадував, своїх вражінь не відмічував, а тільки подав, як влучно замітив Іван Франко, „саму лише критичну, негативну частину, а не пробував сформулювати ані задатків нового звороту, ані конкретної програми“²⁾.

Що й-но Павлик завважав був в 1910, що окрім згаданої статті, Терлецький написав ще „ентузіастичного листа“ до Мелітона Бучинського дня 17.IX. 1874 р. про археологічний з'їзд, який не тільки в його поглядах але у „Галицько-народовському світогляді“ викликав дійсний переворот³⁾. Дійшло до народження щирого, соціал-революційного елемента серед Галичан під впливом велико українського руху. З другої сторони побут Терлецького на Україні „дуже підняв в очах Киян і Одеситів молодших Галичан“⁴⁾.

До пошукування за листом Терлецького склонив мене проф. М. Грушевський і я найшов його недавно, по довгих заходах, в „Національному Музею“ у Львові в копії Мих. Павлика. Лист в дійсності ентузіастичний. Остап Терлецький захоплювався працею київських учених, веденою „без фраз, без галасу“, тим „свіжим і здоровим духом“, який „віяв від тої громади“ і її „реалістичним напрямом“. У Києві почував він себе краще, як у Львові, бо там не потребував із своїми переконаннями критися, „як із краденим добром“, бо там його „переконання і погляди, то переконання і погляди усеї громади“. Згадував Остап Терлецький у листі про українські видання наукові та літературні, захоплювався жіноцтвом та його культурною працею, величав особу Костомарова, музичні твори

¹⁾ Правда 1874. ч. 17 і 18. сс. 708—724, 747—763. ²⁾ Іван Франко, Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли Н. Т. Ш. т. 50. сс. 25—6. ³⁾ М. Павлик, Переписка М. Драгоманова з Мел. Бучинським. Львів 1910. сс. 12. ⁴⁾ М. Грушевський, Мих. Драгоманов і жен. соц. кружок. с. 34.

і продукції хору Лисенка, сольовий спів його дружини та думи і пісні, співані Вересаєм, Терлецький вірив, що археологічний конгрес принесе великі користі „українофільській справі в Росії“, бо сливе усі реферати доторкалися України, а що-йно на конгресі побачили „і свої і Великороси, яка багата Україна на наукові сили“. Згадав ще Терлецький у листі про компромітуючі виступи Якова Головацького і Венедикта Площанського¹⁾, про громадський вечір, уладжений Українцями та про тоаст Драгоманова в честь Новаковича, Коляра, Рамбо, Ягіча та інших гостей, що зацікавилися українською наукою і українським життям та поза офіційним з'їздом гостили серед Українців.

Остап Терлецький вірив, що „при сильній організації і розумнім провадженню“ за рік, за два українська справа в Росії така буде сильна, що нічо її не поборе“, хоча сі надії не мали сповнитися. Наклепи і доноси галицьких та російських об'єдинителів, що побачили силу українства на археологічному з'їзді, довели до трьох урядових актів: заборони „К. Телеграфа“, до закриття київського географічного товариства і до видання указу з дня 18 травня 1876 р.²⁾.

Під впливом вражіннь, які Терлецький виніс із археологічного з'їзду, він рішився перевести перетворення української студентської громади в демократичному напрямі. До сеї праці накликавав він Вол. Навроцького, Бучинського, Андрія Січинського, евентуально й Михайла Подолинського. Сам Терлецький взяв на себе працю перетворення віденської „Січи“ дорогою скомплетовання її бібліотеки та спонукання її членів „до політики єдинорозумної... до крепкої науки“. Перевів він намічену роботу, жертвуючи свої грошеві засоби, книжки, здоров'я і особисту кар'єру.

Мелітона Бучинського накликавав Терлецький, щоби він поновно навязав переписку з М. Драгомановим. Зокрема просив він його, щоби лист про археологічний з'їзд переслав до прочитання Навроцькому, що Бучинський негайно виконав.

Лист Терлецького утішив Навроцького, бо й годі було не радуватися тими ясними картинами життя України, які Остап бачив на власні очі, які захопили були цілу його душу і викликали палкі пориви молодого ентузіяста. Відповідаючи Бучинському, Навроцький писав дня 24. X. 1874 року з Ряшева: „Лист Терлецького справді цікавий, я Тобі его пришлю пізнійше, бо хочу ще раз перечитати. Гідний він був би дістатися навіть до мого архіву, в котрім маю теж не одну цікаву річ по давних громадах таї редакціях. Навіть сам Терлецький, тішить мене, як він ся з листу представляє, виповідаючи так ідеалістично свої реалістичні пересвідчення. Я й сам не такий вже реаліст, щоб сказати *vanitas vanitatum et omnia vanitas*, але не вірю в пропонований триумвірат, в котрім нема ані Цезаря, ані Помпея (не до Вас обох кажучи). Я підняв би ся в кінци бути Крассусом, та не маю его 15-мільонів в табулі, про котрі Plinius пише. А тепер вертаю ся до старого класицизму і для опозиції виповідаю мої ідеалістичні погляди при реалістичних чувствах, *recte* пересвідченнях. *Vale et fave...* При вільнім часі мушу написати до Терлецького; поклонися йому від мене... В нинішній (недільній) *Gazet. Narod.* в кореспонденції з Києва про конгрес археолог. читаю: „z Polaków prócz Działowskiego z Poznania i pewnego młodzieńca z Wiednia, jakoby delegowanego od jakiegoś towarzystwa wiedeńskiego, a wielce pochopnego do umieszczania swoich tytułów naukowych na wizytowych biletach“... чи се

¹⁾ Про зустріч з Площанським гляди Драгоманов, Австро-руські спомини сс. 277–88. ²⁾ Порівняй, М. Грушевський, *op. cit.* с. 33.

часом не комплімент для Терлецького бо здається, не було в Києві жадного Поляка австрійського“...¹⁾.

Воно в дійсності певне, що „Gazeta Narodowa“ мала на примітці під молодцем з Відня Остапа Терлецького, котрого польська преса анектувала собі, як Поляка, з нагоди його іменування урядовцем унів. бібліотеки у Відні, а виріклася його що-йно в році 1877, коли Терлецького та його товаришів увязнено як підозрених о соціялістичні агітації та заражених „wstrętnym i zgniłym nihilizmem“²⁾.

Не менше широко урадувався листом Остапа Терлецького про археол. з'їзд Мел. Бучинський, чому дав вислів у своїй відповіді, хоча й відмітив його слабкі сторони, та, боронячи галицьких Українців, зареагував на погрозу „правобічної і лівобічної України“, що „їй не лишиться нічого иншого, як зовсім зірвати стосунки із Галичиною і на свою руку в Росії провадити далі громадське діло... коли Львів і далі так вести буде народню справу, як до тепер“. Мел. Бучинський писав Терлецькому:

„Глухо тільки чулось до нас о Вашій, Любий друже, в Києві гостині, аж ось получаю лист, не лист, але як у звін звонить Ваше справозданне! І гарніж новини і тон сам немов на світ чоловік народився,—мабуть, реконвалесцент, пробувши благополучно тяженьку недугу, освіженим поглядом і молодіючим серцем, яв на світ дивитись. Спішу я з моїм одвітом, радий, щоби застав Вас твердо утвердженням до сьогорічних трудів у Січи. Про се пізніше, та на разі лучше хай вступаєся те прикре, що яко тангенс добрих вістей і плянів Вашого листу, списане мусить бути. Отже ідучи за порядком Вашого листу, подякую Вам за лист обширний, посварюж бо, що поскупились з увагами туриста, котрих ми также алчно вижидаємо й надіємо від Вас мати на епізоди з ученого зїзду і світа. Просимо о уваги подорожні від паспорту через границю, фізіономію краю, сіл, конверзацію в вагонах, вокзалах і отелях, реставраціях, не менче,—склад домашної, бодай мійської жизни наших громадян, галерію одвіданих наших знакомих, Русова, Кистяковського, Драгоманова etc. Без тих Schlaglichter незрозумілий нам образ із діяння літерацького, так само як, напр. знемагає стаття „Русские въ Галиціи“ на morbus доктринерський,—аксіомат: судити по результатам „Erfolge“, хотяй би вони і були нинішні, хвилеві, штучні, реасумуючі обяви публіцистичні, без погляду на житте і взаємини домашні наші. Не можна холоднокровно читати відомість про негодоване на Галичину київської братії“. Яко „stimulus“ й „spitzer Sporn zum Handeln“ грізьба“ давно уже засуджена цілим світом,—та незрівнаним сміховищем окриває вона людей, которі усего блага і миру і мирних реформ молять для Росії і для себе, рекомендуючи нам демократичну, червону революцію, яко єдине для нас спасінне. NB. не говорю на вітер, а на автографи опираюся. Про Бога! не з завистев а з радостев витаємо сей збір учених, іменно яко легальну

¹⁾ Лист Навроцького до Бучинського переховується в копії Павлика у „Національному Музею“. Стаття Gazety Narodowej про археол. з'їзд поміщена у 244. числі п. н. „O nas bez nas“, де відмовлено йому всякого значіння для Поляків та Українців. За те раніше писала Gazeta Narodowa в дописи з Київа (ч. 235), що археол. з'їзд мав для Українців велике значіння, бо говорено на нім прилюдно про окремішність української мови головно при рефераті Міллера, котрий порівнював биліни з думами; що реферати Житецького і Драгоманова сильно припали до вподоби, а останного грімко оплескувано та що їх „Кієвлянин“ не може стравити сеї маніфестації Українців і денунціює їх перед урядом за сепаратистичні прямовання. Мимоходом додаю, що також в „Dziennik—u Polsk-im“ за рік 1874, ч. 209 поміщена статейка „Kongres archeologiczny w Kijowie“ по вторена за „Dziennikom Rozpańs-im“; є там мова виключно про виступ Головацького. ²⁾ Див. Правда 1877. ч. 13. сс. 510—514. де поміщена стаття Вол. Навроцького (Вас. На.) п. н. „Нагінка за соціялістами и польська преса“.

форму і покров взаємин національних, розумієся людей погрішмих з людьми погрішимими, і тим з меншов завистев, що у нас далеко ще не дійшло видавництво до тих розмірів великої, фабричної продукції, котора родить енциклопедичний закрій навіть у популярній словесности... Так таки нікуди правди діти, міркую, що і Вам, мимо всего гарного, чим Вас манизв Київ, прикро було бачити сю виставку багатства наукового, коли Вам самі багачі нагадували безепітетну Галичину нашу; і дійсно таки не найденож на ній ні на волос нічого, що спільного би були між судцем а інквізитом? Годі! тяжко прийти до річи, годі переступити ту бареру, що прописали таки на початку листу на темат: „зівсім зірвати etc¹⁾).

Не знаємо, чи і що відповів Остап Терлецький Бучинському. Те одначе нам відоме, що останній розійшовся вже раньше, з причини ріжниці поглядів, з Драгомановим і до плянів Остапа Терлецького також не приступив. З'єднався із Терлецьким у праці, з намічених ним людей, одинокий Вол. Навроцький, що вибивався серед окруження великим хистом до наукової і соціальної праці.

З листу Терлецького про археологічний з'їзд, видно, що його погляди на соціяльну справу вже раньше йшли по тій самій лінії, що Драгоманова; та що розмови на з'їзді їх тільки зміцнили і повели його до активної праці.

Годиться на закінчення згадати, що царські власті не уміли пошанувати з'їзду і в хвилі, коли члени конгресу були на археологічній екскурсії по Дніпрі, почалися в Росії арести. Ув'язнено тоді 1400 осіб, а суджено тільки 140. Хоча у Києві було всього 5—6 арештів, та все таки сум найшов на членів з'їзду. У Києві рознеслась вістка, що між ув'язненими є Драгоманов²⁾. До Бучинського дійшла ще тревожніша відомість, що побіч Драгоманова ув'язнено ще й Вол. Антоновича. Сею вісткою поділився Бучинський з Навроцьким, котрий йому дня 24. X. 1874. р. відповів:

„Що мені пишеш про арештованне Антоновича і Драгоманова,—і хочесь і не хочесь мені вірити. Бо яке переступство моглиби їм вмовити? Читавем нині в „Dziennik-u polsk-im“, в кореспонденції з Лондону, що дійшла там вістка про арештованне в Росії 800 чи 900 людей, але „za kpowania socyjalistyczne i to między młodzieżą i studentami“. Ледво, чи Драгоманов і Антонович були би в ті річи вмішані“...

Побожні бажання об'єдинителів, що працювали в Києві над поширенням вістки про ув'язнення Драгоманова, сим разом не здійснилися.

Лист Остапа Терлецького про археол. з'їзд подаю в цілості. Остап писав:

Дорогий мій Друже!

Вернувши ис Києва, я зараз таки хотів до Вас писати, так на другу чи на третю днину після приїзду до Відня я дуже заслаб був на Bauchfellentzündung. Тепер я уже подужав, тільки еще ис хати невольню до 21-го виходити. А вжем думав, що прийде ins Gras beissen... Жалуйте, дуже жалуйте, що Вас не було у Києві; се справді катковці тамошні не даром казали, що малоросійська партія завела попри конгрес археологічний свій конгрес, малоросійський. Из усіх кінців України поз'їжджали були українофіли. Из галицьких українофілів був тільки я. Почув же я на Галичанів-народовців не одно гірке слово, тай жаль сказати, справедливе. И правобічна і лівобічна Україна згоджуються у тім, що коли Львів и далі так вести буде народню справу як до тепер, то Україні не лишиться нічого инчого, як совсім зірвати стосунки из Галичиною и на свою руку в Росії провадити далі громадське діло. Я завіз до Львова

¹⁾ Начерк листу Бучинського до Терлецького, без дати і без закінчення переходить в рукописнім архіві Ів. Франка в бібліотеці Н. Т. ім. Шевченка число книги 188.

²⁾ Драгоманов, Австро-руські спомини сс. 289—93.

ультімадум, на котре Пільчанов ¹⁾ пришло обширне листовне умотивування.

Я Вам скажу щиро и отверту правду, що перед громадою в Києві и перед усіма Українцями я стояв теж в опозиції до теперішнього провадження справ народних ві Львові. Я сам своїми власними очима переконався, як Львовяне зледащили и на ніщо звели себе и цілу партію, котра, по неволі, на них спускатися мусить. И який величєнний контраст між Львовом и Києвом! Яка в Києві невсипуща праця,—я своїм очам не хотів повірити. Що сего року надруковано, а що друкується, а кілько готового для друку! Якийсь свіжий, здоровий дух віє від тої громади, и через усе її діланне иде якийсь здоровий, реалістичний керунок, без фраз, без галасу. Жив я ві Львові 3 роки, и живу в Галичині від колим народився, и все я у тім Львові и в тій Галичині якийсь не свій, якось, мовби не дома: а в Києві я був тільки 10 день, и ожився и звик до него, як до рідної батьківської стріхи. Там я не сам, и не потребую из моїми переконаннями и поглядами, як из краденим добром критися, бо там мої переконання и погляди то переконання и погляди усеї громади. А у нас в Галичині, між громадою центральною, и не озивайся из отвертим демократичним словом! Тай я таки не богато на Львів надіюся, а надіюся от на кого: на Навроцького, на Андрія Січинського, на Вас тай на себе. (А Подолінський?) Після мого переконання,—я не знаю, як Ви думаєте, — ми повинни до купи взятися усіма силами недопустити до того, щоби партія наша распалася, а она конечно распадається, як так далі піде, як до теперка. Навроцький і Січинський нехай би держали Львів и направляли там, що направити дасться, Ви щоб зьорганізували громаду в Станіславі, старшу и студєнську, а я беру на себе Відєнь, а именно Січ. Якби ті 3 пункти впровадити в лад, якби в них завести життя громадське на дорогу, щоб так виразитися, київську, то тогди певне усе у нас гаразд би розвивалося и не кисло би так, як тепер кисне, денервуючи кожного щирого робітника, навіть найкращу працю зводячи ad absurdum.

Ви міні напишіть, як Ви об сім думаєте, а я Вам тимчасом розкажу, як я про Січ думаю: сего року закладаємо читальню в Січі и будемо комплетовали бібліотеку, не до розривки а до сериозної наукової праці. Из російських газет будемо мали, чи вже таки маємо, бо вже приходять: СТВѣдомости, Вѣстник Европы, Отечественныя Записки, Недѣля, а окрім того може еще „Знаніє“ и „Дѣло“. Окрім того єсть велика надія, що „Січ“ дістане бібліотеку из найновіших великоруських реалістичних писателів, Тургєнева, Некрасова, Щєдрина и т. д., так що Січ дуже легко и дуже швидко буде могла познакомитися из реалістичним керунком найновіщої великоруської літератури. Окрім того я усю свою бібліотеку найновіших європейських писателів, теж реалістичного керунку, дам до Січи, и докомплетую її, а также будуть в Січі 3 або 4 наукові газети окрім розуміється політичних, так що Січ буде мала непослїдню читальню и невеличку, але и не согіршу бібліотечку підручну. Привізем также цілу Основу 1861, 1862 року, привіз Костомарова Русску Исторію и богато инчих книжок с Києва. И тепер повинна буде Січ взятися до політики єдинорозумної... до крепкої науки. Я усю свою енергію и усе своє умінне доложу до того, щоби діло пішло гаразд, и Ви будьте переконані, друже мій любий, що абим мав упасти під тягаром—міні і так уже не довго дихати, як єм переконався ис послїдней моєї слабости,—то справи не покину и до ладу допровадити мушу. Нехай від Січи вийде

¹⁾ Чи не Пильчиків?

завив до молодіжи: пора знов до роботи! Тепер в Русск. Основі¹⁾ крайна дезорганізація, щось 3 товариства вироблюються из неї, и треба тільки певною, смілою и свідомою рукою попровадити Січ, то она богато, дуже богато зробить. Пришліть нам из Станіслава громадське „помагайбіг“,—я на Вас дуже богато рахую. Ви ж давний віденський „Запорожець“ и не забудете на „Січ“, котру Ви через 2 роки так славно, та так щиро провадили.

Видатки тепер будуть не малі, щось троха обіцяли на першій рік ис Києва, але я би Вас просив,—того гульдена, що Ви прислали, то бігме за мало; от я сам, убогий и задовжений, дав іх 36 и не загикнувшись...

Ви може будете боятися, щоб в Січі не взяв гору якийсь аскетичний керунок; то я Вам наперед кажу: не бійтеся и спустіться на мене, я певне справи не попсию.

Вийшов 1 том „Истор. Пѣсни Малорусск. народа съ объясненіями Антоновича и Драгоманова“ буде усего 5 томів, 2-й том в друку; Чумацкія народныя пѣсни Рудченка; V. том Трудів Чубінського, и кілька дрібніщих оповідань и популярних книжочок. Коли ще не маєте пісень Рудченка, то я вишлю за поштовою посліплатою (1 р. 25 копіек), и дрібніщих книжочок (метеликів, як іх звать на Україні) вишлю теж по 1 екземплярови. Коли ж би Ви хотіли для Станіслава спровадити по кілька екземплярів, то пишіть просто у Київ під адресою: „Книготорговля М. Левченка и Л. Ильницького, Киев, Большая Владимирская улица, дом П. В. Тамары, возлѣ театра. „Пишіть по українськи, се книгарня громадська. Гарна, велика книгарня! В Петербурзі печатається нове, повне виданне Шевченко в 10000 екземплярах; есть также в Києві 2 збірники рукописних еще нігде непечатаних дуже гарних поезій Шевченкових, котрі в таким самім форматі, як повне виданне печататимуться ві Львові, або у Відни. Печатаються теж повісти Нечуя в Петербурзі и незабавки поступить в печать повість Рудченка молодшого. Окрім того печатається в Києві Гоголь по українськи и кілька менчих книжочок, а готових до печати богато наукових праць. Лисенко видав Плач Ярославни Максимовича частина поеми из Слова о Полку Игоревім, уложена на нути. На вечері громадським, данім в честь Костомарова, Новаковича из Білгороду и Ягіча, президента загребської академії Наук, жінка Лисенкова співала сей Плач Ярославни; не мож ся було наслухати, таке гарне та пишне. А як гарно співав хор громадський (до 30 чоловіка) Лисенкові народні пісні під проводом самого Лисенка! Тепер Лисенко поїхав из жінкою на 2 роки у Петербург, незабавки вийде его опера „Різдвяна Ніч“ и „Гамалія“ Шевченків підобраний під музику с печати. Его опера великий фурор зробила. Бачивем и чуем кобзаря Остапа Вересая, співав 2 рази на археологічнім з'їзді а раз на вечері громадським; знаєте, що як коли хоть на тиждень матимете вільного часу, то пойдіть в Київ, щоб Вересая почути, як він живо, з якою правдою и з яким великим артизмом деклямує думи, и з яким безграничним гумором співав жартовливі пісні! При его думках—вірте, що правду кажу—аж ми слези в очех ставали, и увесь я дріжав як несамовитий. Огонь, брате, ті думи, огонь, що мусить у серци збудити праведну любов до народа, хотьби те серце було студене, як лід, и тверде, як камінь. Я маю его велику фотографію, коштує 1 рубля; спровадьте и Ви собі її.—Костомарова бачивем и познакомився из ним. Великий чоловік, его усі „батьком“ величають. Коли сидить, то бись думав, що от перед твоїми очима розпадеться на порох, такий старий престарезний; а як встане, як почне говорити, то куда молодому до него—немов живе срібло.

А які жінки у Києві, які жінки! Ви знаєте, що я не конче до жіночого

¹⁾ Товариство „Основа“ громадило у Відні студентів Галичан-русофілів, хоча попадала туди також молодіж народної партії.

товариства, а між такими жінками живби и до смерти. От с такими жінками то й дружитися,—и певно, що в великій половині они тепер головні розсадники патріотизму на Україні. А в нас у Галичині и не женися, коли не хоч марне пропасти.—От, як би в нас таких жінок с пару, не так би пішли справи громадські!—Драгоманова жінка тепер печатає в Вѣстнику Эвропы свою прегарну росправу: „Народныя нарѣчія мѣстный элементъ въ обученіи“.

Конгрес археологічний превеликі принесе користи українофільській справі в Росії, раз що майже усі росправи тичилися України, а другий раз, що на конгресі допіро побачили и свої и Великоросси, яка багата Україна на наукові сили. Майже усі великоруські учені або симпатичні, або по крайній мірі не ворожі рухови українському, и треба тільки сильної організації и розумного провадження, то за рік за два українська справа в Росії така буде сильна, що нічо її не поборе. Треба признати, о Українці тепер дуже рационально взялися до праці.

Якби Ви були бачили, яку мізерну ролю грав Площанський и Головацький в Києві. Акуратне тогді, як Драгоманів вертався з Новград Волинська у Київ, йїхав Площанський зі Львова до Києва. Не знаючи оден—одного почали ис собою розмову політичну. Драгоманів дізнавшись, що чоловік йїдучій з ним то Галицький Русин, почав на Площанського і на усю кацапню галицьку говорити, що ся влізло; Ви знаєте, що Драгоманів знає добре покусати, як хоче; Площанський знов боронитися став тим, що ось Ви не вірте тому, що про мене та про усю староруську партію галицьку пише Драгоманів у Вѣстнику Эвропы, Драг. то чоловік, що тілом и душею спродався Польщі тай годі. „Ви сего не кажіть нікому в Києві, бо Вас висміють в очи, сказав єму на те Драг.,—А. Площанський єму: Вам добре гратися в український сепаратизм, коли ви обединені, и Шевченкови добре було гратися українством як дитині забавкою, а нам Галичанам годі“...

„И сего не кажіть нікому в Києві, бо Вас ще гірше підой муть на сміх сказав Драг., в цілій Росії Ви не найдете ні одного человека, котрий би Вам не сказав, що Шевченко оден з найсеріозніщих и найбільше заслужених людей не тільки для України але і для усеї Росії..“

Відїїжджаючи просив єго Площанський о єго картку и адрес. „Михаиль Петровичъ Драгомановъ“ сказав Д., подаючи картку візитову. Страх, як Площанський був змішався.—Приїїхавши до Києва, Площанський зараз пішов на скаргу до Головацького и Юзефовича, що малоросійська партія мѣшаєть цѣлямъ сѣзда, що Драг., йїздив в Галичину, намовляти, щоби ніхто з Галичанів не йїхав на зїїзд etc. Головацький знов поскаржився Уварови, а Уваров сказав се Антоновичеви, секретареви зїїзду. Антонович відповів Уварови, що ся тичить малоросс. партії, то сам Уваров претцінь бачить, що якби не малоросс. партія, то из цілого зїїзду нічогоб не було, що малор. партія устроїла виставку археологічну и що якби не она, то би жадного життя не було в зїїзді, а що ся тичить єго статей у Вѣстн. Эвроп., то він вже таку має натуру, що нападає и ганьбить усяку славянофільську каналію, котра тільки на те до Росії й приїїжджає, щоби грошей жебрати—(власні слова Антоновича). Ну, добре робить Драг. сказав Уваров.

Знов був Антонович на вечорі в кн. Галагана; сей питався єго, чи є хто з Галичини; єсть, їх, каже А., двох (мене ще тоді не було), оден, проф. Калужняцький, чоловік незнакомий зовсім,—а другий Площанський, чоловік „очень сомнительного характера“; як він се сказав щось ся рушила и встало коло него, він ся обернув, а се сам Площанський встав, тай слова не сказавши, пішов. Ніхто до него и слова не говорив, він ходив тільки, Юзефов. и Голов, до котрого также ніхто не говорив ні слова. Приїїмили го так, що він довго памѣятатиме київський археологічний

зйїзд. Головацький страшенне зблямовався своїм відчитом; самі Москалі сміялися ему в очи. Калужняцького відчит був не злий.

На сей раз буде доста; бувайте здорові и віписуйте швиденько.

Ваш щирый товариш Остап Терлецький.

Відень 17/9 1874.

От и забув дуже важну річ: уся громада Київська казала Вас як найщире поздоровити, Драгоманова жінка и сестра казали Вас уціловати и дуже усі жалували и Полтавці и Кіевляне, що Вас не було у Києві. Драгоманів Вас теж поздоровляє. Ви непримінно відновіть переписку з Драгомановим; тепер заходять такі важні справи, що Ви мусите переписуватися, хоть якби мало було часу.

Написавбим, що міні оповідав Білозерський про Куліша, але мусите міні наперед дати слово чести, що нікому сего не скажете. Річ дуже цікава и характеристична ¹⁾.

Єще таки мушу дописати про вечір громадський. При вечері Новакович, давний міністер просвіти в Сербії и великий прихильник наш, такий менче більше сказав тоаст по сербськи але зрозуміло для кожного. Посеред Вас, посеред малорускою громадою я якби на рідній Родині. Життя и бит малоруского народа не тільки нам Сербам для того дуже симпатичні, що то життя и бит близького до нас и по етнографії и по політичним стремлінням народа, але и для того, що він дуже близький до життя и бити нашого сербського народа. Не маючи писателів, котріб вірно малювали стан нашого народа, ми потребуємо тільки перевести вашого Шевченка, або Вовчка и нам здається, що ми читаємо писання якогось рідного сербського писателя. Слава Вам, що не загинаючи рук так пильно и совістно працюете коло Вашого народа. Най жие самостійність малорускої науки и літератури!" Слава, слава, загула громада. Чех Коляр, по чеськи: Я пью на здорове Вашого святого Києва и усеї великої Росії, не забувайте за нас Чехів...

Драгоманів по українськи: Відповідаючи на тоасти високоповажних моїх попередників, я передовсім мушу подякувати тим из наших гостей, котрі приїхавши до нас, крізь офіційальні кружки змогли и схотіли доглянутися до нас, до нашої роботи, до нашого народа, до его живих и безсмертних идеалів. Я мушу подякувати передовсім тим, котрі як Серб Новакович, або Француз Рамбо (Rambot) не тим интересуються, що ми належимо до якої там великої и сильної Росії а интересуються его богатою літературою, его великою етнографічною важністю в історії слав. народів и тим, що ми так невгомно працюємо над піднесеннем нашого народа и щиро хочемо свої тенденції подружити ис тенденціями усеї европейської и славянської демокрації. И справді,—тим и велика наша сила, що ми тою самою идемо дорогою, що уся теперішня поступова европейська демокрація. И коли я пю за здорове сих наших гостей, то Ви зрозумієте панове, що се буде тоаст не тільки европейський, але й демократично—славянський и кієво український,... Слава, Слава!

Лист сей будьте ласкаві перешліть и Навроцькому, я б и ему хотів про Київ написати, та бігми що не маю ані часу, ані здоровя, таї якось нудно, по кілька раз те саме повтаряти.

Я напишу до Правди допись про зйїзд и про Київ тільки не усе буду міг написати, що тут пишу. Окрім того пишу в Правду статтю: „Галицько-руський нарід и галицько-руські народовці“, теж яко меморіял до листу українського. Пишіть скоренько.

¹⁾ Тут не достає цілої картки листового паперу великого формату, (замітка М. Павлика).

Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.

Де-що з рукописів роменського музею.

В кн. 5 „України“ за 1926 р.¹⁾ було подане коротке звітлення про перше п'ятиріччя життя музею. Мавши нагоду відвідати цей музей літом 1926 р., я вважаю своїм обов'язком прилучити до цього короткого, ділового звіднення кілька своїх заміток. На відвідувача роменський музей справляє як найкраще вражіння. Міститься в світлому двохповерховому будинкові, хоч, треба сказати, цей будинок стає вже малим для музею. Збірки музею дуже великі. Безпереривно вступає друкований матеріал: газети, об'яви, афіші і т. д. Весь час фотографуються пам'ятники старовини, видатні моменти сучасного життя округи. Співробітники музею завжди стараються бути в курсі того, що робиться в окрузі і кожен час готові поспішати, щоб щось рятувати, збирати, фотографувати. Внутрішнє життя музею справляє вражіння постійної напруженості.

Робота музею, як і слід, має передусім краєзнавчий ухил. Це видно по всіх відділах, а особливо в природничому. Чудесні колекції ґрунтів, шкідників і т. д. Треба зазначити, що всі колекції коштують музеєві дуже мало, бо все це робота самих співробітників, хоч колекції зробили б честь і найкращим майстерням.

Музейні робітники працюють з повною самовідданістю, але умови їхньої роботи ніяк не можна назвати нормальними. Роменське громадянство ставиться здебільшого байдуже до музею й не розуміє його значення. На музей дивляться, як на кладовище старовини, не розуміючи ні зв'язку сучасного з минулим, ні того ультра сучасного, що дають революційний та природничий відділи. І от штат музею складається тільки з чотирьох чоловіка: завідувач, його помічник (він же й лаборант), секретар (він же бібліотекар і інструктор) і служник. Оці чотири пари рук і правляться з тисячами номерів музейних колекцій. Бюджет музею до смішного малий. Це страшенно затримує роботу. Наприклад, природничий відділ має добру колекцію місцевих ґрунтів, а що росте на тих ґрунтах, цього, за браком коштів, він показати не може. А проте, розвиток цього відділу має сьогодні найпекучіший інтерес.

Бібліотека зложена, головне з книжок, що привезені з панських маєтків. Через те серед старих друків переважають російські видання ХVІІІ сторіччя. Українських стародруків майже немає. Найцікавіші—Учительна Євангелія ХVІІІ ст. без титульного листа, та Євангелія львівського друку поч. ХVІІІ стол. Серед рукописів я знайшов де-кілька, що де в чому можуть бути цікавими.

Такий рукопис в $\frac{1}{4}$ листа другої половини ХVІІІ ст. Перших двох листів немає. Всіх листів 3+106. На берегах нотатки переважно метеорологічного та господарського змісту 1773—1793 р.р. Зміст—уривки з житій святих. На звороті 99 л. вірша:

„Пѣсня свѣтская“.

1. Что можетъ всвѣтъ, стол честно быти,   всегда скорбяща, слези точаща,
        чтобъ мене втѣшило,   во печалехъ зѣло.

¹⁾ М. Семенчик, Роменський окр. музей, Україна, кн. 5, 1926 р. с. 187.

2. Солнце хотъ ясно, лучами красно,
весь свѣтъ в'веселяетъ,
мене едина, тяжкая кручина,
всего сокрушаетъ
3. Хочъ ввертогради, вскорбехъ отради,
пойду искать бѣдній
и там печали; нѣна часъ малій
незбуть жаль безстидній.
4. Не мила краски; не тѣшат пташки
хоть сладко спѣвають
но и сами крини; жаль мнѣ единій
вцвѣтахъ изявляють,
5. Хотѣлъ впустини збуть наединѣ,
жаль сердце мучащій
смотрѣлъ налѣса, какъ внихъ дрeвеса
движетъ вѣтръ шумящій.
6. Зрѣлъ токъ студенцов, слыхалъ гласъ
птенцовъ
но мнѣ все немило,
егда печали духъ растерзали,
и сердце унило.
7. Друга любима, смерть невозможима
прочъ зглазъ похитила
8. Лутшебъ обоихъ насъ купно вгробѣхъ
темнихъ заключити
нежелъ втоликой, скорби великой
мнѣ самому жити.
9. Своей природы, ввѣчнїе роди
прошу премѣнитись
Бистримъ потокомъ, вжалю глубококомъ
слезами разлитись.
10. Любъ облакъ водній, докаплѣ полній,
сточу дожда слезна,
Чтобъ мнѣ ожити; и оросити
гробъ друга любезча.
11. Хочъ нада взяти; образъ пернатій
горлицѣ пустинной,
воскличатъ тугу, посвоемъ другу
вскорби непремѣнной,
12. тужити буду, поколь отсюду
зсей жизни нѣкчемной,
духъ прейти имѣеть, тѣло истлѣеть
впепелъ персти земной.

Під останнім рядком написано: *finis laus domino Deo.*

На жаль, нема ніяких вказівок ні на колишнього власника рукопису, ні тим більше на автора віршу.

Другий рукопис, що звернув мою увагу, в лист, на 110 сторінках (де-які вирвані), без титульного листа (хоч можливо, його й не було) має на першій сторінці вгорі такий надпис: „1826 года сей пѣсельникъ принадлежить ученику Полтавской Семинарии низшаго отдѣленія Николаю Тереховскому мѣсяца Апреля 15 го писаной в Переяславѣ изъ пичатнаго“. Цей рукопис може бути ілюстрацією тої русифікації, що пройшла за тих часів по наших школах. Він повний тодішніх російських сентиментальних романсів: „Всѣхъ цвѣточковъ болѣ“, „Я вечеръ въ лугахъ гуляла“, „Взвейся, выше понесися“, „Среди долины ровныя“, Карамзиновське „Законы осуждаютъ предметъ моей любви“, Пушкинське, „Гляжу, какъ безумный, на черную шаль“ і т. д. Тільки вже в кінці три українські пісні: „Яром, яром, кумасеньку“ „Да вже третій вечер“, „Ой сплю й дивлюся на ту кровать, де Маруся“. Але ж серед цих романсів, на сс. 55—56, зустрічаємо такі вірші:

Выслушайте братцы совѣтовъ моихъ
Есть на всякомъ мѣстѣ выгоды свои
Въ городахъ палатки въ деревняхъ сады
Въ столицахъ театры а въ поляхъ плоды
Одинъ лишь безъ выгодъ на свѣтѣ солдатъ
Долженъ быть покоренъ когда въ службу взятъ
Волности пол-лота а пуды грозы
Жалованья мало а палокъ возы
Отбить государство посылають насъ
Украдь на пять грошей сквозь строй десять разъ
Мундиръ рублей триста а въ карманѣ грошь
Корми коня сито а самъ сухаръ гложь
Кто служитъ въ чернилахъ того прахъ в доскахъ
Кто убитъ на поле загребенъ въ пескахъ
Надъ первымъ въ сто тысячъ стоитъobelискъ
Надъ трупомъ другаго слышенъ птичей пискъ
Одинъ отъ шампанскихъ въ подагрѣ лежитъ
А нашъ братъ за милю по воду бѣжитъ
Всякъ говоритъ лестно под знамямъ служить
А самъ въ вѣкъ рѣшился близъ театровъ жить
Судя ж безъ пристрастно нельзя не сказать
Нѣтъ въ свѣтѣ глупѣе жизнь даромъ терять.

Невже й ці вірші теж переписані „изъ пичатнаго“. В усякому разі присутність їх в альбомі переяславського семінарста може бути характерною для ліберальних течій на Україні 20-х рр. XIX ст. Вірші, мабуть, були популярні, бо окрему цитату з них („Мундир рублей в триста... а сам сухарь гложь“) я, чув у Полтаві з уст одної старої військової дами. Вона ж мені розказала (легенду — звичайно), що це була пісня, і її проспівав один офіцер у театрі, в присутності царя, а потім убив себе, кинувшись на власну шаблю.

Третій рукопис — зшиток звичайного формату з нумерацією по листах, в 44 листи, має заголовок: „Малороссійскіе Стихотворенія Сочиненія Авксентія Тарновскаго. В дорогѣ в Москву и обратно. 1854 года, Августа 6 дня“. На жаль, ніяких відомостей про автора зібрати не вдалося. Тарновські — це панська багата фамілія на Полтавщині, але зміст „стихотвореній“ виявляє дуже демократичні симпатії автора, хоч це, звичайно, й не може рішучо говорити проти його панського походження. Саме ці симпатії й роблять цей рукопис цікавим, одбиваючи на собі настрої 60-х рр. на провінції, бо своєю формою вірші не високої художності.

Зшиток починається віршами „Къ читателямъ“. Попросивши читачів пробачити йому за малий хист, автор продовжує:

Московських книжокъ ієсть довольно: Такъ якъ воды у мори повно. А нашихъ же книгопродавци Цураются держать и въ лавци Мабуть скупа на їхъ казна Абожь не всяке мову зна. До того дила намъ немає Чи хто чыта чи не чытае. А мы самы для себе пышымъ Бо тымъ живемъ, на то мы дышемъ Я самъ полтавецъ, тамъ родився, И за своихъ не разъ сварився У Москви зъ бородачамы; Теперьъ до йихъ и калачамы Мене бь нихто не заманывъ! А я колысь тамъ довго живъ. Хоть Москва изъ насъ смієтця. Що чубъ нашъ въ гору не деретьця Що мы не вміємо по-Руську Пыть чай и збытень у прикуску Що мы зъ лушпайкамы як свини, главуны йймо и дыни. Що мы горилку пьемъ, якъ воду, Розходъ великій, а доходу Чортма; що й ничымъ похмылыться. Брехня сему хоть и забожыться У насъ народъ труженный дуже.	Воны одъ насъ далеко хуже!!. Бувае часомъ, що хто въпьетця, За кимъ же се и не ведетьця? Хыба жь за се людей судыть! Ажежь хто йистъ, то и треба пыть. Москаль святымъ якимъ здаетьця, А до насъ якъ забыретьця! Дакъ пье не такъ, якъ нашъ братъ гришный (Колы тамъ маешь пятакъ лышній) А жадень день и не прочнетця; Отожь бачь!.. — а зъ насъ смієтця. У насъ (винъ каже) лучше жыты; Йе що йисты и йе що пыты Не такъ якъ въ нашій сторони Що можа (...!) й здохнуть й сатани“. Э! бачь якъ умно росуждае; Чогожь до насъ винъ учащае До насъ везе, видъ насъ провадыть, И бороду въ дорози гладыть Що мае добрый винъ барышь. Ни, брате, насъ не одуришь. Ты не жартуй, лышь, цапе, зъ нами, Намъ йиздыты до васъ нашо? Хиба щобъ стравы зъ тарканамы Попробовать! . . . . чы шо?
--	--

Далі автор знову просить пробачення й додає:

Пышу, неначибто пысатель
Изъ нижнихъ земскихъ засидатель.

Може, в цих рядках маємо натяк і на службовий стан автора.

Далі йде дуже довге оповідання під назвою „Прыключеніє“. Воно починається так:

Хто бувъ у Варви и въ Журавци, Той знае де жевуть Полтавци, И знае те, що мы не звиры, А одной зъ Москвою виры Що въ насъ цєрквы ієсть и иконы	И самижь ти що въ ихъ законы; А тильки разниця здорова У тимъ, що наша инша мова. Якежь кому до того дило? Якъ не сказавъ, абы злетило.
--	---

Сюжет „Прыклученія“ в тому, що підчас подорожи завирюха зага- няє автора в одно село. Днів зо два він ночує в шинку й слухає, як господар, старий самотній селянин, розмовляє з своїм небожем. Той розказує своєму дядькові три „казки“. Це не казки, а оповідання анекдо- тичного змісту з селянського життя. Цікавіша друга „казка“, що являє собою оповідання, очевидно, портретного характеру про скупого пана й пані. Для нашого автора це не поганий побутовий малюнок. Говорячи про панів, автор висловлює свій погляд на доброго пана:

Хто въ Бога праведного вирить,	Якъ братъ на ниву изъизжае.
Перед царемъ не лицемирить,	И мырно дожива свій викъ,
Колись у брата не рубае,	Той значить добрый чоловікъ.

Після „Прыклученія“ іде твір під заголовком „Воля на Ромадани“, очевидно пізніше написаний. Зміст такий: Ромоданівським шляхом їде каретою пан з сім'єю й слугами. Вони стають ночувати на постоялому. Тут від єврея—господаря двору—слуги дізнаються, що вже вийшла воля, а пан їм про це не каже. Вночі вони кидають пана, забираючи з собою все його добро. Вранці пан мусить залишити євреєві коней, як заклад за платню за ночліг, а сам з сім'єю йде додому пішки. Люди, що зустрі- чаються з ними, глузують з панів:

„Такого вику мы дождалы, Що и панамъ прійшла беда?“ (Произжи люды закрычалы): „Менулась роскошь вамъ, шкода!!! „Одъ скоро прійдетця на поли „Самимъ орать и скородыть,— „Пашню носыть у прыполи— „Щобъ сіять ище и косыть!.. „Забудь лышь паны вже охоту— „По полю зайчиковъ стрелять, „И безъ усякого розчету; „У карты день и ничь гулять.	„Теперь вамъ треба пани маты,— „Вставать до пасокъ уночи; „Покинуть тійи зайви траты, „Носить пидъ платьемъ обручи!.. „Забудьте панночки вже таньци, „И чортъ зна що таке молоть! „Бо уставать вамъ треба въ раньци, „Росаду въ парныхахъ полоть. „И вамъ панычики стрыжчята „Прійшлося норовы кидать, „Шукать по полю де дивчата. „Щобъ нышкомъ зъ ними жартувать“.
---	---

Пан лається, сім'я його плаче, і вони подорожують далі. На цьому твір кінчається. Підписано „А. Тарновскій“. Далі в зшиткові йде де-кіль- ки переписаних чужих віршів: популярна колись п'яницька пісня „Друзья, подагрої изнуренный“, також популярна великодня вірша „Кажуть, будто молодиці“, і т. д. Між ними вірші „Доля“ (закреслено „Мушинъ“). Початок:

Два вже рока скоро прійде Якъ я закохався; Якъ бы знавъ я свое горе! Луччебъ був не знався, Я съ тобою дивчинонько. Тобъ незнавъ и муки; Незнавъ бы я якъ тї любятъ, Незнавъ бы я и скуки,	Якъ небачу тебе тыждень, То за годъ считаю; А побачу и то тяжко, Що казать не маю. Сказать тоби що я люблю, Ты скажешь! я знаю; Назвать тебе голубкою, Я доли не маю і т. д.
---	---

Під віршами підписано „Шевченко“, так що вони цікаві, як зразок псевдо-шевченківських віршів і як свідощтво популярности поета.

На жаль, у Ромні я був випадково й не дуже довгий час міг працю- вати в музеї. В останній уже день я знайшов рукопис XVIII ст. з вір- шами, переважно російськими. Де-кілька українських віршів, що є в ньому, вже відомі. Знайшов я також копію відомого „Замислу на попа“, дато- вану 1828 роком, але не мав уже часу її перечитати.

Взагалі ж мета моїх нотаток звернути увагу нашого громадянства на наші провінціяльні музеї і на музейних трудівників, що вкладають у спра- ву всю свою енергію, хоч працюють і не в сприятливих умовах.

Подав Володимир Щепотьєв.

Говорський та Калістратів.

(З київського життя 60-х рр. XIX ст.).

Громадське життя Київа у 60-х роках XIX ст. мало дуже складний характер. Такі важливі події як визволення кріпаків, інші реформи того часу, попечительство Пирогова, польське повстання викликали велике відживлення серед суспільства. Люди прогресивного напрямку, що далі набули відомість своєю енергійною діяльністю, легальною чи ба й нелегальною, прагнули до громадської праці. Одні з них займали посади мирових посередників, других приваблювала педагогічна діяльність; студентство захоплювалося недільними школами; жіноцтво прагнуло до вищої освіти, починали формуватися перші українські гуртки. З другого боку виступали представники консервативних кол громадянства. Вони з побоюванням дивилися на початки визвольного руху, а польське повстання, до якого українська молодь відносилася негативно, викликало в них, під впливом набувшого тоді великої сили Каткова, прояви офіційного патріотизму. Все це витворювало дуже складні відносини, та викликало жорстоку боротьбу між протилежними напрямками тодішньої інтелігенції. На такому ґрунті, як це завше буває при таких умовах, поруч з щирими прихильниками того чи іншого напрямку, виступають авантюристи, що на тлі громадської боротьби домагаються набути собі особливих вигод.

Слушний ґрунт для таких мотивів виявляла викликана повстанням русифікація, або, як тоді часто казали „обрушення края“. У Київ нарінуло багато „ташкентців“, які з погордою називали себе представниками руського елементу. Сучасник цих подій Борис Познанський каже, що слово „елемент“ набуло тоді іронічного значіння... „Жваві жидки, каже він, так і звали тих панків: господин елемен, г. елемент! пожалуйте“¹⁾...

За двох таких персон я хочу нагадати. Це Ксенофонт Антонович Говорський та Ардальон Петрович Калістратів. Ці люди, тепер зовсім забуті, у свій час грали, чи може краще сказати хтіли грати, у Київі значну роль.—Цікаві звістки за їх можна знайти у споминах сучасників та інших статтях „Київської Старини“, та у де-яких архівних справах.

К. А. Говорський, каже один з мемуаристів, походженням був з уніятів, а жонатий з Єврейкою. Він мав багато спільного з іншим прозелітом Темкіним. Темкін мріяв про навернення до православія Євреїв, а Говорський—Поляків; у засобах обидва були невередливі. Говорський колись був вчителем семінарії та редактором „Витебскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“. Він хотів перейти на посаду архіваріуса центрального архіву витебської та могилівської єпархії, але це йому не вдалося, бо начальство у формулярному списку „очернило его поведеніе самымъ язвительнымъ образомъ“. Архієпископ могилівський Анатолій, який передає цю звістку, приписує невдачу Говорського інтригам ксьондзів, але Береза, що подав до друку папери Анатолія, каже, що причиною такої атестації були доноси Говорського до П-бургу, через які звільнено було з єпархії архієпископа Василя Лужинського²⁾. Після цієї невдачі Говорський переїхав до Київа та почав видавати часопис „Вѣстникъ Юго-западной и Западной Россіи“. Часопис цей виходив у Київі на протязі коло двох років (1862—1864) і видавався надмірною нетерпимістю до усього польського, а надалі й до українсьфильства, що тоді починалося. Акад. А. Н. Пипін у своїй „Исторіи русской этнографіи“ так оповідає про відношення Говорського до українофильства: „Не видно по какому сигналу начались эти нападенія, но они превзошли всякую мѣру приличія и литера-

¹⁾ Киевская Старина, 1885, II, с. 266. ²⁾ К. С. 1884, VI, с. 213 та с. 220.

турного достоїнства. Смерть Шевченка для „Вѣстника“ послужила поводомъ къ статьѣ, по истинѣ гнусной. Мысль объ изданіи книгъ для народныхъ чтеній на малорусскомъ языкѣ встрѣчала здѣсь громъ обвиненій, какъ мысль едва-ли не измѣнническая. Здѣсь было уже сказано, что мысль о книжкахъ на малорусскомъ языкѣ идетъ „не отъ бога“; а вскорѣ въ другихъ статьяхъ было разъяснено, что украинофильство есть вѣтвь польской интриги“¹⁾. У Київі Говорському одначе не пощастило, і він перебрався у Вільно, під охорону Муравйова і переніс туди видання свого часопису, змінивши тільки його назву на „Вѣстникъ Западной Россіи“. Київський карикатуриста того часу Архипозаниматурцкевич (Руданський) у своєму виданні: „Наши независимые“ намалював, як Говорський біжить з великими пакунками паперу, та підписав „Путешествіе Вѣстника съ юго-запада на сѣверо-западъ“. Років через два чи через три Говорський помер у стані божевілля²⁾.

За Калістратова ми маємо ще характерніші звістки. Ось що оповідає за нього Салтановський: „Директоръ житомирскаго раввинскаго училища К. (Салтановський не називає повного прізвища, але на підставі записок Чалого³⁾ можна бачити, що це був Калістратів), собравъ вѣрныя свѣдѣнія о попечителѣ округа, кн. Ширинскомъ—Шахматовѣ, и провѣдавъ, о томъ, что открылась вакансія директора в каменецкой гимназій, попросилъ у Ширинскаго отпускъ въ Кіевъ для совѣщанія съ врачомъ по случаю застарѣлой болѣзни... К. прибувъ въ Кіевъ, нанялъ себѣ помѣщеніе въ подвальномъ этажѣ, черезъ два дома отъ помѣщенія попечителя, купилъ дешевыхъ образовъ, и въ рамахъ и безъ рамъ, увѣшалъ и оставилъ весь уголь комнаты противоположный окну, выходившему на тротуаръ. Устроилъ наложъ, покрылъ его парчею, развѣсилъ и зажог лампы и восковыя свѣчи, и ждалъ подкарауливая изъ за двери князя. Князь послѣ обѣда имѣлъ обыкновеніе, не смотря на погоду, съ тростью въ рукахъ совершать прогулку по тротуару. Замѣтивъ князя К. бросался въ образную свою, отворялъ на тротуаръ форточку, разводилъ наскоро огонь на жаровнѣ, насыпалъ на угли пригоршню ладану, а самъ бросался на колѣни передъ аналоемъ и усердно крестился и клалъ земные поклоны. На аналоѣ лежала въ старомъ кожаномъ переплетѣ біблія печерской печати, взятая на время у печерскаго монаха. Проходя мимо открытой форточки князь обонялъ не безъ удовольствія излюбленный имъ запахъ живца ладана. Сначала князь рѣшилъ, что по близости имѣется покойникъ. Но повторяясь и на слѣдующій, на третій день, это заинтересовало князя. Онъ разспросилъ прислугу—оказалось, что поблизости нѣтъ покойника. Князь сталъ наблюдать, откуда несется запахъ ладана, и наконецъ замѣтилъ у своихъ ногъ открытую форточку. Онъ не вытерпѣлъ, присѣлъ, и увидѣлъ картину спасающагося кающагося чело-вѣка. Князь замѣтилъ его фізіономію. Пошли справки, ничего не объяснившія князю. Въ университетской церкви князь опять встрѣтилъ эту личность, простоявшую въ уголку на колѣняхъ все служеніе и усердно клавшую земные поклоны. Въ воскресеніе, на обѣднѣ повторилось то же... На слѣдующій день лакей докладываетъ князю, что ему жаляетъ представиться директоръ раввинскаго житомирскаго училища. Приказано принять. И вотъ К. вошелъ въ кабинетъ князя... Князь прямо заключилъ его въ свои объятія, воскликнувъ: „Я васъ знаю! я васъ понимаю! я сочувствую вамъ...“ Черезъ нѣсколько дней князь пригласилъ его обѣдать. Тотъ сталъ извиняться, что не можетъ. „Почему?“—„Я сегодня пошусь!“

¹⁾ Исторія русской этнографіи, т. IV, сс. 93—94. ²⁾ К. С. 1884, VI, с. 213. ³⁾ К. С. 1900, XII, с. 407.

Ширинській схватилъ К. въ объятія и, многократно облобызавъ, увлекъ въ столовую: „Да вѣдь и мы по средамъ и пятницамъ соблюдаемъ посты“!—весело заключилъ князь ¹⁾).

Наслідком було призначення Калістратова на посаду директора кам'янець-подільської гімназії та шкіл Поділля.

Чалий, оповідаючи у своїх споминах про добу Ширинського, з обуренням каже: „и такіе то людишки возымѣли при Ширинскомъ преобладающее импонирующее значеніе. Эти маніаки при князѣ стали играть роль обрусителей и насадителей православія въ трехъ юго-западныхъ губерніяхъ“ ²⁾).

Після звільнення Ширинського Калістратів оселився у Києві та зайнявся своїми приватними справами. Він налагодив якусь потайну справу з старим генералом Бредіхіним; не зовсім ясно натякає на цю справу мітрополіт Арсеній у листі до пр. П. Г. Лебединцева: „Калістратов, каже він, можетъ быть трудился недаромъ“ ³⁾. Після цього Калістратів збудував собі кам'яний будинок на Андріївському спуску (буд. № 22), у якому завів крамничку, де продавав ікони, хрестики, перстеньки св. Варвари то що. Але найбільший прибуток давала йому ікона Спасителя, за яку він, каже Чалий, брав по карбованцю, при чому товкмачив темному людові, що це ікона чудодійна; про це він не постидався навіть оповістити у газеті фон-Юнка „Кіевский Телеграфъ“ ⁴⁾. Не знаємо, чи дійсно він видавав ту ікону за чудодійну, але серед народу вона дістала великої поваги. На іконі був виображений Спаситель, який правою рукою благословляв, а у лівій мав книгу з таким написом: „Приидите ко мнѣ вси труждающіеся и обремененные и Азъ упокою вы“; а на споді ікони, по краю блакитної мантиї Христа, золотими літерами було написано: „19 февраля 1861 г.“. При іконі продавалася книжечка про звільнення кріпаків. Одночасно з книжкою Калістратова продавалася книжечка Говорського під назвою „Бесѣда съ русскимъ народомъ, живущимъ въ западной и юго-западной Россіи“. Калістратів і Говорський цими брошурами певне сподівалися набувати великі зиски, та ще й звернути на себе увагу вищої влади; але сталося инакше.

Видання Калістратова і Говорського у ті неспокійні часи робили велике вражіння на селян. Реформа 19 лютого їх не задовольняла, польське повстання підбурювало їх проти панів; урядовцям, які провадили реформу, вони не вірили,—вони гадали, що й урядовці, як пани, теж їх обманюють та хоронять волю, яку дав цар. Познанський розказує про один урядовий розпорядок, який піддержував це недовір'я. Тоді саме розсилали по селах так звані бляхи для ланових та лісових вартівників. Селяни не хтіли брати ці бляхи, бо гадали, що хто візьме бляху, той знову стане панським, а коли в селі набереться десять таких чоловіка, то й усе село стане панським. Врятувати від цього може тільки іконка, яку видав Калістратів. Тому селяни охоче купуватя ті іконки, та ще при них дві граматки (Г-го та К-ва) та бережно ховали їх до слушного часу ⁵⁾.

Поширення серед селян таких чуток звернуло на себе увагу у вищих урядових колах. У лаврському архіві збереглася справа (№ 2418) під таким заголовком: „О мѣрахъ къ прекращенію распространяющихся въ народѣ толковъ о содержаніи книжки изданной Калистратовымъ при иконѣ Спасителя въ память освобожденія крестьянъ отъ крѣпостной зависимости и брошюры Говорскаго „Бесѣда съ Русскимъ народомъ“ и проч“. Це велике листування генерал-губернатора з мітрополітом та ду-

¹⁾ К. С. 1893. VI. сс. 478—480. ²⁾ К. С. 1900, XII, с. 406. ³⁾ К. С. 1900, X, с. 145. ⁴⁾ К. С. 1900, XII, с. 407. ⁵⁾ К. С. 1885, II, с. 265.

ховним собором Лаври. Справа починається відношенням ген.-губ. Анненкова до митрополіта Арсенія (14 серпня 1863). З цього відношення можна бачити, що ген.-губ. і раніш писав до митрополіта за брошури Калістратова та Говорського й прохав припинити продаж цих брошур у Лаврі. Тепер ген.-губ. знову пише, що брошури приносять більш шкоди, ніж користи, бо селяни неправдиво розуміють деякі вирази у брошюрах і зрікаються належних видатків на панів та складання з ними умов, що до викупу ґрунтів. Урядовцям вони не вірять; кажуть, що вони їх обманюють. Брошури продають у Лаврі дорогою ціною; а селяни не вважаючи на таке здирство, надсилають до Київа окремих уповноважених купувати, як вони кажуть, „їхню волю“. Тому ген.-губ. просить митрополіта довідатися, хто продає у Лаврі ті брошури, та заборонити їх продавати надалі. До свого відношення ген.-губ. приєднав ще виписки з рапортів урядовців—а саме: мирового посередника Бердичівського повіту та поліцейських начальників повітів Васильківського та Звенигородського. Мировий посередник повідомляв, що селяни одностайно заявили йому, що ніяких податків вони відбувати надалі не будуть, бо митрополіт київський, до якого вони послали уповноважених, дав їм від імення царя нову волю; а на доказ вони показували брошури Калістратова і Говорського, та казали, що митрополіт дав їм цю нову волю, та казав, що вони не тільки не повинні вже відбувати ніяких податків, а навіть їм повинні ще заплатити за те, що вони два роки працювали проти царського наказу. Начальник васильківської поліції писав, що зо всіх повітів ідуть звістки, що якийсь листок (за якого беруть 55 коп. замість зазначеної на йому ціни 2 коп.) дуже обурює селян і вони не хочуть відбувати ніяких відбутків. Начальник звенигородської поліції писав, що селяни, після того, як одержали від товарищів, що були у Київі, ікону та друковані папери, не дозволили везти у казначейство чиншу, який був вже з їх зібраний. Він заарештував був тих, що привезли ікону, але селяни зібралися більш як сто чоловіка та вимагали їх звільнити. Чинш, казали вони був зібраний обманом, не по наказу царя, а по клопотанню Ляхів на їхню рухавку. У брошурах написано, що цар вже викупив усю землю, і тому ніяких податків за неї не треба давати. До цього додається, що брошури та ікони продає в Лаврі манах Модест. Коли він давав брошуру то казав: „ето воля ваша“, а коли ікону: „ето благословеніє митрополіта“. Він брав за це 1 крб. 25 к. з кожного.

Митрополіт сам не відповів на таке, неприємне для нього, відношення генерал-губернатора, а положив на йому таку резолюцію: „По справкѣ, духовному собору увѣдомить генерала-губернатора, за подписью намѣстника и двухъ старшихъ чиновъ, что запрещеніє продажи брошюры, какъ уже извѣстно его в-ву, совершенно запрещенной, не производилось и проч.“ (sic). Духовний собор запитав уставщика великої церкви Модеста, благочинного і властителей книгарень, та після того повідомив ген.-губернатора, що владика поїхав оглядати епархію і доручив соборові, з причин і важливости справи, не чекати його повернення, а зробити дізнання та повідомити ген.-губернатора. Духовний собор виконавши цей наказ митрополіта, повідомляє генерал-губернатора, що ще після першого його відношення було наказано наглядати, щоб ніхто у Лаврі, ні з манахів, ні з послушників, не брав ні від кого тих брошур на продаж чи роздачу. Манаха Модеста, за якого пише начальник звенигородської поліції, у Лаврі немає, а є „іеромонахъ Модестъ, почтенный старецъ, лѣтъ 60, уставщикъ соборной великой церкви, который, обладая здравымъ разсудкомъ, никакъ не могъ позволить себѣ изображеннаго поступка“. А щоб надалі уникнути таких незаслужованих обвинувачень ду-

ховний собор просить ген.-губ. наказати, щоб було призначено поліційний догляд над продаванням тих брошур ніби то у Лаврі, чи навколо Лаври сторонніми особами.

Крім ген.-губ. звертався до мітрополіта з того-ж приводу й губернатор Гессе. Він писав 6 грудня 1863 р., що селяни Васильківського повіту, які їздили у Київ купити ікону Спасителя, оповідали, що манах, який продавав ікону і книжечку, казав їм, що коли з їх будуть вимагати будь які податки чи відбутки, то начальство, коли подивиться у ту книжечку, буде знати, що має робити; але ж до того часу казав тої книжечки нікому не показувати. Духовний собор, вчитавши цього папера, постановив рішуче заборонити продаж чи роздачу ікон та брошур і повідомити про те губернатора.

Не тільки цивільна влада, а й саме духовенство звертало увагу на те, яке вражіння справляють серед селян ікони та брошури. Сквирський повітовий протоієрей Дмитро Єльчуков ще 8 липня 1863 р. повідомляв мітрополіта, що селяни с. Довмонтова прохали його відправити панахиду, при чому, згідно зі звичаєм, влаштували обід, а після обіду попрохали його прочитати брошуру Говорського, бо у тій брошурі сказано про повну їх вільність, що вони не повинні платити викупу за землю чи відбувати панщину, як це написано в уставній грамоті. Протоієрей прочитав селянам брошуру та пояснив її дійсний зміст. Селяни заспокоїлися, і навіть прохали відправити молебня за царя. Скоро після того прийшли гуртом селяни другого села, і теж прохали пояснити брошуру, яку вони одержали від манаха у Лаврі. При цьому вони казали, що ту брошуру вже читав їм якийсь кантоніст та упевняв, що вони не повинні вже більш робити на пана, чи платити чиншу. Протоієрею вдалося заспокоїти й цих, і вони, як він пише, обіцялися „жити мирно и спокійно“. Мітрополіт положив на цьому донесенню таку резолюцію: „За раз'ясненіє „Бесѣды“ протоієрея благодарю; а отъ какихъ именно лаврскихъ монаховъ получили крестьяне „Бесѣду“, и при какихъ словахъ, поручаю ему. протоієрею, спросить ихъ и о томъ донести мнѣ, съ присовокупленіемъ свѣдѣній о кантонистѣ-толкователѣ“. Восьмого серпня протоієрей повідсмив мітрополіта, що він за запрошенням окружного начальника генерала Кренке, пояснював „Бесѣду“ знову у деяких селах. Селяни казали йому, що одержали ікону та „Бесѣду“ від манаха, який продав книжки у книгарні коло лаврської дзвіниці. Цей манах ніби-то казав їм, що мітрополіт наказав йому роздавати ці брошури усім „временно обязаннымъ“ селянам, що у брошурах написана уся вільність—що вони не повинні нічого робити на панів, ні платити; а хто буде робити панщину, той буде сльозами поливати землю. Мітрополіт наш привіз цю волю від царя; тому, кажуть вони, годі вже нам робити, багато вже крови від нас висали пані. Грамоту читав та тлумачив кантоніст Івай Осипов Остапчук, що мешкає з своїм батьком, відставним салдатом у корчмі у селі Безпечнім Васильківського повіту. До цього протоієрей додає, що селяни Сквирського повіту теж посилали уповноважених у Лавру за грамотою, яку, як вони чули, мітрополіт наказував роздавати усім. Мітрополіт положив на це донесення таку резолюцію: „Огобратъ отъ означеннаго монаха отвѣтъ, а противъ подобныхъ нелѣпостей принять законныя мѣры“. Духовний собор наказав благочинному розслідувати цю справу. Благочинний запитав книгопродавця манаха Ієремію, на якого падало підозріння, але той відповів, що він брошур не продавав і ні від кого не брав; правда поміщик Бредіхін хотів дати йому брошуру для роздавання, але він не взяв, а Бредіхін сам роздавав коло святої брами, доки це не було заборонено благочинним.

Що брошура та ікона продавалися у Лаврі і як ставилися до них селяни, це можна бачити крім наведених офіційних донесень ще й з такого оповідання Познанського:

„Возвращался я изъ Кіева, гдѣ также купилъ икону Спасителя, изданія Калистратова. Высадившись съ парохода въ м. Х(одо)ровѣ я шелъ домой пѣшкомъ и несъ икону въ рукахъ, такъ какъ она была въ рамкѣ за стекломъ и нужно было нести ее бережно. Встрѣтившіеся мнѣ Х(одо)ровці объяснили, что иконку слѣдуетъ прятать, чтобы пань не видали, что Василь Щука, односелець ихъ, черезъ одного монаха, ходившаго на прощу въ Кіевъ, получилъ отъ самого митрополита такую иконку и къ ней двѣ грамотки, при чемъ ему велѣно иконку и грамотки прятать и не показывать до слушнаго часу“¹⁾.

Зі всього, що ми казали, можна бачити, який сполох викликала брошура Калістратова та Говорського. Але надалі перелякані представники влади зрозуміли, що у брошурках нема нічого нелегального і припинили слідкування. В останньому документі нашої справи—відношенні духовної консисторії до духовного собору Київо-Печерської Лаври (13 лютого 1864 р.), правда згадується, що толкування, які давалися при продажі брошур, викликали хвилювання у багатьох місцевостях не тільки Київської, а ще й Подільської губерній, але продаж брошур не забороняється, а забороняються тільки „ложныя толкованія“.

Так мирно скінчилася справа, яка викликала була такий сполох. Для Калістратова та Говорського вона все-ж мала неприємні наслідки. Говорський, як ми вже бачили покинув Київ та перебрався у північно-західній край і скоро помер. Калістратів, якого прибутки певно зменшилися, став клопотатися за директорську пенсію за свою невдалу трьохмісячну службу у Кам'янці Подільському. Тодішній попечитель П. А. Антонович відмовив на його прохання; але він поїхав до Петербургу і якось то добився свого²⁾. Наведені факти досить ясно характеризують Калістратова та Говорського; у неприємному вигляді рисуються і деякі особи з Лаври.

Подав Володимир Щербина.

Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука³⁾.

(З архіву Ів. Стешенка).

12 років тому 5 квітня 1914 року на 74 році свого життя у Києві вмер Кость Михальчук—„один з найвизначніших представників українознавства, і заразом один з останніх членів тої старої плеяди українознавства, яка своєю діяльністю відкрила нову епоху не тільки в українських студіях, але й в українськiм культурнiм і національнiм життi. Близький товариш Волод. Антоновича, П. Житецького, М. Драгомонова, М. Лисенка по утворенню київської „Громади“, звязаний близькими науковими і громадськими звязками і з молодію плеядою 1870 років, протягом цілих 40 літ сливе безвиїздно живучи у Києві, К. Михальчук був невідмінним учасником всіх тих наукових і громадських починів, котрими зазначили себе ці люди шістдесятих-сімдесятих років на українській науковій і громадській ниві і котрим осередком весь цей час був Київ, де всі монументальні стадії київської наукової роботи проходили при незмінно безпосередній участі покійного, як вченого і громадянина“⁴⁾.

¹⁾ К. С. 1885, II, с. 265. ²⁾ К. С. 1900, XII, с. 408. ³⁾ Читано у прилюдному засіданні „комісії для дослідів громадських течій на Україні“ при У. А. Н. 2 листопада 1926 року.

⁴⁾ М. Грушевський, К. П. Михальчук, Україна, 1914 р., № 2, сс. 5—6.

Ця яскрава характеристика К. Михальчука зроблена 1914 року нашим академиком М. Грушевським.

Не менш яскраву оцінку наукової діяльності К. М-ка зробив і видатний російський учений—акад. А. Шахматов.

„Въ скромной семьѣ русскихъ языковѣдовъ,—каже він—К. М. должно по справедливости принадлежать почетное мѣсто. Его давно и высоко оцѣнили спеціалисты по малорусской, или, какъ ее называлъ К. П. М-къ, южно-русской вѣтви русского языка. Достаточно сказать, что К. М. былъ основателемъ южно-русской діалектологіи. Статья его („Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“—1874 г.) впервые установила разновидности южно-русской рѣчи на основаніи опредѣленныхъ языковыхъ признаковъ. Выводы автора освѣщены діалектологической картой, до сихъ поръ единственной. Въ этомъ трудѣ тогда (1877 г.) еще молодого ученого обнаруживается замѣчательная широта въ постановке вопросовъ. По вопросу-же о происхожденіи украинск. современного языка выводы К. М. представляются мнѣ цѣннѣйшимъ обобщеніемъ въ области изученія малорусского языка и вмѣстѣ съ темъ единственно научнымъ разрѣшеніемъ тѣхъ недоумѣній, которые привели М. Погодина и его послѣдователей на теорію о не-малорусской народности полянь“.¹⁾

Коли до зазначеної вище оцінки діяльності К. Михальчука додати, що захисне помешкання великого українського патріота та найактивнішого члена „Старої Громади“ (Кирилівська вул., будинок № 43 броварні „Товариства“) було головним осередком „славного комітету 12 (громадян) на Подолі“²⁾, се-б то виконавчого органу київської „Старої Громади“ на протязі довгого часу, тоді стає зрозумілим те величезне значіння, яке-б відіграли спомини Михальчука для оцінки монументальної праці „Старої Громади“ взагалі і його самого зокрема, бо досі ще історії цієї громади не написано.

Будучи одним з піонерів національного руху на Україні і свідком-учасником його до останніх років, він не хотів залишити неясними мало відомі моменти цього руху, гаразд розуміючи, що тільки він один, як останній з живих ще свідків міг розповісти детально про це цікаве минуле, найповніше розкрити ті благородні спонукання і мотиви, що примусили його, разом з невеличкою купкою однодумців,—„українців польської культури“,—вступити на шлях повороту до рідного народу і, таким робом, залишити молодшим поколінням українського громадянства „сповідь“, оправдання і пояснення всього свого життя.

І в своїх листах до редакції часопису „Украинская Жизнь“ р. 1914 К. Михальчук признався, що „поспішає виконати свій обов'язок перед молодим поколінням“—дати величній малюнок пережитого та змагань українського громадянства на протязі 60—80 рр. минулого століття; ці спомини отже, на думку самого К. М., повинні були обняти добу 60 х років і розвиток укр. національної ідеї до кінця 19 стол.³⁾

На жаль, в своїх „Споминах“⁴⁾, які нам залишив після своєї смерті К. Михальчук, він торкається дуже уривчасто тільки часів свого перебування учнем в житомирській гімназії та студентських років, на моменті-ж заснування „Старої Громади“ спомини уриваються.

Тим більшого інтересу набуває лист (чернетка) К. Михальчука автобіографічного характеру, який мені пощастило відшукати між паперами

¹⁾ А. Шахматов, Памяти К. П. Михальчука, Укр. Жизнь, 1914 г. № 4. сс. 9—12.

²⁾ Ігнат Житецький, Останній виїзд М. Драгоманова за кордон, Україна 1926 р. № 2 3 с. 34. ³⁾ С. Петлюра, Памяти К. Михальчука, Украинская жизнь, 1914 р. № 4, сс. 20—24. ⁴⁾ К. Михальчук, Изъ украинского былого (К воспоминаніям В. Познанского), Украинс. Жизнь, 1914 р. №№ 5—6, 8—10. сс. 13—20 та сс. 70—75.

небіжчика І. Стешенка. Лист цей, за підписом К. Михальчука, писаний олівцем на 6 $\frac{1}{2}$ аркушах білого паперу з додатком маленького клаптика паперу до Михайла Федоровича, в якому легко признати відомого бібліографа—М. Ф. Комара (Одеса), теж небіжчика, що видно із змісту самого листа. Лист без дати, але її не трудно встановити, бо в кінці листа сказано: „пишу для Академії Наук (котра мене сама запросила для сего), обширну програму для збирання даних о малоруських говорах“,¹⁾ а програму цю надруковано 1908 р. Російською Академією Наук.

Переважно лист цей К. Михальчука торкається бібліографії його творів з кінця 50 років XIX сторіччя до останніх часів, які друковалися ним як він пише: „по різним питанням, дотичнім українства у де-яких часописах польських, російських та галицьких виданнях“. Але найбільш коштовне в цих даних те, що всі бібліографічні відомості в листі К. М. переплітаються різними коментарями щодо писань його, а також відносин до нього різних видавництв та окремих осіб, як А. Пипін, проф. Будилович, М. Драгоманів, П. Чубинський та інші; також К. Михальчук при нагоді в них розповідає дуже цікаві пригоди історичного значіння, як він пише: „про котрі варто тут розказати, тим що вони характерно ілюструють наші літературні звичаї і обставини“. Особливо цікаві пригоди з проф. Будиловичем та А. Пипіним. Проф. Будилович, цей професор—звісний противник українства в згаданій вище статті К. М. (Нарѣчія, поднарѣчія и т. д.) заатестував найважніший розділ цієї статті лінгвістичного змісту („Южно-русскій яз. и его діалектическія подраздѣлѣнія“, що ділився на „Общая характеристика и классификація южн. русс. яз.“ та „Географ. распредѣленіе и характеристика юж. рус. нарѣчій, поднарѣчій и говоровъ“), яко тенденційно-сепаратистичну і взагалі „неблагонамѣренную“, через що редакція „Трудовъ“ цей розділ повернула назад з написом, що „він не може бути надрукованим“. Цікаво ще й те, що цей мудрий філолог потім між близькими людьми признавався, що зробив так тому тільки, що „такъ слѣдовало сообразно текущему времени, и главное потому, что такъ смотрятъ на эготъ вопросъ сверху“.

Не менш цікава пригода скоїлася і з відомим акад. А. Пипіним. Він просив К. М-ка дати йому спис своїх праць з укр. лінгвістики і етнографії, додавши коротку біографію і фотографію, бо акад. Пипін мав на думці видати окрему статтю з біографіями та портретами укр. етнографів і лінгвістів. Після одсилки К. Михальчуком цих відомостей, у „Вѣст. Европы“ за 1886 р. № 3 з'явилася стаття А. Пипіна „Спор между Южанами и Сѣверянами“, в якій автор, як каже К. Михальчук, „зовсім несподівано виступив з такими верхоглядними і уніфікаційними поглядами на укр. національний рух, мову і літературу“, що він не втерпів і у червні того-ж року написав до Пипіна, як він далі каже, „обширное посланіе (на 20 аркушах), в котрому по ниточці розібрав його тезиси і аргументи, доказуючи їх невдалість і хибність, і стараючись оборонити права нашої народности від такої ведмежої услуги їм, а заразом докоряючи авторові за такі його ідеї, виголошувані саме в страшні для нас злигодні, коли власне доводилось переживати усяке знущання“. Наслідком цього знаменитого листа К. М-ка було те, що Пипін страшенно розсердився на нього, кажучи нашим землякам, що К. Михальчук „збунтував“ проти його українців і помстився, як висловлюється К. М-к, „сміхотворним способом“. В історії укр. етнографії за К. Михальчука Пипін промовчує зовсім, бо згадує тільки статті, поміщені в „Трудахъ“, приводить навіть цитати з них, але скрізь не каже, хто власне той автор, не згадуючи його а ні словечком.

¹⁾ Як мене ласкаво повідомив Б. М. Комарев, лист цей до його батька датовано 8 листопада 1897 р., за що висловлюю тут йому щирю подяку. (Ол. Т.).

Закінчує цей надзвичайно цікавий епізод з Пипіним К. М-к так: „Мені то байдуже про таку пустяковину. Але поневолі задумаєшся над тим, які то справді завелись звичаї у нас навіть у найповажніших літераторів і учених російських, особливо коли їм доводиться мати діло з нашим братом—„хахлом“. А що вже до начальства і цензури, то що й казати про них після сего. Я думаю, що і для Вас цей інцидент буде доволі цікавим“.

Далі в кінці листа К. М-к додає свою коротеньку автобіографію, з якої ми вперше узнаємо, що народився він 21 грудня 1840 року від матери-кріпачки, але довелось виховуватись у польській аристократичній сім'ї, що після скінчення житомирської гімназії він учився у київському університеті на відділі історично-філологічному, але його не скінчив почасти через сімейні обставини, почасти через обставини політичні, бо з 1862 року мусів був виїхати з Києва і осісти в материному хуторі Су-словці (Житомир. пов.), при чому 3 роки був під хатнім арештом—без-виїздно. Зразу року 1869 служив у Семеренків, а з 1872 р. в Києві на броварні „Т-ва“.

В кінці свого надзвичайно коштовного листа К. М-к згадує маленький інцидент свій з М. П. Драгомановим, який, як каже він, „хоч і не односиться прямо до бібліографічної програми (Комара), але може буде цікавим, яко факт з наших внутрініх літературно-публіцистичних відношень“.

М. П. Драгоманов надрукував в „Вѣст. Европы“ з підписом М. Т-въ низку статтів, в одній з яких, необережно закидаючи „вужьку-б то односторонність українському „націоналізмові“, рекомендує йому освіжитись, помирившись з „общерусизмом“. З приводу цієї статті К. М-к написав до М. Драгоманова „велике послання (рос. мовою, з підписом „Українець“), прохаючи його надрукувати це послання і свою відповідь на нього в „Громаді“, часопису політичному „Старої Громади“.

Розповівши детально зміст цього невідомого листа до М. Драгоманова, К. М-к каже: „Може це було й за гостро сказано, але незабаром появилась одначе ж часопись „Громада“, в котрій з рештою моє послання не надруковане, а за те приведено з него скілька цитат, котрі нічого не пояснюють, а тільки по поводу їх М. П. вилаявся здорово та попрекав автора в манерах „слідователя“, які-бо ужиті в аналізі ёго думок“.

Привожу лист цей цілком, додержуючись правопису первотвору.

„Вельми Шановний Добр. Михайло Федорович! Вибачте, з ласки своєї, що так довго забарився з відповіддю на Ваш лист от 26 Сентября с. р. І брак вільного часу, і нездужання не дали мені змоги впору одкликнутись на него. Та й те, що тут пишу Вам мабуть теж не дуже то вдовольнить Вас. Та вже й за се простіте¹⁾.—Почавши з кінця 50-х років писалося чимало всякої всячини по різним питанням дотичнім українства у де-яких часописях польських, російськ. та галицьких. Все то були більш або менш дрібні дописи ad hoc, з powodu всего того, що дужче дошкуляло в даному часі; і все те писалось або анонімно, або під різними псевдонімами, бо мене завсіди більш кортіла сама справа нова, ніж мої літературні виступи. Через те власне тепер майже анічогісенько уже й не пригадаю собі з того всего, що, коли і де писалося, а часописів, у яких

¹⁾ Закреслено: „Мушу признатись Вам, що писанням і публіцистичних, і науково-філологічних та етнографічних статей займався я ще з кінця 50-х років, посилаючи їх то до польських, то до російських газет, з підписами більш анонімними. Написалося того всего доволі. Як тільки що дошкуляло нашу справу, дошкуляло й мене, і я хапався за перо, щоб сяк або так на це одкликнутись прилюдно. Але ніколи мене не кортіло ані збирати, та заховувати у себе те мое писання, що де-небудь було надруковане“. (Ол. Т.).

поміщались мої писання, те-ж не заховалось у мене ані крихти.—От-же можу Вам передати де-що тільки про де-які значнійші, або зовсім не-давні мої писання, про котрі сяк-так запам'яталось, та й то більш без докладного означіння №№ і дат тих часописів, де вони поміщені.

1) З поміщених в польських дневниках, пригадую собі тільки одну невеличку допись, надрюковану з моім підписом в варшавській „Gazeta Polska“ в 1862 р. (якось в-літку, але №-а не пам'ятаю) про загальну вдачу пісень укр., які тоді з моєї заохоти збирав і заводив у ноти звістний польський скрипник-артист Фелікс Ліпінський, (австрійський підданий, родом з Галичини ¹⁾). Я помагав ёму теж устроювати тоді свої концерти з тих пісень у Бердичеві і у де-яких значнійших панів. Концерти ті робили велике вражіння на польську публічність нашого краю, дуже тоді розворушену ²⁾. В кінці 1862 р. ёму звелі виїхати з Росії в Австрію і там, в 1863 р. він теж давав у Відні концерти, зложені з українських мотивів, котрі визивали фурор і повторялись по кілька разів. Оцею Ліпінський дуже розкохався у нашій народній музиці; розказував мені, що вона дуже оригінальна і вимагає окремої теорії, бо навіть і музик. школи, про котрі він і почав писати в 1862 р., задумовали видати тее разом з зібраними пісьнями. Але якось в початку 70-х років він помер, а що сталось с ёго теорією і пісьнями—я не зміг і досі дізнатись,—знаю тільки, що вони й досі не видані.

2) З моїх статей, поміщених в російських газетах, пригадую собі тільки ось які:

А) В газеті київській „Трудъ“: а) передова ст. (без підпису) чи в кінці 1880, чи пізнійше в початку 1881 р., (але в якому №—зовсім не пам'ятаю) про безнадійну заскорузлість традицій поглядів польських на русько-україн. справу і про небезпечність таких поглядів для самих же таки поляків, осілих в наших краях; через те, що такі погляди, при обставинах, в яких живе у нас польська суспільність, мусить консеквентно виробити з неї в морально-суспільному згляді щось на подобу, деморалізованого і застепленого в собі *sui generis* „жидівства“. Ця ст. написана по поводу дописі Sunius'a із Львова, поміщеної в варшавській газеті „Pravda“, в котрій з панським верхоглядством, обскурантним педантизмом та шляхетським призирством трактується наш національний рух в Галичині. На цю статтю од кликнувся в тій-же газеті „Трудъ“ „Поляк Юго-западного края“ (Не й м а н—як я після дознався), котрого дуже вразила і залякала перспектива пророкованого полякам „жидівства“, б) фельетон „Націоналізм и космополитизм“ з доданим епіграфом з Луї-Блана о патріотизмі і космополітизмі, з підписом моім либонь М. (не пригадаю в яким №-рі „Труда“ за 1881 чи 1882 р.). Цей фельетон написаний з powodu причипів „Зари“ нашому національному рухові, яко, немов-би то, об'явові анти-поступовому і антикультурному. Тут я старався виказати загально принципальний і формальний контраст межі вузьким „націоналізмом“ пануючих народностей (а також по часті і таким—як фантазійне „славянофільство“) і природнёю тенденцією органічного розвитку пригніплених народностей ³⁾—і зазначити те лихо, яке постає у нас з подібного змішування тих двох різнородних об'явів, підведених під одну назву. Після сего „Заря“ покаялась в своїх причипах і заявила в одній з передових ст. своїх, що вишло „непорозуміння“ ⁴⁾, о котрому вона жалує...

¹⁾ Його старший брат Кароль Ліпінський ще більш знаменитий скрипник-артист (був придворним музикантом у Відні) доробив музику до де-яких пісень Падурі. ²⁾ Закреслено: „Ліпінський міцно розкохався в нашій народній музиці, зібрав більш сотні мотивів на Поділлі, Волині і Україні“ (Ол. Т.). ³⁾ Закреслено: „якого контрасту багато людей не добачає“. (Ол. Т.). ⁴⁾ Закреслено: „котрого вона більше не буде повторяти“. (Ол. Т.).

Б) В київс. газеті „Заря“: на скільки зможу пригадати собі, либонь в-літку 1884 р., в одному з засідань „Общ. Нестора Літ.“, Соболевський підняв закинуте наукою старе „Погодинське питання“ про „великорусизм“ стародавніх киян. Знялась сперечка межи ним і іншими членами „Общества“. Я ще не був тоді членом ёго і не міг прийняти участі в тих змаганнях; але по поводу релаций о них в місцевих газетах, я зараз таки помістив в „Зарі“ статтю (в якому №-рі і під яким заголовком — не пам'ятаю, але підписану либонь ініціалами К. М.), в котрій проти етнографічних і лінгвістичних аргументів Соболевського виставляю збиваючи їх данні, взяті як з історичної так і з сучасної етнографії і диалектології руських племен в районі Київщині і сусідніх з нею околиць, на анахроністичність в даному разі самої ідеї о „великорусизмі“ племенного типу, котрий, як відомо, почав складатись тільки с кінця XII віку у Суздальсько-Володимирській землі з різних племенних елементів.

З) З статей, поміщених в галицьких часописах, пригадую собі тільки дві значнійші, але, поки що, не випадає називати їх автора прилюдне з де-яких причин, про які Ви самі можете догадатись, їх поки що, не зручно приписувати прямо моему авторству¹⁾.

Ці статті ось які:

а) Передові статті в спільних №№-ах „Діла“ за іюль чи август мцъ (не пригадаю) 1883 року, під спільним заголовком: „Чого хочуть від нас Россияне?“—підписані—Х о х о л. (Знаю, що на цю ст. загарчало „Новое Время“).

б) Ст. в I-ім вип. „Правди“ за Жовтень 1888 р. під заголовком: „Славянським гостям, що завітали у Київ. на ювілей 900-літнього християнства Русі“, з підписом либонь М. С-й.

А тепер приведу статті, про котрі можу вже дати трохи докладнійші інформації. Вони поміщені в двох виданнях, а власне: в „Трудах Етнографическо-Статистической Экспедиции въ Западно-Рус. Край. Юго-Западный отдѣль, Матеріалы и изслѣдованія, собранныя П. П. Чубинскимъ“. Томъ VII:

а) Ст. під заголовком „Поляки Юго-Западнаго края“, з додатком списка провінціалізмів місцевої польської мови, взятих із словарця виданого у Кракові. В якій часті VII т. „Трудовъ“— не пам'ятаю (еї у мене нема). Ця ст. передана була Чубінському²⁾ жмутом в чернетці, котру він сам взявся уже проредагувати; але при цій okazji підбавив в ній подекуди надто вже специфічного перцю до моєї характеристики пансько-польських звичаїв,—за це власне і досталось нам від Драгоманова в ёго рецензії цієї ст. в „Вѣстнику Европы“ (в якому № не пам'ятаю); але, по совісті, в тому, за що лаяв нас обох рецензент, я власне, яко автор тієї статті, майже зовсім не повинен.

б) Ст. в 2-му вып. часті III-ї VII т. „Трудовъ“. Спб. 1877 р., стор. 453—512, під заголовком: „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи. въ связи съ нарѣчіями Галичины“. Ця стаття написана мною як на підставі моїх власних заміток, так і на підставі матеріалів, зібраних Чуб. по програмі И. Новіцького. Ця програм. і матеріалы Чубінського теж по змозі упорядковані мною і поміщені в тіїж книжці, яко „Приложенія“ (стор. 527—608). До тіїж книжки долучена тако-ж „Карта ю.-рус. нарѣчій“, споряджена по моїм указкам землеміром Маржецьким, по начеркнуті мною черновій схемі, за моїм приводом і по моїм указкам, з деякими тільки поправками, зробленими що до Закубанської Области кн. Дундуковим-

¹⁾ Закреслено: „поки що, окрім Вас, мені поки що не зручно було-б признаватись до їх авторства“. (Ол. Т.). ²⁾ Закреслено: в несбробленому виді“. (Ол. Т.).

Корсаковим, котрому ми з Чуб. показували ту карту; але мушу сказати правду, без всякої участі в тій роботі Чубінського, не зважаючи на те, що таке стоїть написане на карті¹⁾.—Ця стат. написана була мною ще в 1872 році, а надрюкована, як пояснено вище, в 1877 р. Окремих рецензій на цю статтю) я не знаю, але про нюю згадується у проф. А. Смирнова в „Предислові“ до його „Сборника др. рус. памятников“ (Варш. 1882 р., стор. 11), а також подибуються зсилки на цю статтю і на мої думки, висказані в ній, в наукових працях Житецького, Ягіча, Огоновського, Соболевського і інших.

З цією статтею, а також по поводу її, стались де-які цікаві пригоди, про котрі варто тут розказати, тим що вони характерно ілюструють наші літературні звичаї і обставини.

З самою статтею стались ось які пригоди:

а) Вона надрюкована без мого підпису, хоч він у рукописі стояв під нею, а тільки з приміткою Чубінського, що та, мовляв, робота була їм передана мені для виконання... Через що це сталося, не хочеться всього розказувати, але натякну тільки одно, що гріх за се прийняв на свою душу Чубінський, котрий ще до вихода статті виложив тезиси її в своєму рефераті, читаному в центральному географіч. обществі, і через те поставив себе бідолаха в доволі таки критичну позицію, з якої треба було сяк-так виплутуватись.

б) Ст. надрюкована з значними дефектами і де-якими перерібками. Та глава, що помічена в книжці номером I, називалась у мене: „Вступленіе. Историческо-этнографическій очеркъ южно-рус. племени“. А за нею вже йшов одділ лінгвістичний, під загальним заголовком: „Ю. рус. языкъ и его діалектическія подраздѣленія“, котрий розпадався на дві глави: I гл. називалась: „Общая характеристика и классификація ю. рус. яз.“, а II гл.: „Географическое распредѣленіе и характеристика ю. рус. нарѣчій, поднарѣчій и говоровъ“.—От-же редакція „Трудовъ“ всі ці назвища повикидала, та ще зробила ось яку штуку. Першу главу лінгвістичного одділу забракувала зовсім і одіслала мені з надписом, що вона не може бути надрюкована. Зроблено-ж це Гильфердингом з поради проф. Будиловича, котрий зааттестував цю главу, яко „тенденційно-сепаратистичною“, ба навіть загалом, „неблагонамѣренною“. Натомість—мое „Вступленіе“ означено цифрою I, а другу главу лінгвістичного одділу цифрою II, та, щоб як-небудь пришити їх до себе, взято скілька стрічок з моеї першої лінгвістичної глави і додано одну частину їх, з деякими власними додатками редакції, до глави означеної в книжці цифрою I, а другу частину—в початку глави, означеної в книжці цифрою II. Про цю каверзу розказував мені сам Костомарів, ба навіть натякнув про нюю (як це те-ж від него знаю) в одній з статей своїх в „Вѣстнику Европы“, де говориться про це ось що: „лѣтъ около восьми тому назадъ представленное в географич. общество сочиненіе, отданное на просмотръ господину, считающемуся ученымъ филологомъ, не было напечатано, не смотря на признанное за этимъ сочиненіемъ внутреннее достоинство. Это сдѣлалось на томъ только основаніи, что авторъ отозвался о малороссійской рѣчи, какъ объ одномъ изъ нарѣчій славянскаго корня, а не какъ о случайной временной отмѣнѣ русскаго языка, какъ рѣшилъ мудрый филологъ, который, какъ намъ достовѣрно извѣстно, самъ между близкими людьми сознавался, что поступилъ такъ потому только, что такъ слѣдовало сообразно текущему времени, и главное потому, что такъ смотрятъ на этотъ вопросъ сверху“ (В. Ев.— „Задачи украинофильства“, февраль 1882 г., стр. 887).

¹⁾ Закреслено: „що й він причинився, буцім-то і він давав свої указки і де-ще показував“ (Ол. Т.).

Окрім усёго цього, ця стаття дуже недбало коррегована видавництвом, і подекуди навіть поставлені не ті букви, які були у мене, напр., замість *А* часто поставлено *Ѧ* і т. інше.

По поводу-ж цієї ст. сталась ще ось яка курьозна пригода.

Коли не помиляюсь, либонь влітку 1885 р., гостив у Києві Пипін і, як Ви теж, мабуть, здорові знаєте, тут ми його приймали і вшановували за те, що він-би-то завжди толерантно относився до українства. Про це саме, за обідом, меж іншими і я держав палку промову до него (по нашому), після чого, як водиться, випили за його здоров'я. Пипін, бачиться, дуже це прийняв до серця і пошанував мене візитою. При сій нагоді, меж іншим, я розказав йому про ті митарства, через які прошла моя згадана стаття в „Трудах“ Експедиції. Пипін заявив, що чув уже де-що про це від Костомарова і обіцявся доконче, як писатиме свої статті по історії укр. етнографії, все до чиста розказати про оті митарства. Заразом також просив мене дати йому список моїх праць по укр. лінгвістиці і етнографії і додати до него свою коротку біографію і фотографічну карточку, позаяк-би то він мав на думці видати окремо ті свої статті з біографіями і портретами укр. етнографів і лінгвістів. Розуміється, що я з милою охотою вволив його волю, але уже після того, як одібрав з Петербурга його власну фотографіч. карт. з сердечним на ній надписом і пригадуванням мені його прозьби. Тимчасом сталась ось яка okazія. В апрільській кн. „Вѣсти. Европы“ за 1886 р. появилась ст. Пипіна під заголовком—„Спор между Южанами и Сѣверянами“ в котрій зовсім несподівано автор виступив з такими верхоглядними і уніфікаційними поглядами на укр. національний рух, мову і літературу, що я не втерпів і в Іюні тогож року написав йому обширне посланіє (на 20 аркушах), в котрому по ниточці розібрав його тезиси і аргументи, доказуючи їх невдалість і хибність, і стараючись оборонити права нашої народности від такої медвежої услуги ім, а заразом докоряючи авторові за такі його ідеї, виголошувані саме в страшні для нас злигодні, коли власне доводилось переживати усяке знушення і гнінлення. Все те було написано дуже делікатно і об'єктивно, а в кінці навіть і в ліричному тоні, та ще до того сказано, що посланіє являється виразом тільки моїх особистих думок. Але Пипін, видиться, не повірив сему і висказався перед нашими приятелями в Петербурзі, що я збунтував проти його українців і що мое посланіє до його есть, очевидячки, їх загальним маніфестом. В наслідку-ж цього вийшов ось який курьоз. Пипін, виднось, не на жарти розсердився на мене і помстився зовсім таки сміхотворним способом. В його статтях про історію укр. етнографії згадуються меж іншим і мої статті; поміщені в „Трудах“ експедиції (о Поляках і укр. мові), приводяться навіть цитати з них, але скрізь говоритьсь „що автор такой-то ст.“ каже ось що, а хто власне автор той, нігде не казано а ні словечка. Хиба-ж це не курьоз? На него не я один звернув увагу, але й сторонні люде, і, кажуть, навіть натякали Пипіну про це. Мені-то байдуже про таку пустяковину. Але поневолі задумаешся над тим, які то справді завелись звичаї у нас навіть у найповажніших літератів і учених російських, особливо коли ім доводиться мати діло з нашим братом-хохлом. А що вже до началства і цензури, то що й казати про них після сего. Я думаю, що і для Вас цей інцидент буде доволі цікавим, тим і розказую Вам про него.

Ну, а тепер ще перелічу Вам ті мої статті, які поміщені в „Київській Старині“. Ось вони в хронологічному порядку:

1) „Статистика въ области діалектологіи“ (А. А. Дикаревъ. Воро-

нежській Етнографич. Сборникъ. Воронежъ 1891 г.) май. 1893 р., стор. 334—353.—Одтиск еї: Київъ 1893 г. стор. I—20, ц. 10 к. ¹⁾.

2) „Къ южно-русской діалектологіи“ (А. И. Соболевскій. Очеркъ русс. діалектологіи. II. Малорусское нарѣчіе) сентябрь 1893 г. стор. 453—487. Одтиск еї: Київъ, 1893, стор. I—35, ц. 20 к.

3) „Очерки по исторіи русс. нарѣчій. Черты ж. русского нарѣчія въ XVI—XVII в.“ В. Шимановскаго. К. М.—февраль 1894 г. стр. 352 (Коротенька бібліографічна замітка).

4) „Филологическое недоразумѣніе“ (О формѣ им. пад. мн. ч. прилагательныхъ въ малорус. яз. на—ОЕ и т. п.), апрѣль 1896 г. стр. 102—125.—Одтиск еї: Київъ 1896 г. стр. I—24, ц. 10 к.

5) „Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси“ В. Шимановскаго. К. М.—май 1897, стр. бібліографич. отд. 71—74 (рецензія на цю книжку).

Всі вони (окрім 4-ої—полемічної)—рецензії різних книжок фільольогічного змісту, але більші з них (особливо I і 2) містять в собі заразом доволі самостійних теоретичних гадок і даних з моїх студій над укр. і спорідненими з нею мовами.

От і все, що удалось мені пригадати з моїх писань і де-яких пригод, які вони зазнали. В кінці-ж похваляюсь Вам, що тепер я працюю над капітальною роботою. Пишу для Академії Наук (котра мене сама запросила для сего) обширну програму для збирання даних о малоруських говорах. Академія видасть цю програму в сотнях тисяч примірників і буде збирати данні через чиновників всіх відомств по всіх закутках.

Що до моєї біографії, то скільки знаю, про того нігде не було ніяких згадок. Коли Вам доконче треба де-що знати з мого життя, то можу передати Вам тільки ось які данні.

Родився я 21 декабра 1840 року в бердичівському повіті від матері-крепачки, але доведось виховуватись у польській аристократичній семьї. Учився в повітовій школі (в „уѣздномъ училищѣ“ з 1853 до 1856 р.) в Полонному на Волині, після в житомирській гімназії (од 1856 до 1859 р.) з відки мусив увільнитись з powodu інцидента і нарешті (від 1859 до 1862 р.) в київськїм університеті на виділі історично-фільольогічному. Університета я не скінчив почасти через семейні обставини, почасти через обставини політичні. Мусив виїхати з Києва в 1862 р. і осісти в матеріному хуторі Сусловці (житомирського повіту), де, через де-які пригоди, треба було сиднем сидіти і чорну роботу робити до 1869 р. (три роки був під домашнім арештом—безвиїзно). В 1869 р. став на службу у Семеренків, де і оженився в 1872 р., а 1873 р. служу у Києві в „Пивовареннім заводі Т-ва“.

От і всі внішні факти з мого *curriculum vitae*. Більш не питайте, бо, кажу, тяжко розворушувати і згадувати про своє минуле.

На цїм і скінчу свою відповідь Вам. Прощавайте та не поминайте лихом щиро прихильного і глибоко поважаючого Вас Костя Мих. . . . (з розчерком останніх літер. Ол. Т.).

P. I.—Будьте ласкаві, звістїть, коли одберете цей лист.

А прогос, по поводу моєї заграничної корреспонденції, пригадався мені тут один інцидент, котрий хоч і не односиться прямо до Вашої бібліографічної програми, але може бути цікавим для Вас, яко факт з наших внутрішніх літературно-публіцистичних відношінь.

¹⁾ Всі одтиски моїх статей з „Київ. Ст.“ виходили в числі 60—75 примірників і продаються тільки в „Книжному складі“ при редакції журналу, маються теж і у мене.

М. П. Драгоманів, виїзючи в кінці 1875 р. заграницю, взяв меж иншим, на себе обов'язок закласти там укр. часопись, в котрій-би можна було поміщати звідсе такі статті, які тут не могли-б бути надрюковані. Обов'язку сего М. П. якось довго не сповнював, а натомість в „Вѣст. Евр.“ почали появляться ёго статті, з підписом Т-овъ, в котрих,—а особливо в одній, закидаючи вузьку-б то односторонність українському „націоналізмові“, він рекомендує ёму освіжитись, помирившись з „общеруссизмом“, яко з органічною-би-то для нас українців формою „загально-людського“ культурного розвитку¹⁾ і zarazом дораджує росіянам „покінчити з українофільством“, за помічю де-яких нікчемних уступок ёму, запевнюючи, що таким робом воно лекше й швидче вийде в загальну течію всеросійства.

Розуміється, що така несподівана поведінка М. П. дуже вразила багатьох земляків наших. З поводу еї, я написав до М. П. обширне посланіє (по рос. з підписом Українець), пригадуючи ёму обіцянку видавати укр. часопись (в котрій, по ёго думці, мали поміщатись також статті, написані і по рос.) і просячи ёго, коли видаватиме таку часопись, щоб помістив у ній моє посланіє і свою відповідь на нюю.

В цьому посланні, перш усього, я звернув увагу М. П. на хибність ёго погляду на „общеруссизм“, як на щось-би-то конкретне і органічне, доказуючи, що органічний „общеруссизм“ з теоретичного боку єсть просто нескладна фікція, як і багато инших так. рода абстрактні коммунали (два слова неясні. О. Т.) явищ людського життя політичного, а з практичного, боку—видавання ёго (неясні два слова. О. Т.) за щось конкретне, єсть, без сороба казка, чистісенький „подлогъ“, позаяк тут в дійсности назва „общеруссизм“ присвоюється настоящому „культивованому великоруссизмові“. Тим-то рекомендувати ёго за своє всему укр. народові значить властиве—вимагати від него повної абнегації своєї індивідуальности і добровільного накладання на себе рук за для якихсь там благ російства, в дійсности—дуже ще проблематичних,—ось сливе у плоді морально-культурнім...

Далі, постаравшись оборонити і зреабілітувати український рух як з погляду природньо-етнологічного і суспільньо-історичного, так і з становища загально-культурного і поступового, я зважився виказати М. П-чу всю безпідставність і недоброросівність ёго закидів українству та химерного вередування по его адресу. А в кінці ще сконстатував і таке, що хоч,—нігде правди діти,—наша власна безсчасна історія сама, на горе, повинна в продукції цілого ряду людей десперацько-пессимістичного типу, але що тепер власне такий тип людей особливо став культивуватись заведеною у нас традиційно-казенною російською цивілізацією і школою, котрі надали ёму ті вже свої специфічно-негативні вдачі, від яких не зможуть одкараскатись навіть живіщі прояви і намагання самого народнього великоруського генія. Серед таких вдач найхарактеристичнішими з'являються, з одного боку, явний, або частійше—несвідомий себе,—шовінізм, властивий всім пануючим (державним) національностям, а з другого—де-які специфічні для російської психіки і культурного світогляду вдачі, виховані всею історією російською і передані в спадчині сучаснім покол., себ-то: інтелектуальна і морально—суспільня безалаберність, доходяча часом до цинізму в негації добровільної дисципліни для себе в житті і мишленні, а також в непошанівку для чужих звичаїв і святощів, а в звязку з нею—також загальне шатання, особлива хибність усяких принципів у інтелігенції російської—і консервативних, і ліберальних, і

¹⁾ (Пропонує *urbī et orbī* за помічю такої панацеї покінчити з „українофільством“).

радикальних,—котра сплоджує звичайну для неї неконсеквентність і різного роду нігілізм—білий, чорний, червоний (почавши від Катковського аж до Бакунінського), який до того в душі рос. інтеллігента може міняти свої барви, як в калейдоскопі, залежнє від обставин, які повернуть ним в ту або иншу сторону,—що власне веде за собою страшну суспільну неміч і деморалізацію.

Я й указав, без церемонії, що в поведінці М. П., на горе, надто вже викарячата власне впливи виховання ёго в такій, як вона єсть, російської цивілізації, і що не годилось би ёму, живучи в Європі, не постаратись визволитись з під тих впливів і вилиняти з російства.

Може це було й за гостро сказано, але незабаром появилась єдиначиж часопись „Громада“, в котрій з рештою мое посланіє не надрюко[ване], а за те приведено з него скілька цитат, котрі нічого не пояснюють, а тільки по поводу їх М. П. вилаявся здорово та попрекав автора в манерах „Слідователя“, які-б то ужиті в аналізі ёго думок.

Я і тепер, ще більше навіть ніж тоді, переконаний, що в основі світогляду і психології рос. лежить нігілістичний мотив і що єдиний догмат, який в ґрунті зовсім щиро (тайно чи явно), визнає в своїй душі російський інтеллігент усякого напрямку як (Побідоносцевського так і Толстовського) єсть—нірвана¹.

Подав Олександр Тулуб.

Микола Іванович Костомаров і його приятелі.

(Де-що з споминів).

Микола Іванович Костомаров безперечно був один з найвидатніших людей свого часу. У своїй науці він був новатором, твердячи, що для історії важніше й головніше не студіювання вчинків окремих осіб—царів, воевод і т. п., а вивчення народу. Це була нова й смілива думка. Маючи видатні літературні здібності, він у своїх творах з такою художньою яскравістю змальовував історичні події, що його монографії визначались надзвичайною цікавістю, і їх читав навіть середній читач з більшим зацікавленням, ніж де-які так звані історичні романи. Як професор, він чарував і захоплював слухачів своєю блискучою, палкою мовою. Коли 1862 року, через студентські заколоти, петербурзький університет було закрито, де-які професори, в тім числі, звичайно, і Костомаров, перенесли викладання своїх лекцій до міської думи (так званий „Вільний університет“), і на лекції Костомарова публіка достотно товпилася, і в залі завжди було повно¹). Ерудиція його була величезна, завдяки його дивній, надзвичайній пам'яті, яка дивувала всіх. У своїх політичних поглядах він був палким, щирим борцем за свої ідеали. Він був людина надзвичайно оригінальна й цікава. Мое завдання полягає в тому, щоб за оповіданнями моїх батьків А. Н. і Д. Л. Мордовцевих і з мого особистого знайомства з Костомаровим відтворити, оскільки це в моїх силах, живий образ Миколи Івановича у всій його оригінальній суті з усіма його привабливими властивостями і з усіма його химеріями і чудернацтвами.

Як відомо, Костомаров був один із членів Кирило-Методіївського Братства, що було засновано в кінці 40-вих років. До цього Братства належали також Куліш, Гулак, Білозерський, Шевченко. Метою Братства було добитись самостійности України, скласти федерацію всіх слов'янських народів, при чому кожна окрема країна мала бути автономною

¹) Авторка очевидно говорить про лекції Костомарова в університеті перед його закриттям. *Ред.*

республікою. Подібні ідеали не могли бути приємними урядові: Братство було викрито, і його члени дістали належну кару за свої злочинні мрії. Костомарова продержали рік у Петропавлівській фортеці, а потім заслали „в глушь, в Саратов“, а на його книжки наклали заборону, яку зняли тільки 1855-го року, коли йому дозволили поїхати до Петербургу і закордон, після чого він знов повернувся в Саратов. Там Микола Іванович дістав був зараз після його першого приїзду на заслання посаду секретаря статистичного комітету. Згодом він був діловодом губерського комітету по поліпшенню побуту селян перед так званою „емансипацією“. Приїхавши на заслання в Саратов, Микола Іванович познайомився і сприявлявся з М. Г. Чернишевським, що 1850—53 р. був учителем російської літератури в саратовській чоловічій гімназії. Він був дуже талановитий учитель і підчас своїх лекцій в старших класах умів розбуджувати розум молодих слухачів і викладав їм ті нові ідеї, які його так захоплювали. Розказують, що раз якимось підчас найжвавішої бесіди Мик. Гр. з учнями, в клас несподівано увійшов директор гімназії Ол. Анд. Мейер. „Про що у вас бесіда?“ спитав директор.—„Про фігури умолчання“—швидко відповів завжди дотепний і глузливиий Чернишевський.

При Мик. Ів. підчас його перебування в Саратові жила його мати Тетяна Петровна, якої все життя полягало в тому, щоб служити сину. Але про їх взаємовідносини я скажу докладно в іншому місці. Був ще при Мик. Ів. „человек“—Хома, або, за українською вимовою Тетяни Петровни,—Хома.

Я не можу сказати, коли і при яких обставинах Хома попав до Костомарових, але він був типовим представником слуг старого часу, щиро-сердо відданих своїм панам.

Хома обожнював свого „чудного“ пана, доглядав його, як малої дитини, і часто гримав на його, як гримають люб'ячі няньки на своїх вихованців, коли вони зробили що-небудь незвичайне.

Не можу сказати, якого саме року сталося знайомство моєї матери з Мик. Ів. Вони подобалися один одному з першого разу. Мати моя була особа не звичайна і „развита“, як було в моді говорити в кінці 50-х і в початку 60-х років.

Виховання вона одержала таке, як і всі панночки її часу, і яке вважалося за достатне для панночок „из общества“, але вона була розумна і здібна і сама згодом виправила хиби свого виховання. 16-ти років її одружили з Н. В. Пасхаловим, якого в місті вважали за „зavidного жениха“. Він приїхав із Петербургу на значну посаду, був гарний, розумний, мав пристойні світські маніри,—чого ж більше? І людина він був хороша, але мав нещасливу слабкість, яка зводила на нівець всі його гідності: він був запійним п'яницею, хронічним алкоголіком і підчас запою ставав справжнім звірем. Він робив страшні сцени своїй молоденькій гарній жінці, яку в світлі періоди любив безмежно. 8 років тривала ця каторга, протягом якої у матери родилося п'ятеро дітей. 8 років терпіла вона неможливе життя, але коли її чоловік почав лютувати над дітьми.—мати не витримала. Старшого сина Віктора (що став згодом композитором,—його романси „Дитятко“ і „Под душистою веткой сирени“ ще й досі виконуються в концертах) він бив так, що переломив йому перепело, а другого сина ледве не засік різками до смерті. Мати вирішила, що вона не має права віддавати дітей на мордування п'яному звірю, і вона зважилась на майже нечуваний в ті часи крок і розійшлась зі своїм чоловіком. Це була жінка, яка зважилась.

За тих часів окреме свідоцтво на житло, окремий білет можна було одержати через „III-е отделение“, куди вона і звернулася з просьбою

захистити її і дітей від дальшого катування і одержала від тодішнього шефа жандармів Дубельта потрібний їй документ. Чи не дивно, що установа, яка позбавляла волі, мала одну з своїх функцій дарувати волю, але дійсно було так. Як відомо, Микола I, засновуючи інститут жандармів, становив їм в обов'язок „утирати сльози нещасних“, допомагаючи вдовам і сиротам, чому часто називали „голубих полковників“ і „опасных васильков“, як прозвав жандармів дотепний Лесков, — „носовими платками“. У справі моєї матери дійсно було утерто сльози дітей, яких було бито.

Мати моя, що її звільнив III-й відділ, повернулася в своє рідне місто—Саратов. Потаврована іменем „розводки“, в так зване „общество“, де переважали „дамы, приятныя во всех отношениях“ і „дамы просто приятныя“, вона не могла мати доступу, та й сама, зі своїми новими ідеями в голові і новими поглядами не мала й найменшого бажання туди вступити. Вона задовольнилася читанням, працею над самоосвітою і дуже невеликим колом знайомих, при чому вона більше сходилася з чоловіками, ніж з жінками, що зрозуміло, бо вона по своєму розвитку не походила на тодішніх „дам“.

Проживши де-який час у Саратові, мати віддала дітей у шкільні заклади в Москві і в Петербурзі й оселилася в Петербурзі. Чоловік її вмер, і вона одружилася з Данилом Лукичем Мордовцевим, що був ще студентом. Спізналася вона з ним ще тоді, коли він кінчав курс у саратовській гімназії. Він їй подобався, як дуже здібний юнак, і через кілька років вони звінчалися. Мати моя була старіша за його 7-ма роками, але була гарна, розумна й розвинена жінка. Хоч вона після тяжкої хвороби втратила свій чудовий колір лиця, але обличчя і чудові сірі очі залились такі ж самі. Вона багато помагала моему батькові, коли він готував свою кандидатську дисертацію про „Русскую Правду“, за яку йому присудили золоту медалью, підшуковуючи й переписуючи потрібні для його роботи матеріали в Публічній Бібліотеці. Та й потім, до своєї хвороби—1861-го року—вона багато й пильно допомагала йому в його письменницьких працях.

1854 року, коли мій батько скінчив курс в університеті, батько й мати переселились до Саратова, і тут небагом знайомство з Мик. Ів. перейшло в найтіснішу дружбу. За цей період часу Костомаров особливо приятелював з моєю матір'ю: вони мали багато спільного в характері, нескінчених властивостях і в манірі поводитися. В обох була надзвичайно жива уявність, палка любов до всього незвичайного, до всього, що виходило за межі повсякчасности, обидва вони швидко захоплювались чим-небудь і в своєму захопленні не знали міри; але дійшовши у своєму захопленні до апогея, починали швидко стигнути і переходити до нового захоплення і т. д. Зацікавившись чим-небудь, вони віддавалися йому цілком, забуваючи про все, що було по-за черговим зацікавленням. Так вони захопились астрономією, прочитали всі приступні для них книги французькою, німецькою й російською мовою, які були тоді по астрономії, і почали вивчати зоряне небо. За обсерваторію їм був дах найвищого з трьох бабуніних будинків. На той дах злазили по довгій, переносній, так званій „пожежній“ драбині. Узброївшись трубою, великою мапою зоряного неба і маленьким лихтариком, щоб при світлі його, коли треба, глянути на мапу, вони вилазили на дах і з цієї „обсерваторії“ вивчали сузір'я. Найбільш чарувало їх сузір'я Косарі, яке мати, що гарно складала вірші, виспівала в своїй поемі „Звѣздныя ночи“, присвяченій Мик. Ів. На своїй високості наші астрономи провадили без кінця розмови про світила на штиб відомого французького астронома Каміла

Фламаріона. Гадаю, що в розмовах наших приятелів на їхньому даху було, звичайно, менше науки, але не менше, коли не більше необмеженої фантазії, ніж у французького астронома-романіста. Батько мій у заняттях матери і Мик. Ів. ніякої участі не брав. Він уже віддав данину захопленню зоряним небом, яка спонукала його, після скінчення гімназії вступити на фізико-математичний факультет казанського університету, де він пробув рік, а на другий рік, завдяки порадам свого гімназійного товариша і приятеля Олександра Миколаєвича Пипіна, перебрався на „свою полицку“, тоб-то на історико-філологічний факультет петербурзького університету.

Моя бабуня з великим незадоволенням дивилась на астрономічні захоплення двох приятелів. Вона була жінка дуже енергійна, добра, не слинявою, сентиментальною добрiстю, а добрiстю діяльною,—розумна,—розум її був ясний, діловий, практичний,—і їй не подобались ріжні, як вона говорила, „фантазії“. Колись, в далекі дні молодости, і бабуня теж грішила в цьому напрямку, і вона теж віддавалась фантазіям і „сентиментам“, доказом чого були зшитки з віршами, які бабуня переписувала власноручно (між иншим і „Демон“ Лермонтова), і які зберегалися у неї в нижній шухляді комоди. Але разом з молодістю бабуня поховала і свої колишні „фантазії“, вважаючи їх за недоречні і, може бути, шкідливі в тому діловому робочому житті, що дісталось на її долю. А попрацювати бабуні довелося таки чимало: упорядкувати справи, що залишилися після смерти діда—хорошого службовця, але кепського господаря, піклуватися коло дочки з її п'ятьма дітьми, виховувати мене, віддану цілком на її догляд, і діяльно допомагати багатьом, що потребували її допомоги.

Але, прохаючи вибачення за уступ, повертаюсь до перерваного оповідання.

Отже бабуні заняття астрономією не подобались. Ще Мик. Ів. вона це захоплення вибачала, як вибачала йому всі його чудернацтва, бо вона, визнаючи й шануючи його „вченість“ і його заняття, дивилась на нього, як на дитину, і пам'ятала завжди приказку: „чим би дитина ні тішилась, аби не плакала“. І вона мала рацію: дійсно, Мик. Ів. мав багато чогось дитячого, наївного, щирого, що приваблювало до нього всіх тих, хто зумів, як слід, зрозуміти його психологію. До кінця свого життя він зостався дитиною, і люди, що найбільше любили його, багато прощали йому, як вибачають малій, хоч і вередливій, часом жорстокій дитині. А бабуня була дуже прихильна до Мик. Ів. Але що вона вибачала Костомарову, дивлячись з доброю усмішкою на його що-нічне лазіння на дах, те вона сер'йозно осуджувала в моїй матері, вважаючи за цілком неприпустиме і навіть за непристойне лазити по дахах з якою-б ни було „вченою“ метою—„дамі, матері п'ятох дітей“!

Скінчивши з вивченням зоряного неба, приятелі перейшли до другого „чергового“ захоплення, яке мало де-який звязок з першим, а саме: вони задумали спорудити балон. Звичайно, вони не були захоплені своєю ідеєю до того, щоб мати нерозумну думку самим полетіти на саморобній кулі у височінь до зір. Мабуть, вони хотіли спорудити пробного балона і пустити його вгору. Прецінь вони набули всі потрібні матеріяли, щоб зробити балон—тафту, вірвовки то-що—і робота закипіла,—краяли, клеїли і т. п. Найдіяльнішу участь в спорудженні балону приймав двоюрідний брат моєї матери Ів. Дм. Есмонд. Це був розумний, дотепний, хитруватий молодий чоловік, як кажуть майстер „на всі руки“. Він-то головним чином і працював, в чому йому почасти допомагала мати, а Микола Іванович, взагалі нездатний ні до якої иншої роботи, крім своєї спеціальности, тільки давав поради, що їх не можна було виконати, хвилювався

й балакав. Але треба було поклопотатися, щоб набути матеріялу, потрібного для наповнення балону. З цією метою Мик. Ів. пішов у „москотильну“ крамницю, де продавалися різні рослини та інші лікарські зілля (теперішні аптекарські крамниці), і спитав у крамарчука, який звернувся до нього з звичайним питанням: „что прикажете?“—по чому в їх крамниці продається „пуд водороду?“ Крамарчук відповів, що такого краму нема в їхній крамниці, і порадив звернутися до аптеки, але в аптеку Мик. Ів. не пішов, і таким чином через те, що не знайшли потрібного матеріялу, щоб наповнити балона, захоплення літанням на тому і скінчилося, а недоробленого балона склали в комірці на бабуниному хуторі, де складали всякі непотрібні речі. Можна бути певним, що на запитання Мик. Ів. про якийсь водень крамарчук зглянувся з хазяїном і зробив рукою многозначний рух біля свого лоба. Треба сказати, що багато мешканців уважали людину, що з'явилася у них у місті, не при своєму розумі, у якого „не всі дома“. Вигляд у Костомарова дійсно був незвичайний: довге, розмаїне волосся, неухажений, чудний, наче нічого небачучий погляд з-під окулярів, то занадто поспішна, то повільна хода,—все це, здавалось, стверджувало людські догадки. Де-хто розказував, що за якісь провини перед „царем“, його довго було ув'язнено, і він збожеволів. Багато людей жаліли його, бо вигляд він мав тихий, смирний, взагалі він був симпатичний. А цей чудак працював тоді над своїм „Богданом Хмельницьким“.

Одного часу Мик. Ів. захоплювався збиранням разом з моєю матір'ю народних пісень. Почали вони з „Юшеровки-Залетаївка теж“, як називалось за планами сільце біля садиби моєї бабуні. Там вони почали ходити по хатах і записувати пісні, що на їх прохання їм співали.

Треба сказати, що моя мати, була, як говорили, жінка „передовая“, і відносини її до челяди й селян для того часу були цілком незвичайні. Їй не цілували ручки, не звали „бариня“, а просто „Анна Никаноровна“, і тільки старі люди, що знали її змалку, за старою звичкою, називали іноді „наша баришня“.

Спочатку походи матери з Мик. Ів. з метою збирання пісень здавалися селянам незрозумілими, і вони питали: „на що вам наші мужицькі пісні?“ а може на думці у де-кого були пояснення, які не висловлювались голосно, але існували в їхніх думках: „робити їм нічого—панські вигадки“,—бо все ж таки „Анна Никаноровна“ була „пані“ (ось вона „класова“ психологія). Але скоро звикли, при звичаїлись. Зустрічали завжди привітно, і скоро минули звичайні спочатку ніяковість і соромливість. У де-яке замішання приводив „патлатий пан“, але він був простий, веселий, жартував іноді з дітьми, до нього пригляділися і звикли. По вигляду й поведженню його вважали за „блаженненького“ чи юродивого, а відомо, що народ дуже доброжичливо ставився з давніх-давен до всяких „юродів“ і любив їх. Мати завжди приносила різні ласощі для дітей: цукралики, „жомочки“, різки й пірникові фігурки—кішок, півників, салдатиків і т. п., які діти найбільше любили. Діти, звичайно радісно, хоч трохи й соромлячись, зустрічали гостей, а через дітей і дорослі—баби, матері—ставали у дружні стосунки зо збирачами пісень, які частували й дорослих „гостинцями“, при чому баби, що на старість здебільшого ставали ласухами, охоче жували „жомочки“, які були їм до їх зубів. Молодь не забувала поласувати різками й горіхами й охоче співала нові пісні, так звані „частушки“, напр.: „его серые глаза порют сердце без ножа“ і т. п. Але збирачам не ці пісні були потрібні, їм потрібні були старі пісні, що віджили свій вік,—такі вони й записували. Іноді з чималими труднощами щастило втиснути старезним співакам, які часто вже огру-

білими або бринливими голосами співали чудові, цікаві мелодією і словами пісні,—трохи грошей „на говіння“ або „на помин родителів“.

Скінчивши з Залетаївкою, наші збирачі пішли по околицьких селах, часто заручившись рекомендацією залетаївців: їх посилали то до „куми“, то до „свахи“, а ті в свою чергу посилали до своїх „кумів“ та „свах“. Таким чином моя мати й Костомаров склали збірник пісень, якого надруковано пізніше, 1862 року, у вид. „Летописи рус. литературы и древностей“, т. IV-й.

Довгочасним і, так сказати, „єдиноособовим“, бо ні моя мати, ні батько не приймали в тому участі, було захоплення Мик. Ів. „животным магнетизмом“ чи „месмеризмом“, що входив тоді в моду. Це захоплення тяглося у Мик. Ів. весь час перебування його в Саратові. Він перечитав усі книжки, які трактували про цей предмет і, вивчивши його ретельно теоретично, Мик. Ів. вирішив взятися за справу практично, себ-то використати ту магнетичну силу, яка, на його думку, була в нього, і почати цілий ряд спроб над особами, що згодяться стати об'єктами цих спроб. Усякими „пасами“, опис яких він знайшов у книжках, де говорилось про це питання, Мик. Ів. усипляв особу, що віддавалася спробі, і коли її охоплював магнетичний сон, він задавав їй ряд питань, на які вона повинна була відповідати. Першою людиною, що згодилася піддатися спробі, був той самий Есмонд, двоюрідний брат матери, що допомагав при спорудженні балона. Спроба, як запевняв Костомаров, мала блискучий успіх: під впливом „пасів“ Есмонда охопив магнетичний сон, і він удачно відповідав на цілу низку питань, що завдавав йому магнетизатор. Але, знаючи вдачу Есмонда і його нахил до того, щоб поглузувати й обдурити свого ближнього, мати не дуже повірила оповіданню про успіх досліду і вирішила спробувати магнетичну силу Мик. Ів. на собі. Мик. Ів. був дуже задоволений з приводу згоди своєї матери піддатися спробі. Розпалилася мати цікавістю, і їй дуже захотілось подивитись на „паси“, що вживав Костомаров під час спроб, і вона зважилась на хитрощі: не зовсім відразу закрити очі, а тільки їх примружити, залишивши маленьку щілину між віями. Звичайно, короткозорий і завжди розкидливий Мик. Ів., „ничто же сумняся“, почав сеанс. Витягнувши вперед у всю довжину руки, він то відступав задом, то прожогом кидався наперед, мов би налітаючи, і торкався руками то лоба, то грудей тієї, що усипляв, то робив у повітрі рухи руками зверху вниз, згинаючись і розгинаючись,—і все це він виробляв, не зводячи з матери чудного нерухомого погляду через окуляри. Усі ці рухи й поза були до того смішні, що мати не витримала й приснула від сміху. Сеанса було перервано. Мик. Ів. страшенно образився, не хотів слухати ніяких вибачень і ніколи більше не пропонував матері повторити сеанс, і взагалі дуже довго не говорив з нею про свої заняття магнетизмом.

Широке поле для своєї діяльності Костомаров знайшов у родині Часовникових, знайомих моїх батьків. У цій сім'ї було три молодих дівчини і хлопець, років 18-ти, їх брат. Всі вони захопились теорією „животного“ магнетизму й охоче піддавалися спробам. Особливо вдало велися сеанси з хлопцем, суб'єктом хворобливим і нервовим. Свого часу я розкажу про один сеанс. Часовникови всі були дуже щирі й правдиві. Вони розповідали, що засипали під впливом „пасів“ Мик. Ів., але що було з ними тоді, як вони відповідали на запропоновані питання, вони, звичайно, не могли пам'ятати і знали про це тільки зо слів самого Костомарова.

Коли мої батьки оселилися в Саратові, вони наняли собі помешкання у подвір'ї якогось Штейна. То був широкий майдан, що виходив на дві вулиці—Никольську і Мало-Сергіївську, де містилось не менше 15-ти

будиночків та флігельків, і в кожному з них було одно або два помешкання. На вулицю виходив один тільки досить великий з півпідвальною посадою дерев'яний будинок, що й тепер ще існує. Будинки ж на майданові були невеликі, одноповерхові, але були й двоповерхові. Серед майдану був досить великий сад з тінявими алеями і квітниками. І сад, і двір з положеними на ньому дерев'яними містками, і будинки, все це утримувалося по змозі в чистоті й порядку.

Вже більш 60-ти років минуло з того часу, але я дуже добре пам'ятаю і всю обстановку (хоч я бувала й потім на тім подвір'ї), і хазяїв Штейнбурга, як, за йменням власника, прозвала те подвір'я моя мати. Штейн Карл Іванович був сухий, жилавий дідусь з блакитними очима на засмаленому темному обличчі. Жінка його Ганна Карловна, товстенка, пухнатенька, в білому з широкою оборкою чепці, мала дуже добродушний вигляд. Дочка тоді була молоденька незграбна білява дівчина. Найбільш пам'ятаю їхню служницю Сусанну, вилицювату біляву, з вузькими веселими очицями. Вона завжди давала мені гостинці—квітки, які я любила мало не більше, ніж ласощі. Майже завжди це були жовтогарячі з гострим запахом чорнобривці, темножовті нагідки і квітки, що називалися „татарське мило“, і особливо подобалися мені своїм гострим запахом.

Мої батьки найняли собі помешкання на верхньому поверсі височенького флігелька, що виходив чолом у сад. Навколо помешкання був дуже вузенький балкончик, і віти дерев звисали й колихались над ним. Я дуже любила там гратись. У помешканні було, здається, 4 чи 5 невеличких кімнат, але мати мала смак. В цій квартирі мої батьки жили кілька років; там збирався невеликий гурток близьких знайомих моїх батьків. Він складався майже виключно з молодих гімназійних учителів, що того часу очевидно не були „человеками в футляре“ (звичайно, багато було й таких, але молодь була іншою), та „інтелігентами“. Мих. Олександр. Лакомте, Євг. Олександр. Теслов, Йона Олександр. Бируков-Варенцов—ось ті ймення, що я пам'ятаю. Звичайно, „першою скрипкою“ в цьому оркестрі молоді був Костомаров. Читали нові книжки, часописи, обмірковували, критикували, вели розмови без кінця, сперечалися, хвилювались. Час був цікавий: здавалося, „загоралась заря нової життя“, всіх сповняла надія, і вони непохитно вірили, що скоро настане краще, давно сподіване майбутнє...

Щоб продовжувати моє оповідання, я повинна зупинитись на опису невеличкого маєтка моєї бабуні—Юнгерівки, що був шість верст од Саратова (біля Залетаївки, де збирали перші пісні Мик. Ів. і мати) і мав назву „дачі“. Микола Іванович дуже любив цю місцевість, і мої батьки, й він улітку проводили там всі передсвяткові і святкові дні, а іноді жили там по кілька днів. Будинок був дерев'яний, з „мезонином“, в стилі „дворянських гнізд“ досить заможних поміщиків, із звичайними пофарбованими білою фарбою колонами на парадному ганку, що виходив у двір, де було надзірне будівництво. З другого боку будинку був сад. Півколом розсаджено було високі й густі кущі бузку, де весняними ночами не вгаваючи співали соловії; на де-кількох круглих грядках було посаджено сентіфольні, рожеві, розкішні, запашні троянди. У просіку між кущами бузку починалась обсаджена з обох боків вишнями стежка, що приводила до так званої „альтанки“. Стежку в кінці перерізувала широка, велика садова дорога. Росла там стара висока сосна, варта уваги не тільки нашої Юнгерівки, але і всієї округи, бо на багато верст навкруги не росло жадне хвойове дерево. Будинок був невеликий: дві маленькі кімнати (крім передпокоїв) та дві просторих, що називалися залою й вітальнею. В залі були двері на „террасу“ і тільки одно вікно, тому в залі не було дуже світло, за те вітальню з чотирма вікнами було залито світлом; в ній було

розміщено звичайним порядком меблі червоного дерева, що теж, звичайно, бували у всіх вітальнях того часу. На будинку був „мезонін“, в якому була одна низькувата, але дуже простора кімната з двома балконами, звідки був чудовий вид. На мезонін із сіней були досить високі сходи. Майже біля самого входу в мезонін, ліворуч, був досить широкий майданчик, а праворуч—двері на горище. На цьому горищі або в „комірці“, як його часто називали, складали все непотрібне, поламане, що пережило й відслужило свій вік. Ріжні речі було безладно нагромаджено, вкрито пилом і павутинням. У день, коли в маленьке віконце—в димницю—лилося денне, прозове світло, на горищі було просто негарно, порошно і брудно. Коли ж наставала ніч, все переменялось; і коли у віконце видно було шматочок неба, темного або вкритого хмарами, або з кількома зірками, що підморгували, або як-що через вікно заглядав промінь місяця, горище, здавалось, починало жити якимсь особливим незрозумілим і таємним життям: якісь неясні шуми чутно було там, шамотіння й шелестіння, легенькі стуки, чийсь наче заглушені кроки; маяли немов чийсь незримі крила, чувся тихий стогін,—і всі ці чудні незрозумілі, або певніше, яких не бажано було з'ясувати, звуки робили горище якимсь страшним місцем для багатьох, і ніхто з них не зважився б відчинити навстіж нещільно причинені двері горища. Але, здається, ніхто не боявся горища так, як Микола Іванович. Він, як і всі, що приїздили в Юнгерівку гостювати, спав у мезоніні, і коли треба було всім розходитись по своїх кутках, завжди дбав, вважаючи на свою „сліпоту“—надзвичайну короткозорість, дістати собі проводиря. Цим проводирем звичайно бував І. Д. Есмонт, що спав у тому ж мезоніні, але іноді лягав пізніше за Костомарова і зникав кудись, поклавши його на місці ночівлі. Тут до речі сказати, що Миколі Івановичу, не вважаючи на його великий розум, дуже подобалось все таємниче, незрозуміле, і він дуже любив слухати „страшні“ оповідання про примари, передчуття і т. п.

Перший мій свідомий спомин про Костомарова такий: я пригадую себе на руках у „дяді“, з довгим волоссям і в окулярах; він носить мене, іноді зупиняється і щось говорить. Що він говорить, я не розуміла, але дивилась на ту „картинку“, перед якою ми стояли. Спочатку ми у вітальні, потім переходимо в залу. Мені приємно, що мененосять, і я радо сиджу на „дядіних“ руках. Раптом діється щось для мене незрозуміле: „дядя“ скрикує і кидається зо мною в бік; од несподіванки я лякаюсь і починаю плакати і вириватися з „дядіних“ рук. Підбігає бабуня, швидко вихоплює мене з „дядіних“ рук, щось говорить і починає мене пестити і заспокоювати. Про це так оповіли мені згодом. Микола Іванович обходив зо мною, показуючи мені портрети спершу царів у вітальні (це була перша лекція з історії, яку я прослухала, і яка пропала даремно для мого трьохлітнього розуму), а потім у залі „фамілійні“,—а його крик і кидання в бік були виразом страху перед портретом прародителя фамілії—чорноволосого Юнгера в червоному плащі. Річ у тому, що за дуже поширеною у XVIII віці модою малярі часто на портреті малювали очі так, що, здавалось, вони повертаються в бік глядачеві. Такого „кунштюка“ вжив був і маляр у портреті Юнгера, і Микола Іванович запевняв, що він боїться цього портрета, якого очі ніби-то „слідкують“ за ним. І часто він пильнував як-небудь промайнути поуз портрета, наче не бажав дивитись на нього, але сам поглядав і при тому скрикував: „дивиться, дивиться“! Так було й у випадку, про який я оповідала. Трудно сказати, оскільки дійсно боявся Микола Іванович очей фатального портрета; багато було в цій боязкості і прибільшеного, як часто буває у нервових людей,—або від навіяння.

Розкажу тепер про дивну вигадку Миколи Івановича, яку він з успіхом виконав на тій самій бабуниній „дачі“. Вигадка полягала в тому, щоб інсценізувати здобуття козаками турецької фортеці. Почалося готування до задуманої вистави: набули багато картону, фарби, форніру, кольорового паперу та инш. Вирізували, клеїли, фарбували, розмальовували. Треба було зробити лаштунки, які б являли турецьку фортецю, треба було спорудити відому кількість козацьких „чайок“ з козаками. Як улаштували, щоб чайки держалися на воді, я достотно не можу сказати. Робота закипіла. Головним майстром, як колись підчас спорудження балона був той самий Есмонд, що вмів і непогано малювати. Йому щиро допомагала мати; батько, як завжди, був лише глядачем. Микола Іванович теж нічого не робив, але як завжди, хвилювався, давав здебільшого негодящі поради і робив непотрібні поправки. Той же „майстер на всі руки“ Есмонд, теж з підмогою матери виготовляв ракети, бенгальські огні різних кольорів. Витягли було з комори маленьку гарматку, що стояла там довго без уживання. Колись давно за життя мого прапрадіда Єгора Томасовича з неї стріляли підчас урочистих днів—народження або іменин та інших родинних свят, щоб надати цим святам ще більшої урочистости, і на незадоволення бабуні було куплено запас пороху, щоб ужити гарматку до діла. Бабуня, як і багато жінок, стрілянини не любила; не подобались їй і піротехнічні лаштування: „ще пожежі нароблять“! Місцем, де мала бути вистава, обрали став, що був недалеко від будинку і відділявся від селянського ставу, який був біля села, греблею. Обраний став представляв „Чорне море“, а на тій частині берега, що півостровом вганялася у воду, було поставлено лаштунки, що представляли турецьку фортецю. „Чайки“ спустили на воду. Як їх спорудили, щоб вони держалися на воді, не можу сказати. За помішників узяли найспритніших і найметкіших селянських хлопчаків—і „грянул бой“! Злітали до неба ракети, бухала часом прадідівська гарматка, до якої за гармаша приставили мого батька, сцена для більшого ефекту освітлювалась бенгальським огнем, і нарешті фортецю взяли хоробрі козаки,—і підпалена, освітлена до того ж червоним бенгальським огнем, вона запалала на велику радість хлопчаків, що галасували на все горло. На виставу зібралась вся челядь і все село. Бабуня, що не співчувала цим „пустощам“, демонстративно залишилась дома. Сільські баби лякались, молодь і челядь веселилися, дівтора була в дикому захопленні, малеча боялась, селяни дивились з цікавістю, усміхаючись в бороду „панській“ вигадці, а старіші непохвально похитували головами і, як і бабуня, думали: „долго ли до греха“! та „с огнем не шути“. Мене бабуня не хотіла пустити і згодилась тільки після ревного прохання Миколи Івановича. Мене привела моя нянька Матрьона Петровна. У мене в пам'яті залишилось тільки вражіння від гамору і тріскотні, від якої я лякалась і кілька разів починала плакати, а коли фортеця запалала, я з ляку розревілася і стала проситись до „баби“. Нянька дбала заспокоїти мене та вдержати на виставі, бо їй самій не хотілось виходити. Взагалі все удалося на славу, і Микола Іванович радів і був трохи чи не в більшому захопленні, ніж сільські хлопчакі. Частину лаштунків порозтягала дівтора, те, що залишилось, склали в таємничу „комірку“, а гарматку знов запровадили на спокій в комору.

Підчас свого заслання до Саратова Микола Іванович продовжував пильно працювати над ділом свого життя, працював над своїм „Богданом Хмельницьким“, а „Волги-матушки сини волни“ своїм невмовкаючим шумом і плюскітом нагадували йому про улюбленого народнього героя, про того, хто плавав колись по цих хвилях з ватагою хвацьких молод-

ців на своїх оздоблених і розмальованих „стругах“, пам'ять про які збереглась у Приволжі в цілому ряді чудових пісень. Миколі Івановичу особливо подобалась пісня, що починалась словами:

Ты взойди, взойди, солнце красное,
Обогрей нас, добрых молодцев,
Мы не воры, не разбойнички,
Стеньки Разина работнички.—

І він пам'ятав її все життя; йому подобалась саморідна її краса, широта і міць її співу. Подобалась йому також мила пісенька з дуже гарною мелодією в якій хлопець, прощаючись з своєю коханкою, каже, що не те важно, що

Вол а-матушка гульлива, говорят,
Тод Камышиным разбойнички шалят.
Не боюсь я Волги—матушки валов,
Стеньки Разина разбойничьих стругов,—

страшно одно:

В Саратове девицы хороши,
Не забыть бы красной девицы-души.

І Костомаров написав у Саратові свою монографію „Бунт Стеньки Разина“.

Підчас свого перебування в Саратові Костомаров, як і мій батько, працював у „губерському комітеті“, де провадились підготовчі роботи по звільненню селян від кріпацтва і запроваджувались „установні грамоти“ в селах Олександрівської волости, до якої належала й наша Юнгерівка. В губерському комітеті Мик. Ів. виконував обов'язки діловода.

1864 року Микола Іванович приїздив на де-який час у Саратов, де вже знов оселились мої батьки. Я не знаю, для чого й чи надовго приїздив він, знаю тільки, що з цим його приїздом з'єднана подія, дуже для мене важлива, яку я не забула за все мое життя, як одну з найщасливіших в моєму дитинстві, та й не тільки в дитинстві. Як відомо, за тих часів дитяча література була надто бідна, і для дітей писали й видавали дуже обмежене число книжок. Книжки, що були у дітей, вони читали й перечитували і трохи чи не вивчали на пам'ять. Я вивчилась читати дуже рано і дуже любила читати. Зібралась у мене маленька книгозбірня. В ній було: 2 збірники оповідань, в одному з них було вміщено перші розділи „Детства и отрочества“ Толстого і кілька розділів із „Антоня Горемыки“ Григоровича, 3 томи „Очерков из истории и народных преданий“ за Грубе, великий том „Живописного Обозрения“, що якимсь чином попав до моїх рук, і 5 товстеньких коротеньких томиків „Новой библиотеки для воспитания“ Редкина. В них було кілька наукових статей, мені зовсім незрозумілих—„о луне“, „о затмениях“, які я запопадливо читала й перечитувала, намагаючись зрозуміти, кілька оповідань, між иншим. „Золотой жук“ Едгара По та „Илиада“ і „Одиссея“ в прозовому перекладі. Це я читала з утіхою безліч разів. Але найулюбленішими з моїх книг були „Очерки из истории“. Найбільше вражіння робила на мене давня історія—Греція й Рим,—а з середньої я захоплювалась хрестовими походами. Я вивчила ці книжки мало що не на пам'ять і переживала все найживішим способом. Згодом, коли я почала серйозно вчитися історії, мені все було знайомим й близьким і здавалось іноді, що я не читала колись все це, а жила давно-давно, за часів Алківіяда і Перикла або Ричарда Левяче Серце.

От коли приїхав Микола Іванович, батько й мати моя сказали йому про мою любов до історії, і він захотів перевірити мої знання і почав мене питати. Нарешті попрохав мене розказати йому докладно про війну греків з персами. Я ні трохи не злякалась: Костомаров мав дорогоцінну властивість просто й близько підходити до

людей взагалі і до дітей також. Я почала розказувати це знайоме мені й улюблене з захопленням і запалом і дійшла до такого завзяття, що, здавалось, я сама була присутня при всіх перипетіях цієї війни. І коли я скінчила й опам'яталась, я побачила, що лице Миколи Івановича сяяло такою щирою радістю, наче я його ушасливила. „От так історик! Молодець, Вірочко! Да ти коли-небудь мене „за пояс заткнеш!“ сказав він (ці слова я запам'ятала на все життя) і міцно поцілував мене. Повернувшись до Петербургу, він мені прислав свою фотографічну картку з написом: „Вере Даниловне Мордовцевой в память персидских войн“. Ця картка зберігається у мене досі, як дорогоцінна реліквія, і нагадує мені одну з найщасливіших подій з мого дитинства, а може й усього життя.

Прислав він мені від часу до часу і свої праці завжди з милим написом. Книг цих у мене нема. Вони загинули, як загинуло багато иншого підчас руйнації за перших років революції, але карточка ціла.

Після цього мені довелося побачити знов Миколу Івановича через багато років, коли я була вже дорослою дівчиною, а він виглядав старим, на багато старішим за свої літа. 1876 року я приїхала разом зо своєю матір'ю в Петербург, де давно жив мій батько, і прожила там кілька місяців. Своїми роками я була тоді зовсім дорослою, але на вигляд і маніри здавалась і була справжньою дівчинкою. Я була дуже несмілива і разом з тим якось дико горда. Мене страшенно гнітило те, що мені здавалось, ніби на мене звертають увагу тільки тому, що я дочка мого батька, а мені хотілось, щоб вбачали в мені мене саму, а не тому, чия я дочка. І це почування було в мене дуже, і небагато було людей, до яких я ставилась не з цією упередньою думкою. Батько мій, як письменник, що мав того часу велику славу, був, звичайно, своєю людиною в літературних гуртках і ввів мене в ці гуртки. Біля редактора і видавця журналу „Дѣло“ Григорія Євлампієвича Благосветлова гуртувалися особи, що співробітничали в „Дѣлѣ“, а біля одного з редакторів „Отечественных Записок“ Григорія Захаровича Єлісєєва співробітники журналу й особи, які співчували його напрямку, а також і „піонерки“ жіночого руху в Росії. Благосветлов був завзятий англоман, високо ставив комфорт і вміння англійців окукубити свій „home“, і в домі Благосветлова все було на англійський кшталт—і обстановка і розпорядок. По четвергам на пізній, теж на англійський штиб, обід збирались співробітники „Дѣла“ і де-які запрошені особи. Хазяїн в одягу з англійським „cachet“, жінка його завжди гарно й за модою вбрана, тільки-що не декольтована, сервіровка стола розкішна—і кришталь, і порцеляна,—вази з фруктами і квітками; цілий асортимент чарок і шклянчок біля кожного гостя для різного сорту вина, найкращі страви і т. п. Словом, все було „пристойно“, „благородно“, і я дуже ніяково почувала себе підчас цих обідів і страшенно боялась, щоб не порушити чим-небудь цю порядність, цю обідню врочистість. З усіх, хто бував в Благосветлових, менш ніяково я почувала себе з А. К. Михайловичем-Шеллером, романи якого читали й наймолодші з юнацтва 70-х років. Вони подобались, завдяки своєму симпатичному відношенню до скривджених, до бідаків і негативним відносинам до значного панства й особливо до тієї „филантропії“, що розводили всі ті „дамы-патронессы“ і т. п. І Шеллер сам мені здавався найпростішим і найсимпатичнішим за всіх. Одного разу за обідом мені довелося сидіти біля літньої дами німецького типу в чорній шовковій сукні і з наколкою на гладко зачісаних волоссях. Вона так мило і просто почала розмовляти зо мною, що я забула про свою несміливість і розбалакалась. Між иншим вона спитала мене, хто мені більше за всіх подобається із

присутніх. „Напевно, Василій Іванович (Немирович-Данченко): він такий гарний“. І справді, він був дуже гарний, чорнявий, з гарними чорними очима, з гарними бакирями, трохи фертуватого вигляду. „О, зовсім не подобається“, відповіла я,—він такий важний і, видно, пишається собою, а от хто наймиліший за всіх—це Шеллер, дарма що він зовсім негарний—косий і рудий, але він має таке симпатичне обличчя, і потім він пише такі гарні романи. Він наймиліший! Дама засміялась і, ласкаво полящавши мене по плечу, сказала: „спасибі Вам, моє дитя, за добру думку про мого сина. Я рада, що Вам подобається і він, і його книги“. Я знестямилася від сорому, але мила мати Шеллера так ласкаво й любовно дивилась на мене, що я скоро вийша із замішання, і з того часу вона завжди садовила мене поруч із собою, а „косий і рудий“ її син кілька разів розмовляв зо мною дуже просто й ласкаво і розпитував, що мені найбільше подобається з його творів.

В домі ж Єлісеева і по обстанові, і по всьому очевидному складу життя, коли й була яка-небудь „складка“, то вже зовсім не англійська, а російська. Григорій Захарович мав дуже цікавий вигляд. Високий, дебелий, дужий, з цілим лісом кучерявого сивого волосся на голові і з густою скуйовдженою сивою ж бородою. За це волосся й бороду мій батько, що мав звичку давати людям прізвиська, називав Єлісеева „Саваофом“, і справді, було в ньому щось таке, що нагадувало Бога-Отця на картинах старих майстрів італійських шкіл. У Єлісеева був високий лоб і надзвичайно розумні й добрі очі, що допитливо дивились із-за окулярів, які Григорій Захарович дуже часто зсовував на лоба. В цих розумних очах іноді було спалахнути насмішуваті вогники не злосливого, а скоріш добросердного посміху. Говорив він на о по—сибірському, говорив дуже яскраво, гарно, але просто, іноді жартома. У всьому його виді, в розмові почувалась розумова й моральна сила, духовна міць і непохитна твердість і чесність. Він зробив на мене сильне вражіння і дуже мені подобався, але все ж таки я його трохи „боялась“, хоч він дуже ласкаво до мене ставився. Мене бентежило його звичайне жартливе питання, коли він зустрічав мене: „ну що ж, Вірочко, почали ви писати Роман? Дочка письменника повинна теж бути письменницею“. Але—леле! Письменниці з мене не вийшло.

Жінка Григорія Захаровича, Катерина Павловна була маленька, з незначним, хоч і добродушним обличчям і з якимись на диво смішними пукольками на лобі. Вона була палка прихильниця жіночого руху, як і відомі борці за права жінок—Над. Вас. Стасова, що все життя віддала, щоб служити справі жіночої освіти, Є. І. Конрад і та енергійна й розумна А. П. Філософова, дама з петербурзького „highlife'a“, яку жартливо вславив Некрасов. Микола Константинович Михайловський, що був своєю людиною у Єлісеевих, завжди підсміювався з доброї Катерини Павловни за її захоплення жіночим питанням і піддратовував її, заводячи з нею суперечку за цю тему, і доводив Катерину Павловну до „білого калення“. Розказували, що підчас одної з таких суперечок Катерина Павловна дійшла до такого запалу і почала робити такі рухи, що зослизнула зо стільця під стіл і з-під стола продовжувала суперечку з Михайловським. Другий раз, казали, вона в запалі суперечки забула завернути крант у самовара, і окріп полився до неї на коліна. Але не вважаючи на те, що вона була недоумковата і чудаковата, це була щира й хороша маленька жінка, яка любила свого великого чоловіка зворушливою, великою любов'ю. Він ставився до неї жартома—ласкаво і, як видно, любив її. Коли вмер Григорій Захарович, Катерина Павловна не могла перенести його смерті і вмерла на дев'ятий день після нього.

Перехожу тепер до моєї зустрічі з Миколою Івановичем.

Батько мій повів мене до Костомарових у перший же вівторок після мого приїзду в Петербург (по вівторках у них збирались знайомі—це був звичайний у великих містах „jour fixe“, і я йшла туди з особливим задоволенням. Костомаров показався мені дуже стареньким, порівнюючи з тим, яким він залишився в моїй пам'яті; він зустрів мене дуже ласкаво і повів мене знайомити зо своєю „баринею“, як він завжди чомусь називав свою дружину, Алину Леонтієвну. Вона теж ласкаво мене привітала і поцілувала мене. Велика кімната, в яку ми увійшли, по тім меблям, що були в ній, поділялась ніби-то на дві половини, хоч, власне кажучи, ця кімната була кабінетом Костомарова; але одна її половина була за вітальню: там стояла канапа, крісла, — а друга з величезними, повними книг шафами і дуже великим, заваленим книгами й паперами письменним столом, і була саме робочою кімнатою Миколи Івановича. На кріслі за письменним столом було його звичайне місце не тільки підчас роботи, але й тоді, коли у них збирались. Того вечора у них були звичайні відвідувачі вівторків, але мене Микола Іванович повів до себе і посадив коло свого крісла, і між нами почалася жвава розмова. Він почав розпитувати мене, чи все залишилось по-старому в старому домі в Юнгерівці, чи є ще страшна комірчина, чи цілі портрети, особливо „фатальний“ портрет предка з „живими очима“, і що сталося з „Чорним морем“—ставом, що грав ролю при інсценуванні захоплення козаками турецької фортеці, про що я оповідала раніш, чи цвітуть по-старому троянди на грядці і перед балконом, чи водяться солов'ї в бузках, і чи жива стара сосна.—Не багато змінилось за ці роки—цвіли троянди, співали солов'ї, сосна давала ще свої шишки, і старий будинок стояв на місці, але спустили „Чорне море“, втратила свою таємність „страшна“ комірка, портрети царів лежали в коморі, а портрети предків випросив у бабуні один з її внуків, що збирався одружитися з багатою московською купчихою і хотів протиставити її багатству свою родовитість... Не забув Микола Іванович спитати про той будинок з забитими дошками вікнами, що було видно з дороги, якою їздили в Юнгерівку. Про той будинок ходила недобра слава, що в ньому водяться примари. Будинок продали на злом, і всі примари розбіглись.

Я вже говорила, що Микола Іванович любив усе таємниче, незрозуміле і любив слухати всякі оповідання на цю тему, навіть аби-які „страшні“ події, від яких у дітей мурашки бігають по тілу і дух займається, і почування страху й цікавості зливаються в щось надзвичайно гостре і приємне. Нічого й казати, що, високо цінуючи народню поезію й надаючи їй велику ролю, він серйозно цікавився всякими переказами казками, легендами, словом, тим, що потім назвали фольклором. Микола Іванович любив „Бѣжинь лугъ“ Тургенева з його оповіданнями хлопчиків, де віяло справжньою народньою поезією, і вважав за найстрашніше за все, що він читав і чув, оповідання одного хлопчика про білого баранця, освітленого сяйвом повного місяця, що вискалив зуби й у відповідь на „б'яша, б'яша!“ чоловіка, який лащив його, передражнив його грубим голосом: „б'яша, б'яша!“ І от у цей перший мій вечір у Костомарових, ми з Миколою Івановичем говорили про таємничі події, аж поки Алина Леонтієвна не знайшла потрібним перервати нашу „приватну“ розмову і запросити нас до чаю. Захоплений розмовою, Микола Іванович хотів і за чайним столом продовжувати цікаву розмову, але Алина Леонтієвна перебила й перевела розмову на інше, цікаве для всіх. Я пішла від Костомарових у найрадіснішому настрої. Цей серйозний учений, видатний розумом, хистом, ерудицією чоловік так просто й ясно показав, що

цікавився розмовою зо мною не тому, що я дочка свого батька, а мною самою—Вірочкою. Моя гордість була задоволена, і я була дуже щаслива. І дійсно, що за надзвичайна була ця чудна людина, що вмiла так близько, просто й добре підійти до колись соромливої дитини, а тепер до дико-гордої, соромливої молоденької дівчини.

Миколі Івановичу було тоді 59 літ, але він здавався старіший за свої літа. Так постарівся він через тяжку хворобу—тиф, що він переніс 1875 року, яка підірвала його фізичні та почасти й розумові сили і ледве не звела його в домовину. Тільки завдяки талановитому й умілому лікуванню славнозвісного тоді в Петербурзі лікаря Кошлакова і ніжному та самовідданому догляду його матери, якій допомагав у цьому Мик. Ів. Катенін, а після смерти Тетяни Петровни завдяки його колишній нареченій Аліні Леонтьєвні Кисель, що приїхала з України, Микола Іванович залишився живим.

Дуже романтична і зворушлива історія кохання Миколи Івановича і Аліни Леонтьєвни. Алина Леонтьєвна була дуже гарна, розумна і мала видатні музичні здібності. Якось одвідав Київ славетний піяніст і композитор Ліст. Він „вшанував“, як кажуть своєю присутністю якийсь музичний (може, школярський) вечір. На цьому вечері, між иншим, брала участь і Крагельська. Лісту надзвичайно подобалась її гра, він познайомився з Ал. Леонт. і пророкував їй блискуче артистичне прийдешнє, як-що тільки вона цілком присвятить себе музиці. Але чи багатьом людям щастить попасти на „свою полицку?“ Не попала і Крагельська. Миколу Івановича вона пізнала в тому пансіоні, де вчилася, і де Костомаров викладав історію. Спочатку вона зацікавила його, як видатна учениця, а вона зацікавилась ним, як блискучим викладачем, а потім прийшло й кохання. Багато довелось перетерпіти молодій дівчині за своє кохання: мати її не тільки непохвально, але вороже поставилася до вибору своєї дочки. Вона мріяла, що її Алина зробить блискучу партію, а що таке був тоді, на її думку, Костомаров? Почалися умовляння, просьби, сльози, ледве не прокляття, але дівчина виявила нічим непохитну твердість духу. Вона не поступилася і кінець-кінцем все ж таки стала нареченою коханого чоловіка, і щастя було близько, але раптом вибухла гроза: за приналежність до Кирило Методіївського Братства, основною ідеєю якого була самостійність України та засновання федерації з усіх слов'янських народів, Костомарова було заарештовано й посадовлено в Петропавлівську фортецю, де він пробув рік, а потім його заслали на життя в Саратов під догляд поліції. Спочатку почуття дівчини розгорілось ще яркішим полум'ям—коханий став героєм, мучеником, а потім—потім розлука, труднощі листування й уперте материне домагання задавити це ненависне для неї кохання до ненависної для неї людини зробили своє діло. Алина Леонтьєвна підупала духом, перестала боротися і нарешті піддалась умовлянням і сльозам матери і дала свою згоду на шлюб з полковником Киселем. Він був гарна людина, прекрасний сім'янин і ревне кохав свою жінку. Подружжя було щасливе. Вони мали трое дітей: двох дочок і сина. Алина Леонтьєвна була відданою жінкою і люб'ячою розумною матір'ю. Чоловік її, здається, недовго жив, і після його смерти вона цілком присвятила себе дітям; але в її серці всі ці довгі роки жили спомини про того, кому вона оддала своє перше кохання. І коли вона дізналась про небезпечне, майже безнадійне становище людини, якої не забувала все життя, вона вирішила їхати до нього і віддати всі свої сили догляду за ним і поспішила в Петербург. Вона ж була зовсім вільна—син дорослий, старша дочка заміжня, молодша—в інституті. Завдяки її самовідданому та вмілому догляду, їй пощастило врятувати його, але хворість підкосила його сили: він став слабкий, старий, зір його погіршав. Мати його вмерла, і він залишився

безпомічним, самотнім і потребував людини, яка б доглядала його, як малої дитини,—та, правду кажучи, Микола Іванович, цей великий учений, блискучий лектор, письменник-мистець, в житті був завжди дитиною, і Алина Леонтіївна вирішила не розлучатися з ним більше, і вони повінчалися. Так і стався цей шлюб, якому не судилося відбутися майже 30 років перед цим...

1876-го року, коли я познайомилась з Алиною Леонтієвною, їй було років 45—46, але вона виглядала старішою за свої літа. Лице її зберегло сліди минулої краси, спокійно і твердо дивились серйозні, розумні чорні очі, але було щось скорботне у виразі гарних уст. Чорне з легкою сивизною волосся було гладко зачісано „на проділ“ і прикривалось мережевою „наколкою“; одягалась вона гарно, хоч просто і трохи по-старечому, не по літах. Вона була добре вихована, мала прекрасні маніри, була стримана, дуже привітна і надзвичайно тактовна. Вона відразу привабила мене до себе своїм ласкавим, милим поведженням зо мною, і я відразу полюбила її. Вона теж полюбила мене, і ми скоро стали справжніми приятельками; з нею я була цілком одвертою, і ми листувалися з нею майже до її смерті. Алина Леонтіївна була добре освічена, багато читала і мала тонкий художній смак. Вона стала секретарем у Миколи Івановича, за його вказівками розшукувала й переписувала потрібні для його роботи матеріали і цілими годинами голосно читала йому, бо сам він не міг читати через слабкість зору. Крім того вона була дуже гарна хазяйка і держала дім у зразковому порядку.

Було ще дві жінки, що постійно бували у Костомарових. Це були Надежда Олександрівна Білозерська і Марія Йосифівна Киркор. Білозерська була за секретаря у Мик. Ів., поки цей обов'язок не взяла на себе Алина Леонтіївна. Білозерська (здається, вона була жінка того Білозерського, що був членом Кирило-Методіївського братства) була видатна жінка, інтелігентна, мала великі знання, брала участь в різних журналах, містила в них серйозні статті з літератури і була своїми поглядами справжньою, як тоді говорили, „передовою жінкою“. Її не можна було назвати гарною, але лице її було розумне й добре, і усміх був такий милий, що все це робило її надзвичайно привабливою. Одіж її була завжди темного кольору, дуже проста й навіть недбала; видно, вона не надавала вбранню ні найменшого значіння. Її світле волосся було зачісано недбало й прикрито шматочком мережева. Вона була дуже симпатична і подобалась мені тим більше, що ставилась до мене з властивою їй простотою й добрістю. Я часто бувала у неї в домі, і мене дивувало те безладдя, яке там було; видно було, що не звертали уваги ні на комфорт, ні на порядок, все це очевидно вважалось за непотрібне. В домі Білозерської завжди було повно народу,—вхід, так мовити, був вільний. Бувала найбільше молодь—студенти і студентки, переважно медики й медички, мабуть, тому, що брат Над. Олекс. мав жінку—медичку. Бачила я там Мушкетова й Тарханова, які потім стали відомими—перший як геолог, а другий як фізіолог. Обидва були ще молоді й дуже симпатичні.

Часто бував у Білозерської чоловік її сестри відомий письменник професор Олександр Миколаєвич Веселовський. Це був дебелий, високий, гарний, чорнявий, південного, ніби італійського типу чоловік, веселий, дотепний і простий. Тієї зими він читав в аларчинській гімназії публічні лекції з італійської літератури (Данте, Петрарка, Боккачіо), викладав дуже гарно, захоплюче і мав великий успіх. Я слухала ці лекції й бувала на них з Білозерською.

Підчас зібрань у Білозерської на довгому столі, не засланому скатертиною, з'являвся здоровенний самовар, який кілька разів наставляли,

лежали купи булок, калачиків—і без тарілок, просто на папері—всякі закуски, шинка, ковбаса, сир, масло, цукор в здоровенному паперовому мішку. Ніхто не сидів біля самовару, хазяїнували всі: кожен підходив, наливав собі чаю, робив бутерброди і т. п. Ця простота з незвички мене спершу дивувала, а потім навіть стала мені подобатись. Аджеж було так весело й цікаво—жарти, сміх чергувались з гарячими і часто запеклими суперечками про важливі речі, обмірковувались суспільні питання та літературні. Іноді починались між майбутніми лікарями розмови й суперечки зо своєї спеціальности. Молода веселість, молоде завзяття, молода віра в себе, надія на краще, світле майбутнє для всіх так і були джерелом на цих зібраннях. Я жадібно слухала, у думках згоджувалася з одними, сперечалася з другими, але не могла подолати своєї несміливости. Пам'ятаю, мені дуже подобалась гарненька, тоненька, хупава, чорнява дівчина; вона не була медичка і в суперечках дуже спритно побивала своїх супротивників. Як мені хотілось з нею зійтись, але вона занадто була занята собою, щоб звертати на мене увагу. Зате дуже добре ставились до мене три медички—сибірячки, високі, дебели, з широкими смуглявими лицями і з невеликими очима, що блищали енергією і твердістю. Вони були одного типу, хоч не були рідні. Ці милі дівчата так ласкаво поводитись зо мною, що я з ними розмовляла не соромлячись. Я пам'ятаю, що про сибірське землячество говорили, що воно найдружніше, з'єднане, що сибіряки завзято обстають один за другого, і це землячество часто ставили за зразок иншим, де іноді через дрібниці виникали тимчасові, звичайно, незадоволення. З Білозерською я була на всяких лекціях, виставах то-що. Навчилась я, завдяки їй, багато чому, але, головним чином, не на лекціях, а на тих зібраннях молоді, де все було так цікаво, щиро й просто. Та й самі хазяї дому, де бували ці зібрання, були щирі й надзвичайно прості люди, що ніколи не виставляли напоказ свого розвитку, незвичайної ерудиції і письменницького хисту.

Другого типу жінкою, порівнюючи з Н. Ол. Білозерською, була Марія Йосиповна Киркор, що теж постійно була на Костомаровських виставках. Вона була розумна, дотепна, прекрасно говорила, мала гарні світські маніри, але була трохи хитрувата. Голос мала м'який і наче улесливий. Вона була добре освічена, знала кілька мов, літературу й мистецтво і писала в якихось польських часописах. В її невеликому, але затишному помешканні було гарно, кожну річ підібрано зі смаком. На стінах висіли прекрасні гравюри з відомих картин старих майстрів (М. Йос. Киркор особливо любила Мурильо), стояло кілька статуеток, квітки. Стіл для обіду або чаю було накрите білою скатертиною, посуд був гарний—протилежність столу у Білозерської. На обід і до чаю завжди виходила молода французка, що безперестанку балакала; вона, мабуть, жила в одній з кімнат у помешканні Киркор. У Киркор я бачила Бодуен-де Куртене і якогось одноокого польського графа. Розмовляли вони по-польськи і по французьки. Мар. Йос. Киркор була рецензенткою в якійсь польській газеті і подавала замітки про французьку й німецьку трупку, що грали тоді в Михайловському театрі. Завдяки їй і я безплатно була на виставах. Я змалку страшенно любила театр, і сцена, без сумніву, була моєю „поличкою“, на яку я випадково не попала, хоч чимало років з успіхом грала, але не як професіоналка. Киркор водила мене по виставках і музеях, все мені пояснювала, а коли ми бували в Ермітажі, читала мені трохи чи не лекції з історії мистецтва,—вона була великим знавцем в цій справі. З почуттям найщирішої й гарячої подяки я згадую тепер „на відході“ цих двох жінок, таких несхожих, які сприяли моему розумовому й естетичному розвитку: одна з них була

типова російська інтелігентка, а друга—європейськи освічена культурна жінка.

Микола Іванович любив їх обох і ставився до них по-дружньому, добре. Аліні ж Леонтієвні, мені здавалось, більше подобалась М. Й. Киркор, хоч, певна річ, Ал. Леон, як особа розумна й тактовна, зовнішньо була з ними однакова, але мені все ж здавалось інше.

Постійним одвідувачем вівторків був Микола Іванович Катенін, який доводився родичем Н. О. Білозерській. Це був милий, добродушний чоловік, що багато допоміг, доглядаючи Костомарова підчас його тяжкої хвороби. Він жив чи в тому самому будинку, що й Костомарови, чи десь дуже близько. Він мав дочку Алю моїх літ, ми з нею познайомились і кілька разів були разом у театрі. Дуже характерно, як ми з нею дивились у Буффі знамениту опереткову „диву“ Жюдик.

Сестра моя Пасхалова, що одружилася з професором Первольфом (вона була 11-ма роками старіша за мене), дуже захоплювалась опереткою взагалі і славнозвісною тоді Жюдик і настояла, мабуть, з метою мого „художнього“ розвитку, щоб я побувала в Буффі. Ми пішли з Алею. Давали оперетку „La Timbale d'argent“, зовсім не музичну, але дуже непристойну. Правду кажучи, ми в „невинності душі“ багато де-чого зрозуміти достотно не були здатні, але почували щось гидке, найбільше нас вражав якийсь особливий обридливий вираз на лиці у публіки, яка наповняла театр (ми були в партері), зокрема у літніх чоловіків, і нам стало нудно. Ми не досиділи до кінця і прийшли додому з якимсь незрозумілим, але гидким враженням. Подзвонили. Відчинила сестра і сподівалась похвал—і зненацька на її запитання, чи подобалось,—ми заплакали. Табло! Я захоплювалась тоді Патті і всі гроші, що мені прислала бабуня, витрачала на театр—і раділа, коли в гаманці лежали жовтенькі й зелененькі папірці—квитки на вистави. А з купівлею черевиків можна було й почекати—не біда! За два карбованці можна було у капельдінера купити місце на гальорді „стояти в проході“, але капельдінер був добрий і приносив дощечку, яку клав на кінцях скамеєк, і „стояче“ місце оберталося в „сидяче“.

Прошу вибачити за уступ і продовжую.

Часто бував у Костомарових Іван Павлович Минаєв. Він був якимсь родичем „короля рифми“—поета Дм. Дм. Минаєва, що вславився своєю дотепністю і жартовливістю. Про нього є багато веселих оповідань. Розказували, що на якомусь обіді, де були присутні кілька значних англійців, він виголосив довгу промову на честь „знатних чужоземців“. Почесні гості чули звуки, ніби-то англійські слова, та не могли нічого розібрати, але знаючи, яка трудна англійська вимова, вони думали, що Минаєв дуже погано вимовляє і, судячи по його інтонації, чемному виразу лиць і його милому усміху, вирішили, що він говорить щось для них дуже похвальне, і гаряче дякували оратору. А росіяни, що були на обіді і добре знали Минаєва та його „штучки“, ледве стримувалися від сміху, бо у всій промові, що він сказав, не було жодного англійського слова, а були тільки надзвичайно вдатно передані звуки англійської говірки.

Так само він говорив по-італійськи, і багато деклямувало його італійські вірші, в яких зовсім по-італійському звучали російські слова: „О сон на море, диво сон“. А насправжки Минаєв не знав жодної чужоземної мови, але був перекладачем. Йому хто-небудь, хто знав мову, перекладав твір по рядках, а Минаєв це перетворював у прекрасні вірші. Не запевнюю, але пам'ятається мені, що він перекладав „Пекло“ Данта.

Іван Павлович Минаєв був серйозний мовчазний, ще досить молодий

чоловік з сумним меланхолійним виразом лиця. Він був відомий санскри-толог, багато років жив у Індії й ознайомився добре з її звичаями і ві-руваннями. Він був одружений з красунею—англією, яку він називав Сакунталою—ім'я героїні відомої індійської поеми—і ревне її кохав. Молода жінка не перенесла індійського клімату і вмерла підчас другого приступу корчію. Це нещастя й наложило невитравну печать меланхолії на все життя Івана Павловича.

Частенько заходив до Костомарових пан-отець Оpatович, сповідник Миколи Івановича, який любив і поважав розумного і досить освіченого „батюшку“ і звертався до нього в тяжкі хвилини життя за духовною до-помогою. Із „важних“, як я їх називала, себ-то більш-менш відомих своєю науковою чи літературною діяльністю, людей, що я бачила тоді у Косто-марових, я пам'ятаю старенького астронома Савича, історика К. М. Бес-тужева-Рюміна, Ол. Мик. Пипіна, приятеля мого батька за молодих літ, але про них у мене небагато залишилось у пам'яті: я їх соромилась і відходила від них у другу половину кімнати.

Тоді повернувся в Петербург із своєї далекої мандрівки славнозвісний на всю Росію відомий дослідник країни папуасів Микола Миколаєвич Мик-луха—Маклай. В Соляному городку було улаштовано виставку речей, що він привіз із мандрівки: зброї, одягу, начиння і т. п., що наочно змальо-вують обставини життя цих „найдикіших“ людей на землі.

Виставка мала величезний успіх (я була на ній з Н. О. Білозерською) так, як і доповідь Миклухи-Маклая про свою мандрівку. І от в один із вівторків Миклуха відвідав Миколу Івановича, який не міг через хворобу бути на виставці і на доповіді, і, певна річ, Миклуха був „героем“ вечора. Він був невисока молода людина, постать гнучка, струнка, жилава, ма-ленькі, але, як видно, дужі руки, засмалене обличчя в рямці густого, ку-черявого, трохи скуйовдженого волосся на голові й бороді, надзвичайно живі, блискучі, блакитні очі. І в обличчі, і в постаті цієї маленької лю-дини виявлялась енергія, твердість і сила незломної волі. Рухи жваві, швидкі, пружисті, мова жива, образна. Його оповідання про все, що він пережив підчас мандрівки, про всі пригоди зайняли весь вечір.

Ми всі слухали його з напруженою увагою, а Микола Іванович не зводив з нього очей і ловив кожне його слово з такою жадобою, з якою дитина ловить кожне слово чарівної казки. Вражіння від цього вечора і від самого Миклухи—Маклая й досі яскраве в моїй пам'яті.

Не можу напевне сказати, чи підчас цього чи другого мого приїзду я зустрічала у Костомарових Олександра Львовича Боровиковського, відомого юриста й поета. Він був чорнявий красень, з блискучою дотепною мовою, завжди жвавий і цікавий. А жінка його Ганна Олександровна, гарненька, маленька, гарно вбрана, походила на севрську статуетку, що відображала маркізу в стилі Ватто. Це було гарне подружжя.

1881 року я знов приїхала в Петербург і пробула там де-який час. Звичайно, я часто була у Костомарових. Вони жили в тій самій ква-тирі на Василівському острові, здається, коли не помиляюсь, на 9-ій лінії. Помешкання було просторе: великий кабінет Миколи Івановича, про який я вже говорила, велика їдальня поруч з кабінетом, вітальня, кімната зайва й непотрібна, бо там майже ніколи не сиділи. Ще була невеличка кімната дочки Аліни Леонтієвни Соні, що скінчила того часу Смольний інститут, де вона виховувалась. Обстановка кімнати була звичайна: світлий з квіточками кретон на меблях, вбраний туалет, біле ліжко за легень-кими ширмами, піяніно, на якому Соня грала дуже рідко, бо звуки музики, хоч кімната була досить далеко від кабінету Миколи Івановича, все ж

доходили до його слуху, заважали роботі і дратували його коли в нього боліла голова або очі.

Я вже казала, що Алина Леонтіївна була добра хазяйка, і в домі був зразковий порядок. У Костомарових було дві служниці, яких Алина Леонтіївна привезла з України: куховарка й покоївка Уляна.

Куховарка була великий мистець у своєму ділі. Пам'ятаю її утвори на Великдень 1876 р. Чого тільки не було на величезному столі! Ріжні паски, височенні „баби“, ріжноманітного смаку й назвиськ, багато всяких мазурок, пляцків, тортів та инш. І жа у Костомарових була завжди чудова, все купувалось найкраще, що тільки можна було дістати в місті, і грошей на це не шкодували. Микола Іванович любив гарний обід і хоч їв мало, але йому подобалось, коли подавали, наприклад гороподібний ростбиф, артистично нарізаний, з ріжноманітним гарніром, або гарно укладений майонез з риби, або по формі заправлену дичину і т. п. Все це готувалося на найкращому маслі; що до масла Мик. Ів. був занадто вередливий та вигадливий.

Друга служниця була Уляна, молода дівчина висока, міцна, з добродушним, широким рум'яним лицем і маленькими веселими очима. Вона була весела, роботяща, але не спритна і частенько торочила дивні речі своєю рідною українською мовою. Про неї розказували справжні анекдоти.

Послала її якось Алина Леонтіївна в місто з якимсь дорученням. Уляна виходила кілька годин і вернулась, не виконавши доручення. На запитання Алини Леонтіївни, чому вона не зробила того, що було потрібно, Уляна відповіла, що ніяк не можна було.

— Чому ж? спитала Алина Леонтіївна.

— А тому, що Штоля й Шмідта ховали.

(Штоль і Шмідт були компаніони у великій аптечній крамниці).

— Як?—здивувалась Ал. Леон.—Хіба вони обидва померли?

— А я знаю? Казали, що ховають Штоля й Шмідта.

— Та трун скільки було—дві?—допитувала Ал. Леон.

— Ні, одна,—і, розміркувавши, додала:—а може вони обидва в одній!

Другим разом у Павловську, де Костомарови тоді жили на дачі, Алина Леонтіївна послала Улян у запискою до когось із знайомих, що жили там же на дачі. Знов пропала Уляна з запискою і знов повернулась без нічого.—Що ж, хіба ти не знайшла?—питає Ал. Леон.—Не знайшла, не можна знайти: скрізь дерев понаставляно.—До звиклої ж роботи Уляна була дуже спритна, виконувала її надзвичайно добре і нічого не вважала для себе за важке. Всі любили веселу, добродушну дівчину.

За ці п'ять років з часу мого перебування в Петербурзі Микола Іванович значно постарівся і підупав на силах; зір його, завжди слабкий через надзвичайну короткозорість, що погіршав через його хворобу 1875 року, став ще слабший. Часто Мик. Ів. почував біль у голові і ломоту в очах, часто промивав собі очі в очній ванночці. Але не вважаючи на всі свої хвороби, він продовжував інтенсивно працювати над своєю історією України за архівними матеріалами, які йому читала невтомна Алина Леонтіївна. Читав він взагалі дуже багато і цікавився всім, що діялось на білім світі. Його надзвичайна, просто феноменальна пам'ять, хоч проти давнішої вона через хворість може трохи й послабішала, все ж могла здивувати. Він пам'ятав цілі сторінки з прочитаного—все і серйозне й незначне до найменших подробиць. Скільки знання було в цій старечій голові, скільки ясности й жвавости в його розумі й запалу в розмовах, коли він оживлявся.

Мав він надзвичайну властивість: він умів признаватись у своїх помилках, на що небагато людей здатні. Завдяки своїй вдачі хвилюватись

і захоплюватись, йому доводилось іноді міняти свій погляд на той чи інший предмет, і коли, бажаючи його спіймати, говорили йому: „Що ж це ви, Миколо Івановичу, ви ж зовсім інше говорили раніш?“

— Так, говорив, — відповідав Костомаров: — тоді я дурний був і говорив, а тепер, от порозумнішав і не говорю.

Завсідишня дружба Мик. Ів. з моїм батьком за ці п'ять років ще зміцнішала. Батько мій приходив до Костомарових ретельно двічі на тиждень—у вівторок, коли всі збирались (батько приходив раніш за других), і в неділю, коли могли приходити тільки випадкові відвідувачі, що бувало дуже рідко. Здебільшого в неділю приходив до Костомарових тільки мій батько та я підчас мого перебування в Петербурзі. Коли мій батько через що-небудь не міг прийти в неділю, він посилав Миколі Івановичу оповіщення, написане в стилі якої-небудь історичної доби.

Обидва приятелі з великим задоволенням дожидали недільних побачень. Проводили неділі вони звичайно так. Коли погода була не дуже погана, і Микола Іванович почував себе порівнюючи добре, він ішов до церкви, де старшим священиком був сповідник Миколи Івановича пан-от. Опатович. Костомаров був не тільки глибоковіруючою, але й обрядово-релігійною людиною, як сказали б тепер, „церковником“. Відвідування церкви у неділю і в свята він вважав за невідмінний обов'язок кожного християнина. Говів кожного року у великий піст і надзвичайно поважно ставився до сповіди і причастя. Церковну службу добре знав на пам'ять. Православну службу божу красою й поважністю він ставив на перше місце, кажучи, що в католицькій службі багато театрального, а лютеранська занадто бліда й позбавлена поезії, і особливо захоплювався силою й музичністю православних церковних співів. Вернувшись із церкви, Мик. Ів. заставав уже мого батька в розмові з Аліною Леонтієвною. Як-що було холодно на дворі, Миколу Івановича вже чекала шклянка гарячого чаю, що для його наготовляла дбайлива хазяйка. Потім приятелі йшли в кабінет, і час до обіду проминав у розмовах і читанні газет. Іноді батько читав Миколі Івановичу яку-небудь цікаву для них обох статтю з останньої книжки журналу. Улюбленим журналом Костомарова був „Вѣстникъ Европы“, в якому він і містив свої статті. Як раз у три години Аліна Леонтієвна запрошувала до столу.

Перед обідом подавали завжди першорядні закуски, і тут-то починалась звичайна жартовлива пікіровка між Костомаровим і моїм батьком. Мик. Ів. завжди називав батька „купець“ і кепкував з нього з приводу цього назвиська. Походження ж назви „купець“ таке: всі три брати Данила Лукича були купці, або, як вони себе величали, „комерсанти“. Вони мали в Саратові і в Ростові на Дону торгові контори під фірмою „Братья Мордовцевы“, скуповували величезними партіями пшеницю в зерні і експортували за кордон, переважно в Марсель. Вони дуже поважали вченість і літературні здібності свого брата, пишалися його успіхами, але мали ще одну мрію і ревне бажали її здійснення: їм хотілось, щоб коли-небудь письменник Мордовцев став головою міста Ростова, як був одного часу один з них, і вони платили за мого батька потрібне гильдійне мито, і мій батько був „ростовський першої гильдії купець“. Себе ж Микола Іванович називав „мужиком“, бо його мати, як відомо, була селянка. Це називання себе мужиком давало батькові привід кепкувати з Миколи Івановича:

„Так, так, звичайно, ви мужик“, — починав шпигувати мій батько: „от підживимось ікрою осетровою, потім ніжною сімгою, — закусить „мужичок“, потім з'їсть тарілочку курячого бульйону з лустким періжком, скибку ростбифу, в 40—60 копійчок за фунт, з гарнірчиком, крильце курчатка

або полядвицю рябчика, трошечки крему з найгустіших вершків,—зап'є це все чашечкою мокко,—от і неголодний „мужик“. А чи не вгодно йому „тюрьки“ з житнім хлібцем та з цибулькою, та з кислим кваском? По-смакували б „тюрьки“, Миколо Івановичу, справді,—от і стали б справжнім мужиком, а то ж пак—„я мужик, я мужик!“

Такі сценки відігравались трохи чи не за кожним обідом і, як видно, зовсім не надокучали дієвим особам. Вони обидва весело й добродушно сміялись.

Крім неділь, батько мій приходив до Костомарових і у свята, і вони провадили час звичайним чином. По обіді, відпочивши трохи і побалакавши, приятелі приймалися за читання. Микола Іванович сідав на своє улюблене крісло, а батько сідав до столу. Вони перечитували світових письменників. Батько мій читав не артистично, але все ж таки виразно, і слухать його можна було залюбки. Крім того, він любив читати голосно і міг читати без утоми цілими годинами. Коли він гостював літом у нас на селі, то часто підчас негоди, коли не можна було гулять, він збирав біля себе мене й моїх дітей і читав нам цілісінький день з перервами для сніданку, обіду і свого сну по обіді. Та і в погожі дні читав нам вечорами. Ми иноді втомлювалися слухати, а він ніколи не втомлювався читати. Зрозуміло, якою нахідкою для Костомарова був цей невтомний читач, що заступав постійну читачку Аліну Леонтієвну і давав спочинок її горлу. Тоді саме вони читали Шекспіра, перечитували, не проминаючи нічого. Микола Іванович міг цитувати з улюбленого автора цілі сторінки, але слухати його твори було для Костомарова насолодою. Він надзвичайно високо цинив Шекспіра і вважав його найвизначнішим світовим письменником. Дуже подобались йому драматичні хроніки, особливо ті, в яких дієвими особами являються принц Гаррі і Фальстаф, та „Ричард II“. Із трагедій особливо подобався йому „Макбет“, „Шейлок“ і „Отелло“, а надзвичайно подобався йому „Юлій Цезар“, з якого він деклямував з запалом. Захоплювався він і дотепними комедіями з їх запутаною, меткуватою і завжди цікавою фабулою.

Батько мій добре читав Шевченка, дуже його любив і знав майже всього на пам'ять, і частенько обидва приятелі наперебій пригадували й деклямували музичні, чарівні, повні сили, вірші великого співця України. Мені здається, що Миколу Івановича і мого батька ще більше з'єднувала спільна любов до Шевченка, як поета й людини. Разів два й мене Мик. Ів. примушував читати голосно Шекспіра і був задоволений з мого читання, чому я була страшенно рада. Хвалив він і мою пам'ять, і було надзвичайно приємно почути таку похвалу від людини, яка мала колосальну, надзвичайну пам'ять.

Частенько Костомаров примушував батька співати. Він був, як дитина, вибагливий і разом з тим, як дитина, симпатичний. У батька голос був поганенький, але він не дегонував, і мелодія в нього звучала вірно. Співав батько дві прекрасні „думи“ з гарною мелодією. Одна починалася так:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало,—

а друга словами:

Наступила чорна хмара,
Іде дощ із неба.

Співав також батько і свою улюблену ліричну пісню:

Туман, туман по долині,
Широкий лист на ялині.

Співав батько „Туман“ і Шевченкові „Думи мої, думи мої“—з особливим почуттям на мотив, який сам придумав.

Микола Іванович любив опери, а найбільше „Жизнь за царя“, музику якої він вважав за геніяльну, і кожного разу він бував у театрі, коли виставляли цю оперу, і прослухав її десятки разів.

А зо мною Мик. Ів. згадував наші волзькі пісні, які йому найбільше подобались, і я повинна була їх співати.

В домі у Костомарових появились тоді нові знайомі, що бували по вівторках, родина Неслуховських. Неслуховський був учителем історії, здається, в кадетському корпусі. Це був високий, тілистий, гарної статури, немов військової муштри чоловік, з правильними рисами лиця, сірими очима і довгими вусами, типовий польський пан. Голос він мав гучний, був гарний оповідач, завжди веселий і жвавий. Кажали, що він у свої 50 років ще хвацько танцює мазура. З ним бувала жінка його й дочка, гарненька дівчина, яка, на жаль, зовсім не мала голосу через якусь дитячу хворобу. Постійним відвідувачем Костомарових був В. Г. Котельников, якого Мик. Ів. і мій батько звали Васенькою. Він був білявещь, років 30, мав сумний і несміливий вигляд і був дуже симпатичний. Згодом він займав видатну посаду в міністерстві фінансів. Він був ревне закоханий у дочку Аліни Леонтьєвни Софію Марковну Кисель або Сонічку, як її всі називали. Сонічка була здорова, свіжа, розкішна дівчина; мала чудовий колір лиця, світло-каштанове волосся і синє-зеленуваті очі, як казав мій батько, „аквамаринові“. Сонічка була розумна, жвава дівчина, весела й свідомо своєї привабливості. Вона була гостра на язик, насмішкувата й охоча покепкувати з своїх ближніх, особливо коли помічала, що вона цьому ближньому подобається; а вона могла подобатись і подобалась багатьом, які охоче назвали б її своєю, але вона хотіла поки-що бути вільною і відкидала всякі залицяння. Котельников кохав її глибоко й ніжно і фігурально „стояв навколішках“ перед своєю досить таки жорстокою красунею. Сонічка була улюбленою донькою Аліни Леонтьєвни, і вона її гаряче любила. Вітчим теж любив її, і Сонічка частенько підсміювалась з нього й шуткувала з ним. З батьком моїм у неї була велика дружба.

Залишилась чомусь в моїй пам'яті суперечка (не пам'ятаю вже тепер про що) між Миколою Івановичем і Олександром Миколаєвичем Пипіним, надзвичайно симпатичним чоловіком, зо спокійними манірами, лагідною усмішкою і розумними, серйозними очима. Мик. Ів. дуже скоро розпалився і почав хвилюватись тим більше, що Пипін відповідав не хвилюючись, спокійно й ґрунтовно; а мій батько, як постійний „мироотворець“, що дбав завжди улажувати суперечки, намагався своїми вставками й увагами довести до згоди. Підчас цієї суперечки я уявляла собі, як повинні були відбуватися суперечки між такими різними людьми, як Микола Іванович і Микола Гаврилович Чернишевський. Про ці суперечки я знала з переказів. Чернишевський мав зовсім особливий спосіб говорити. У своїх споминах про Чернишевського В. Г. Короленко надзвичайно гарно схарактеризував цей спосіб Миколи Гавриловича. Спочатку він звичайно говорив так, що трудно було зрозуміти, чи він щиро говорить, чи шуткує, а потім несподіваним нападом доводив суперечника до „білого калення“ і підсміювався нишком, коли той в запалі договориться до абсурду; або, наче згодившись з ним і потихеньку міняючи свій фронт, припірав супротивника до стіни. Як нетрудно було йому доводити палкого й звоушливого Костомарова до втрати самовладання, і Мик. Ів. „и кипел, и горел, и сверкал“, як Смальгольмський барон у балладі Жуковського і у весь кар'єр летів до своєї загибелі, себ-то до поразки у суперечці, а Чернишевський сміявся своїми розумними, проникливими очима й усміхався тонкими насмішкуватими губами. Свою власну маніру говорити й спере-

чатися Чернишевський добре відобразив у своєму романі „Пролог к прологу“, надавши її герою романа Лужину чи Лижину.

Перехожу тепер до знаменного дня 1-го березня 1881 року. День минав звичайним порядком. По обіді Сонічка кудись пішла, а ми взялися за читання Шекспіра; того дня на сцені був „Коріолан“. Всі були зайняті читанням, коли раптом у передпокою почувся один по одному два різких уривчастих, якихсь гвалтовних дзвінки. Алина Леонтієвна зараз же встала з свого місця і поспішила в передпокій. Ми нашорошили вуха. Хлопнули двері. Почувся Сонін голос, якісь нерозбірні слова й гучні ридання. Ми поспішили на зустріч Соні. Вигляд її був незвичайний, чудний, капелюх з'їхав на бік, з-під капелюха висунулося волосся, сльози текли по зблідлому обличчю.

„Сонічко, голубко моя, що тобі, що сталося?“ спитала стурбована Алина Леонтієвна.—„Царя вбили! Бомбу кинули!“ розібрали ми слова, що переривалися риданнями. Соню посадовили, дали випити води, і коли вона трохи заспокоїлась, почали розпитувати, але вона нічого певного не могла сказати. Соня була „монархистка“, як майже всі вихованки закритих жіночих наукових закладів, а Смольний інститут, де вчилася Соня, був особливо прихильний до царя. Ажеж „девиц“, що кінчили курс, возили у палац, гостювали сніданком, а „шифрезок“ навіть представляли цариці, якої вензель за дуже гарне поведження й успіхи в науках вони носили на своєму плечі. Інститути іноді відвідували високі гості. А в одноманітному, нудному, відірваному від зовнішнього світу інститутському житті кожна подія, що виходила поза рямці звичайности, навіть найнезначніша, зворушувала величезну цікавість і приймала часто в уяві вихованок величні розміри. Зрозуміло, яке вражіння повинен був робити приїзд „Височайших осіб“ та ще з великими князями і блискучим почетом, і як чманіли молоді голови. Із чарівного, невідомого, дивного світу, немов феї й принци в казках, з'являлись ці блискучі люди, що мали таку владу, перед якою низько-низько схилялась горда голова „таман“—начальниці теж,—перед котрою все тремтіло, в їх присутності на час ставала „нічим“, а найзліші, буркотливі класні дами оберталися в смирних овечок і, червоніючи від збентеження, як дівчатка, виробляли перед царственними гостями свої придвірні глибокі поклони, схиляючи трохи чи не до підлоги свої голови.

Трохи заспокоївшись, Соня сказала, що вона знов піде у місто, щоб дізнатись про подробиці події, а головне розпитати, що з царем, бо не вважаючи на те, що вона в переляку й горі кричала—„царя вбили“, але невідомо, чи його вбито на місці. Мій батько збирався йти разом з нею, але Мик. Ів. не пускав його, а також і Алина Леонтієвна прохала його зостатись і не кидати зворушеного і схвильованого Миколи Івановича, і Соня пішла сама. Певна річ, що „Коріолан“ залишився недочитаним,—було не до трагедії минулого, коли діялася трагедія теперішнього. Розмова не йшла на лад, і ми всі дожидали Соні з вістями. Батько мій навіть висловив думку, що може чутка про вбивство непевна, що тільки був замах, яких за останні роки царювання Олександра II було чимало. Нарешті дочекались Соні. Цього разу не було ні сліз, ні крику, тільки рум'янець весь збіг з її личка, і „аквамаринові“ очі посвітлішали.—„Зараз спустили стяг на зимньому палаці,—вмер цар. Обидві ноги відірвано,—зійшов кров'ю“.—Соня ледве встигла закінчити свою фразу, як Микола Іванович у найсильнішому хвилюванні скочив зо свого крісла. „Кров, кров!“ кричав він,—„так це не війна, а ось що, ось що!“ Ми всі з нерозумінням і навіть з де-яким острахом дивились на нього. Алина Леонтієвна швидко підійшла до нього зо словами: „Миколо Івановичу,

що тобі?“ Але він відсторонив її нетерплячим рухом і звернувся до мого батька: „Данило Лукичу, пам'ятаєте, як я розказував вам про те, як я питаю на сеансі Мишу Часовникова, яке буде царствование нового царя. Спершу він сказав: „Зірниця, сонце, радість... Ах, як гарно дихати“, а потім раптом відразу лице його страшенно змінилось, і він з жахом закричав: „кров, кров!“ і стільки страждання було на його лиці, що я поспішив розбудити його. Я тоді не зрозумів значіння його слів, а тепер ось вона—кров, кров!“ Батько мій відповів, що неясно пам'ятає щось подібне до того, але чи було воно саме так, як розказав Мик. Ів., батько напевне сказати не міг: це було так давно, до того ж Костомаров, що захоплювався магнетизмом, часто і багато говорив про вдатні сеанси, а батько не дуже цим цікавився. Було щось подібне, але чи було саме так, ствердити не береться. Трудно сказати, чи дійсно було так, як говорив Костомаров,—за словами батька,—було щось подібне, а зворушений і схвилюваний Костомаров з його палкою фантазією легко міг у своїй нервовості уявити, що було саме те, що тепер здається. У всякім разі Костомаров був ширій, як завжди.

Коли Мик. Ів. зовсім заспокоївся, ми почали обмірковувати те, що сталося. Мик. Ів. негативно ставився до вчинку революціонерів, вважаючи його за необміркований і шкідливий для їх же власної справи. У близькому майбутньому у нас була б конституційна монархія. Аджеж проект конституції Лорис-Меликов уже подав цареві, і цар був уже готовий підписати акт переходу до нового устрою політичного життя краю. Що ж зробили революціонери? Не могли ж вони уявити, що вибухне революція,— настільки наївні вони не могли бути,—і вийшло те, що через вбивство Олександра II вони накиннули Росії Олександра III, який твердою рукою ще більше затягне поводдя самодержавства, і значить, актом царевбивства вони не скинули, а зміцнили ненависне їм самодержавство і зміцнили його на десятки років. Туповатий і упертий новий цар буде справжнім самодержавцем і ні йоти не уступить зо своєї влади. Згадували все, що чули про вдачу наслідника від осіб, які його знали. Всі ці чутки були невтішні і виявляли, що майбутній цар зовсім не визначається ні розумом, ні добрістю і страшенно впертий. Костомаров пригадав кумедний епізод, що розказав якимось про іспит з російської мови Бестужев-Рюмін, який був у числі тих професорів, котрим було доручено навчання царських дітей. Іспити обставлялися досить урочисто. Були присутні члени царської родини та вчителі. Олександр Олександровичу було пропонувано написати кілька фраз у диктуру. Він був тоді вже майже юнак, здоровенний на зріст, дебелий; стояв він з крейдою в руці перед класовою дошкою з фразами, що він уже написав.

— Ваше Височество, дозвольте розставити розділові знаки.

Олександр Олександрович ставить кому навмання, не там, де треба, На його помилку звертає увагу вчитель:

— Чи так, Ваше Височество? Чи ви поставили кому, де треба?

Великий князь стирає пальцем кому, але стоїть перед дошкою.

— Ну, що ж?—каже вчитель,—і знов ставиться кома і знов не там, де треба. На тому іспит і кінчиться. Це дрібне, але кумедне оповідання допомогло нам вийти з того напруженого становища, в якому ми були. До пізньої ночі засиділись ми на цей раз у Костомарових. Коли ми вертались додому, не вважаючи на пізній час, на улицах було надзвичайно багато народу, і тільки й чути було розмову про те, що сталося. Багато було ріжних балачок про те, як сталася подія, але одна переважала: царя не було вбито першою бомбою, але він замість того, щоб швидко відїхати, вийшов із своєї карети, щоб дізнатись, чи не постраждав хто з

тих осіб, що його супроводили, і тоді його було поранено другою бомбою.

Відомий лист революціонерів до Олександра III Микола Іванович назвав „дитячим вибриком, несерйозним і смішним“, а вбивство царя— „необміркованим і безцільним“, і від нового царя ждав ще більшого зміцнення самодержавства, як воно справді й сталося.

За ці роки (1880—81) здоров'я Миколи Івановича послабшало, особливо збільшилась його нервовість, і через те почастишали ті випадки, що налітали на нього, морального самобичування й пекучого каяття в тих злочинствах, що він ніби-то вдіяв проти своєї матери. Тетяна Петровна була жінка суворої, крутої вдачі, властолюбна, уперта і груба. Такою її малювали і мої батьки, і Алина Леонтіївна, і всі, хто її знали. Сина свого вона обожнювала, служила йому, як рабиня,—вся суть її життя була в цьому служінні,—але не вважаючи на це, часто в дрібницях чіплялась до нього і не поступалася йому в якій-небудь дрібниці, про яку й говорить би не варто, але „від копійчної свічки Москва загорілась“,—каже приповідка, а Микола Іванович при всьому своєму розумі і рідкій талановитості був дражливий, норовливий і вередливий. Легко можна собі уявити, що при такій вдачі матери й сина між ними неминуче повинні були виникати сварки. Через якусь дурницю, яка не варта була уваги, починалась сварка, що зростала до величезних розмірів, і те, що могло б бути предметом хіба одноактового водевіля, оберталось в справжню довженну трагедію. Починалися докори, образливі слова, взаємні обвинувачення, сльози, істеричні крики, тупання ногами, рвання волосся. Словом, були всі атрибути „сцен“. Іноді діло доходило трохи чи не до прокляття сину з боку матери і відречення від матери з боку сина. Кінець кінцем обидва втомлювались, простигали, заспокоювались, і наставало зворушливе замирення до другого разу. І от після смерти матери Микола Іванович, пригадуючи ті минулі сварки, почав вважати себе єдиним винуватцем цих свар, завжди несправедливим, що без краю мучив свою безвинну „святую“ матір, і доходив до повного розпачу від учинених тяжких своїх гріхів. Кому не доводилось, втеревши близьку й кохану людину, також згадувати з болем у серці все те образливе, несправедливе, погане, що ви зробили тій людині за його життя, і як гаряче хотілось би поправити всі ваші найменші провини, і свідомість того, що це вже неможливо, непоправно, гострою гіркістю лягає на вашу душу. А у Миколи Івановича при його палкій вдачі гризота сумління доходила до надзвичайних розмірів, і він вважав себе за недолюдка, злочинця, „вбивця“. Останнє самообвинувачування походило з того факту, що його мати, готуючи для нього якийсь особливо смачний і ситний суп, застудилась, схопила крупозне запалення легенів і не перенесла його, бо вже була дуже стара. Підчас цих гострих випадків розпачу Мик. Ів. кричав: „Я великий грішник, я вбив свою матір!“ У такі хвилини Алина Леонтіївна була цілком безсилою: ні просьби, ні умовлення не помагали. Іноді моему батькові жартами і почасти докорами щастило трохи зменшити гостроту цього розпачу, але єдина людина, що вміла зовсім заспокоїти Миколу Івановича, був отець Опатович, за яким і посилали в таких випадках. І сповіднику завжди удавалось оброзумити й заспокоїти своє „духовне чадо“. Дивно, як все переплутувалося в цій дивній, оригінальній людині.

Розкажу про один дуже кумедний випадок з Мик. Ів., що був підчас мого перебування в Петербурзі.

Була у Мик. Ів. боброва шапка, дуже тепла, яку він любив і носив, коли було холодно. В одну з неділь пішов Микола Іванович, як звичайно,

до церкви. Ми прийшли вже до Костомарових і, балакаючи з Аліною Леонтьєвною, дожидали повороту Миколи Івановича з церкви. Почувся дзвоник,—очевидячки—це він. Аліна Леонтьєвна пішла відчинити двері, ми—за нею. Увіходить Микола Іванович; комір його великого хутра піднятий, у руці, як звичайно, палиця, а голову зав'язано білою носовою хусткою.

— Миколо Івановичу — питає здивовано Аліна Леонтьєвна,—на що це ти хусткою зав'язався?

У Миколи Івановича вигляд збентежений.

— Шапки нема,—похмуро відповідає він.

— Як нема шапки? Що таке ти кажеш?—дивується Аліна Леонтьєвна.

— Кажу тобі, нема в мене шапки, пропала шапка! гнівно відповідає він.

— Як же пропала,—продовжує дивуватись Аліна Леонтьєвна:—загубив ти її чи що?

Але тут тон Миколи Івановича з похмурого і роздратованого стає смутний, трохи чи не плачливий.

— Украли шапку, хлопчакі вкрали!

— Як украли? Які хлопчакі? допитується Аліна Леонтьєвна.

— У церкві хлопчакі. Я вийшов із церкви, шапка в руках, у притворі тісно, кругом хлопчакі, ну, і вкрали,—жаліється Микола Іванович.

— Та ти її мабуть з рук випустив?

— Та не випускав я її, хлопчакі відняли шапку, я на паперть вийшов, шапки нема, а хлопчакі всі розбіглись.

У голосі Миколи Івановича вчувалася гірка образа на хлопчиків і повна безпорадність.

— Ну, нічого, нічого, аби тільки ти не застудився. Я дам тобі гарячого чаю з ромом.

А за обідом батько дражнив Костомарова „хлопчакі“.

— От так „мужик“ хороший! Хлопчакі в нього шапку вкрали. Микола Іванович уже не сердився, а сам сміявся. Але легко уявити собі, яке надзвичайне і кумедне явище представляв собою Микола Іванович з зав'язаною носовою хусткою головою, з розмаяною сивою бородою і розгубленим, ображеним видом. Часто у людей, що не знали, хто він, його чудакувата постать збуджувала непорозуміння і сміх, не тільки в цьому випадку, а і взагалі. А цей чудак був великий учений і навіть „на заході“, хворий і безсилий, вражав своєю працездатністю і пам'яттю і продовжував свою історію України за архівними документами.

В-осени того ж 1881 року я знов приїхала в Петербург з причини тяжкої хвороби мого батька. Він тим літом підіймався на Арарат, перетомився, застудився і приїхав у Ростов уже з початком плевриту. Лікар, що його лікував, був невмілий і, не довівши до кінця лікування, дозволив йому, ще не видужавши, їхати в Петербург. У дорозі він ще застудився, і в нього зробився гнойовий плеврит найтяжчої форми. Лікував його Дм. Ів. Кошлаков, талановитий і уважний лікар, що колись витяг із могили Миколу Івановича. Костомаров просто божеволів з розпачу, знаючи тяжке становище „купця“, але не міг навіть провідати його, бо почував себе дуже погано. Аліна ж Леонтьєвна майже що дня бувала у батька і присилала за весь час хвороби що-дня прекрасні смачні й ситні обіди. Підчас цього перебування я, здається, всього разів два була у Костомарових, бо весь час проводила біля ліжка мого хворого батька. Коли ж його, за нагальною вимогою Кошлакова, повезли відгнилої петербурзької зими в Ментону, я поїхала до себе в Саратов.

Останній раз я бачила Костомарова літом 1883 року. Я побачила його дуже постарілим, здоров'я його зовсім розстроїлось; серйозна шлункова хвороба підточувала його сили; зір ще послабшав, нервовість і роздратованість, примхи й чудацтва були надзвичайні. Сумно й тяжко було бачити людину видатного розуму й рідкої талановитости в такому стані. За прикладами діло не стане.

Раз якось у Миколи Івановича злетіли з носу окуляри і впали на підлогу. Йому хочуть їх підняти, але він кричить: „я сам, я сам!“ спускається на підлогу, довго шатириє руками, нарешті знаходить окуляри і надіває їх на ніс, але не піднімається з підлоги і сидить на карачках. Всі дивляться на нього, не розуміючи, в чім справа. Нарешті він сердито кричить: „Та допоможіть же мені—я не можу встати!“ Або влізло в голову Миколі Івановичу що-дня міняти крохмальову сорочку. Звичайно, після одного дня носіння сорочка застається чистою, - її підпрасують і подають йому. Через кілька днів Костомаров догадується, в чім справа, і вживає сильного способу: скидає сорочку, починає топтати її ногами і посипати попелом і недокурками з попеліні. Звичайно, довелося подавати йому що-дня свіжу сорочку, поки в нього не минула ця примха. Або: ніч, не спиться Миколі Івановичу. Втоплена за цілий день від клопот по хазяйству і від чудацтв Миколи Івановича, задрімала в сусідній кімнаті Алина Леонтьєвна. Нудно Костомарову, і починає він спершу потишеньку стогнати, а потім усе дужче й дужче, поки не розбудить „барині“. — „Що з тобою?“ питає Алина Леонтьєвна: „може знов корчі?“ Бувало три виходи: або Костомаров удає, що заснув, або „бариня“ гріє воду для грілки і ставить Мик. Ів. на живіт, або вона починає йому голосно читати, поки він не засне. У даному випадку і вередування, і справжня хворість тісно сполучувались. Все це я знаю з переказів мого батька і Алини Леонтьєвни, та й мені самій доводилось бачити подібні випадки, коли я була у Костомарових у Павловську, де вони проводили літо. Подають Миколі Івановичу курячу котлетку, зроблену за всіма правилами вищого кулінарного мистецтва. Микола Іванович колупає її виделкою і, поклавши в рот малюсенький шматочок, сердито бурчить: „самі жили, не можу розжувати. Тільки „бариніні“ котлети можна їсти!“ Алина Леонтьєвна часто робила йому котлети сама, але не цей раз. Бурчачи і жаліючись, що „нічого їсти“, Микола Іванович сердито відсовує від себе тарілку. Алина Леонтьєвна мовчки бере тарілку і виходить. Хвилин через 10—15 вона з'являється з тією ж самою підогрітою котлеткою і ставить її перед Миколою Івановичем. Він куштує, на лиці задоволення: „оце инша річ—як пух!“ і їсть у смак. Миколі Івановичу лікар тоді призначив сувору діету, але частенько він не витримає і, не вважаючи на застереження Алини Леонтьєвни, що це йому завадить, з'їсть „забороненого плоду“, з'їсть саму крихотку, бо він завжди їв мало, але доводиться й за крихотку розплачуватись корчами. Мик. Ів. був дуже помисливий і мучився, коли хоч трохи погрішить у діеті. Бігає по кімнаті, держиться за живіт, голосно стогне і бурчить: „от і вмирай тут без жадної допомоги!“

— Миколо Івановичу, — каже Алина Леонтьєвна, — пошлімо по лікаря! У Павловську жив якийсь лікар.

— Ні, не треба! сердито кричить Мик. Ів.: нічого ці лікарі не розуміють, умру і без медичної допомоги, — ущіпливо додає він.

Два рази відбувались при мені подібні сцени. Умів заспокоювати розвередованого Миколу Івановича мій батько, і через кілька хвилин Мик. Ів. уже починав балакати і сміятись, зовсім заспокоївшись і забувши на час свою хворість.

Розкажу ще один кумедний випадок, свідком якого мені довелося бути.

У Костомарових був у гостях грузинський поет Церетелі. Мик. Ів. почував себе добре і весело з ним розмовляв. П'ємо чай на веранді. За великим самоваром сидить „бариня“. На столі всякі смачні вироби вмілої куховарки Костомарових. Між иншим подали „здобні“ булочки, які особливо любив Мик. Ів., і які лікар суворо заборонив йому їсти. Скористувавшись з того, що „бариня“ за самоваром, і її не видно, а Церетелі розмовляє з моїм батьком, Костомаров швидко, крадькома хапає спокусливу булочку і поспішно починає її їсти, роблячи мені, що сижу проти нього, знак мовчання. Раптом Церетелі звертається до Миколи Івановича з якимсь запитанням, а в нього в роті шматочок ще не рожжованої і непроковтнутої булочки. Мик. Ів. поспішає скінчити з булочкою і не може відповісти Церетелі. Церетелі, нічого не розуміючи, дивиться на нього своїми гарними східними очима. Микола Іванович бажаючи швидче проковтнути, попірхнувся і починає кашляти. Тоді з-за самовару з'являється голова Аліни Леонтіївни. Вона дивиться на Микола Івановича, відразу розуміє, в чім справа, і докірливо хитає головою, а я ледве стримуюсь від сміху. Звичайно, все це було б смішно, коли б не було так сумно...

Іноді чим-небудь особливо зацікавлений Костомаров оживлявся і ставав колишнім—розумним, цікавим. Коли йому ліпше, він знов працює, цікавиться тим, що робиться на світі, і слухає читання. Але минали хвилини оживлення, і на сцені знов з'являється вередливий старик, що одживав і мучив себе і других.

Підчас цього мого приїзду я зустріла у Костомарових Неслуховських, що жили теж у Павловську, і Новицьких, яких я бачила ще підчас мого приїзду в Петербург в-осени 1881 року. Генерал Н. Д. Новицький був братом недоброї пам'яті жандармського генерала Новицького, що лютував на півдні, здається, у Києві. Брати були не в злагоді і ніколи не бачились. Костомаровський генерал був ліберал, „прогресист“, охоче полаював уряд, обурювався, критикував, а по суті був типовим „благополучним росіянином“, м'яким, безвольним, добродушним. Він був рум'яний, гладкий чоловік, любив смачно попоїсти, іноді попити-погуляти, любив оперетку і був постійний відвідувач „Аркадій“ і „Лівадій“ і тому подібних забавкових садів в околицях Петербургу, з опереткою, відкритою сценою, окремими кабінетами та іншими специфічними привадами. Я трохи дивувалась, яким способом могло статися знайомство між Костомаровими і Новицькими, але Микола Іванович ставився добре до Новицького, називав його „веселий генерал“ і слухав його баляси. Очевидячки, „веселий генерал“ розважав його. Генеральша була гарненька і дуже захоплювалась вироблюванням із тканини штучних квіток і робила їх справді артистично. На московській виставці 1882 р. я бачила її чудові бези і конвалії, за які вона одержала похвальний одзив.

Постійно бував у Костомарових В. Г. Котельников або „Васенька“, як його називали Мик. Ів., Ал. Леон. і мій батько. „Васенька“ був вірним лицарем Сонічки, яка тим літом гостювала на Україні у своєї старшої заміжньої сестри. Разів два я бачила у Костомарових колишню жінку Олександра Львовича Боровиковського Анну Олександровну. Вона залишила свого гарного і блискучого чоловіка і зійшлася з письменником-філософом Олександром Івановичем Строніним. Вона була, як і раніш, гарненькою, хупавою севрською лялькою. Стронін був розумний, вчений, але надзвичайно негарний і дуже нагадував малпу: величезний рот, маленькі, глибоко посаджені очі, правда, блискучі, розумні й проникливі, кудлата борода, плесконосий. Таким виродом часто розмальовували себе

артисти, що грали у водевілях „дядюшек“ або „папенек“, словом „комічного старичка“. Своім одягом Стронін теж походив на водевільний тип. Коротенький старенький піджачок, картаті з „пузирями“ на колінях штани і пом'ятий, якоїсь надзвичайної форми, сірий циліндер. Але цей малпоподібний чудацк прекрасно говорив: розумно, влучно й оригінально. Все ж таки водевільний старичок і севрська лялька уявляли собою чудну пару.

Я виїхала з Петербургу з тяжким вражінням від побачення з Миколою Івановичем, і мені було боляче бачити, що ця видатна людина вже наближається до свого кінця. Все, що мені доводилось чути про нього від мого батька, стверджувало це. 1885 року Костомаров умер. Багато довелося витерпіти Аліні Леонтієвні, найбільше за ці останні роки, і зворушливо, як вона всю себе віддала на служіння коханому чоловіку, герою її першого дівочого кохання.

Після смерти Миколи Івановича між моїм батьком і Аліною Леонтієвною зоставались такі ж дружні відносини, як і раніш. Як і раніш, батько приходив у призначені дні, і так саме по приятельському і привітно зустрічала його Аліна Леонтієвна. Скоро їй довелося зазнати страшне горе. Її улюблена дочка Соня, життєрадісна, гарна, завжди здорова, зовсім несподівано вмерла підчас пологів з припадку еклампсії. Вона нарешті згодилась було одружитися з Б. Г. Котельниковим, що так давно її кохав, і от через рік сталася катастрофа. Виявилось, що підчас Соніної вагітності лікарі з лейб-акушером Ант. Як. Красовським на чолі, які стежили за її здоров'ям, не доглядили, що у Соні зробився жорсткий нефрит, який і занастив її. Вона породила двох мертвих дітей, яких поклали в труну вкупі з матір'ю. Це був громовий удар для Соніного чоловіка й матери. Мій батько дуже любив Соню, і смерть її дуже засмутила його. Він, скільки міг, намагався своїм дружнім спочуванням хоч трохи полегшити горе Аліни Леонтієвни; але скоро між ними виникло непорозуміння, яке ледве не закінчилось повним розривом. Моєму батькові спало на думку в романі відобразити цікавий образ свого померлого друга, і він написав для книжок „Недѣли“ роман під заголовком „Профессор Ратмиров“, в якому в особі героя зобразив Миколу Івановича. Частину роману, в якій оповідалось про знайомство Ратмірова з одною чарівною дівчиною і про початок їх взаємної схильності, вже було надруковано в книжці „Недѣли“. Нетрудно було догадатись, хто такі закохана парочка, і хтось із знайомих розказав Аліні Леонтієвні про появу у друку інтимної історії з її життя. Аліна Леонтієвна була страшенно обурена і при першому ж побаченні з моїм батьком одверто висловила йому своє обурення. На її думку, не можна було писати про інтимне життя ще живих людей, не спитавши їх згоди, а мій батько навіть не попередив її про свій намір. На її обвинувачення батько мій виправдувався тим, що він у своєму творі говорив про роман Ратмірова і про героїню того роману в спочутливому, так мовити, похвальному тоні, в якому не було нічого образливого або глумливого. На це Аліна Леонтієвна справедливо зауважила йому, що справа тут не в тоні, а в тім, що неделікатно виставляти інтимну сторону життя живої ще людини на загальне глядіння. На мою думку, в даному випадку Аліна Леонтієвна цілком мала рацію, але батько мій настоював на своєму. Та все ж таки він узяв свій рукопис із редакції, і друкування „Профессора Ратмірова“ припинилось. Ця історія зіпсувала відносини батька і Костомарової, і колишньої близькості вже не було. Батько мій почав усе рідше й рідше бувати у Аліни Леонтієвни. До мене ж у неї зосталась колишня дружба; ми з нею, хоч і не часто, листувалися, і вона зробила мені велике добро своїм дружнім спочуттям і порадою підчас одного важкого переживання.

Протягом багатьох років мені не доводилося бути в Петербурзі, і я приїхала туди на час тільки 1897 року. Алина Леонтіївна дуже змінилась за ці роки,—перенесла кілька тяжких хвороб, операцію, а головне, на неї вплинула втрата її улюбленки-Соні. Докладно розповіла вона мені про свої переживання за ці часи, і тяжко було її слухати. Після смерти Соні така нудьга оволоділа нею, що вона ледве не збожеволіла. Зовнішній світ немов перестав існувати для неї, вона ніде не бувала, нікого не приймала, почала жити відлюдно і цілими днями сиділа в своїй кімнаті. Безсонними ночами вона сиділа в темряві з постійною думкою про Соню, і от їй почало здаватись, що Соня тут, коло неї, і вона напружувала всю свою волю, всі сили, щоб не тільки почувати її присутність, але й побачити її. Одного разу вночі, сидючи біля столу, Алина Леонтіївна в думці почала гаряче благати Соню, щоб вона подала їй який-небудь матеріальний знак своєї присутності в кімнаті,—і раптом на стіл падає щось зверху. Жадливо схоплює це „щось“ Алина Леонтіївна, але-леле! Це був просто шматочок тинку, що впав зі стелі. У той страшний час, коли великий і світлий розум Алини Леонтіївни почав хитатись, і вона стояла на порозі божевілля, її врятувала дружба і глибока прихильність до матери своєї обожаної, померлої дружини Василя Григоровича і допомогла їй із країни мрій повернутися до дійсності.

Розповіла мені Ал. Леон. про дуже зворушливу і надзвичайну історію другого одруження „Васеньки“. Перед своїм сватанням він прийшов до неї і розказав про прихильність, що почалась у нього до другої жінки, і просив поради. Алина Леонтіївна була певна, що так любити, як він кохав її Соню, він не може, і нове кохання вона не вважала за образу пам'яті померлої—і благословила його, як благословила б рідна мати. Разом побували вони на могилі Соні, і на передодні весілля молодий з молодою побували на кладовищі і уквітчали Соніну могилу; теж вони зробили і другого дня по весіллі, і на могилі Соні не переводились квітки. Дітей, що народились від цього подружжя, Ал. Леонт. любила, як онучат.

Ал. Леон. мала властиву дуже добрим людям рису—це бажання про когось піклуватись, когось пестити. От вона й почала збирати біля себе молодих дівчат, родичок її численних знайомих на Україні та інших місцях, які приїздили в Петербург учитись. Вони могли звертатись до неї за порадою й допомогою, а по неділях вона запрошувала їх до себе, годувала їх смачним обідом і дбала про те, щоб у неї вони почували себе, як дома. Моя дочка, що вступила 1897 р. на Бестужевські курси, також була принята під її „крильце“ і користувалась з її ласки до 1899 року, коли мою дочку, як депутатку 2-го курсу, було виключено з курсів за „обструкцію“ з приводу студентських непорядків. Річ була в тому, що директор курсів Раєв вважав за потрібне ввести в приміщення курсів поліцію, а курсистки, що „бастували“ й „бунтували“, не згоджувались учитися і складати іспити в подібних обставинах.

Побачення з Алиною Леонтіївною 1897 року було останнім моїм побаченням. Після смерти її (не можу точно сказати, коли вона вмерла) Вас. Гр. Котельников передав редакції „Вѣстника Европы“ цікаві записки її, в яких достотно розказана історія її романа з Костомаровим.

Мої спомини закінчені, і я була б дуже щаслива, коли б мені поталанило намалювати в них образ надзвичайно талановитого, цікавого й оригінального чоловіка, яким був Микола Іванович, а також і образи осіб, які близько до нього стояли. Можу ще додати, що в моїх споминах нема нічого вигаданого,—вони щирі, як був щирий той, про кого я писала.

Подала Віра Мордовцева-Александрова.

Листи Ів. Франка до Вол. Левицького.

Знайомство Франка з Володимиром Левицьким (Василем Лукичем) почалось у жовтні 1875 р., коли Франко з дрогобицької, а Левицький із бережанської гімназії перейшли на львівський університет. Відтоді затоваришували обидва, працювали спільно при виданні „Друга“ й літературного альманаха „Дністрянка“, виданого у Львові 1876 р., а від червневих арештовань у 1877 р. життєвий шлях одного й другого став неоднаковий. Але колишня праця Володимира Левицького при видавництвах пригодила йому в пізнішому житті як редакторові альманахів, календарів тов. „Просвіти“ й головно „Зорі“, про що з великими похвалами висловився Франко. „Редагування „Зорі“—писав він—повірено чоловікові з молодшого покоління, нескомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але всетаки радикальному в національнім погляді і рішучому прихильникові духового поєднання Українців з Галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, охочий до писання листів, незаангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич—так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький—зумів притягти до „Зорі“ майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішуче зірвав зі старомодним рутенством, яке не пероводилося і на жаль досі не перевелось у старій львівській громаді. Певно, се йому дісталось не без боротьби, але всетаки він зумів поставити себе настільки незалежно від громадських цензурних похопів, що „Зоря“ зовсім наперекір громадським інтенціям зробилася органом далеко більш українським ніж галицьким. Не диво, що се було перше галицьке видання, яке здобуло собі в Росії значніший круг читачів і доходило в такі закутки, де досі із наслуху не знали про існування українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича: „Зоря“ під його редакцією уперве пробилася китайський мур, який ділив нас від ширшої української громади“¹⁾.

Наведені слова Франка говорять про те, що не тільки товаришування Франка з Левицьким і спільна праця з ним у перших роках університетських студій, але й цінення його як умілого редактора веліли Франкові йти з поміччю Левицькому у видавництвах, які він редагував. Заразом щирість товариських зносин між Франком і Левицьким додає ваги Франковому листуванню з Левицьким у тому розумінні, що в листах до Левицького позволяв собі Франко на більшу відкритість ніж звичайно. Тому тим більша втрата для студій над Франком від того, що наслідком воєнної завірюхи лишилось усього 12 листів Франка до Левицького, які, як і взагалі врятовану частину свого цінного архіву, передав Володимир Левицький до Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Подаючи тексти Франкових листів, зазначую їх числами I—XII.²⁾

I. Дорогий Друже!

На сердечне письмо Твоє відповідаю коротко, бо хоч то нині неділя, у мене про то часу дуже немного. Для календаря я надіюсь зладити дещо—готового поки що не маю ще нічого. А зладжу ось що. Крім одної або двох повісток в роді тих, які були давніше, хотів бим дати також

¹⁾ Ів. Франко, Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. У Львові, 1910. Сс. 43—4. ²⁾ Свої згадки про Франка надрукував Володимир Левицький у 5 ч. „Діла“ за 1917 р. п. н. „Спомини про Івана Франка. Картка з записника“ й у 37—39 чч. „Нового Часу“ за 1926 р. п. н. „Спомини про Івана Франка“. Обидва рази підписався автор своїм літературним ім'ям „Василь Лукич“.

обширнішу роботу о „Знесеню панщини в Галичині і заплаті за панщину“, — роботу, з котрої не задовго маю мати відчит в читальни в Задвірю, а до котрої науковий матеріал весь уже згромаджений, і то, як знаєш, одна половина в статі о Індемнізації, а друга половина становить одну главу моєї книги про Федоровича і була читана в „Кружку етн. стат.“ З тих двох праць можна буде зладити гарну популярну роботу, дуже для нас потрібну. Не знаю тільки, коли би Ти міг єї від мене одержати, бо часу тепер у мене дуже скупо.

Я, здаєсь, по святах покидаю „Дѣло“, котре мене дуже мучить і йїду на літо на село,—була навіть думка якийсь час забавити у Вас в Болехові—думаю, що ані Твоя Пані, ані Ти ані Муха не булиб тому противні. Там була б найкрасша пора зладити новелі для календаря. Напиши, братику, коли повертаєте з Завалова?

На свята в Завалові¹⁾ помимо щирої волі бути не можу. Прошу передати від мене найсердечнійші поздоровленя Вашому Батькови, котрого я поважаю як свого власного.

Навроцкокого творів напечатано вже 3 листи, де міститься: Руська родина і Весіле в Котузові. Четвертий лист обійме: Народні приказки, Про козаків Запорожців і „Критичні замітки“, а іменно критику на ч. І. „Зірки“, на „Монаха Стеб.“, на „Лит. Сборн“. Матиці і на Шуйского „Polen und Rutenen“ (фрагм.). Дальше підуть: резюме „Україно“, крит. на Ант. і Драгом. Пісні, Visum reperitum, Сатиричні фрагменти, Полеміка с Пюрком, Огнева сторожа, поезії, опис Калуша, „Як творится польска історія“, „Фелетон“, „Етнографічні записки“, польські переклади дум народних, „Страчені становища“ і др. уривки. Перша часть, обнимаюча около 10 печ. листів, буде брошурована окремо і пущена в розпродаж для здобуття фондів на дальше видавництво. Вийде она на світ перед вакаціями.

Руска бібліотека готова крім передмови, котру ладить Коцовский, за тиждень або найдалі два появится в продажі.

Парт. не тільки думає передруковувати Шевч, але вже й передрукував єго, 7 арк. Він хотів би видане „Зорі“ вести, як кажуть, хитро мудро невеликим коштом. Я зачав для „Бібл. Зорі“ ладити переклад Шекспірової „Бурі“, але на поміщенє сого року нема надії. Повість Кониського лежить. Він надіслав крім неї і комедію, котру хоче подавати на конкурс Бесіди: як би Бес. заплатила, гроші пішли б на друк „Горовенка“. „Жука“ третої части також прислав пару аркушів.

Моє здоровлє, о котре питає Твоя Пані (за що я сердечно цілую²⁾ Єї руки) не зовсім здорове,—чуюся дуже змучений, matt und abgspannt, і груди починають боліти. Про жениханне поки що нема мови—заждемо до ліпших часів,—законні речі не вистануть. Що діяти,—не в ту мабуть пору ми родилися, щоб наші бажаня сповнювались.

До Лепкого адрес: Д. Л., питомець 4-го року сем. гр. к. в Перемишли.

Ще раз віддаючи чолом Твоїй ласкавій Пані, цілую Тебе і Муху сердечно Ваш

Іван Франко.

Повертаючи з Завалова, будьте ласкаві привезти до Болехова також Шашкевичеву „Azbuk-y і Abecadło“,—треба міні переписати до дальшого тому бібл., котрий думаємо видати разом с Коцовским і в котрий вийде багато цікавого, переважно рукописного матеріалу.

Львів, 13/IV. 1884. Ул. Ліндого, 3.

Здрастуйте! І. Ф.

¹⁾ В Завалові був парохом тесть В. Левицького—о. Дмитро Гузар. М. В.

²⁾ В рукоп. „цілує“. М. В.

II. Дорогий Друже!

Не прогнівайся на мене, шчо сими днями не буду міг до Тебе за-гостити. Обставини так складаються, шчо на пару день мушу їхати до Наг. Відтам зашлю Тобі приобіцьану роботу дльа календаря, а може незадовго і сам причимчикују. А поки шчо пријми поклін і сердечне поздоровленье!

Твій Іван.

Львів д. 20 маја 1884.

III. Дорогий Друже!

Отсе аж нині, при троха вільнійшій годині сідаю відписувати Тобі. Знаю вже, шчо Ти календаря не укладаеш і при тих страшних цензурних обставинах, які тепер панують в Просвіті, я находжу се зовсім натуральним. Широ бажаю Тобі вдачі і поводження з альманахом і, шчо доказати Тобі, шчо бажане мое не фраза, а правдиве, активне співчуте з усяким самостійним змаганем, незалежним від нашої „професорскої кормиги“, то ось тобі й покажчик того, шчо я можу дати для Твого альманаха:

З своїх річей у мене є готова обширнійша новеля „Місія“; зміст еї—місія єзуїтска на Підлясе, розказана після оповідання очевидця і після історичних документів. Оповідане займе около аркуша друку, а може й троха більше,—конфіскабельного нема нічого. До части літ. наукової міг би я переробити Тобі свою статью про твори Мордовця, печатану в „Крају“. З віршів, коли хочеш, можу також дати хоч оден або два.

З творів інших авторів можу дати Тобі ось шчо:

1) Лови, оповідане Мирного, відкинене ред. „Зорі“, зроблене прекрасно, хоч сюжет троха ховзкий,—звісно, не конфіскабельне ані не неморальне. 2) Мазепу Руданьского 3) Ельдорадо, вірш Сивенького (посилаю) 4) Дещо з віршів Грінченка (В. Чайченка) 5) Вірш Маковея (посилаю). 6) Два вірші Шнайдер (посилаю) 7) Дещо з Кониського, коли б потребував (у мене є деякі з его фотографій, не принятих до „Зорі“.....¹⁾ прекрасна штука „Бугай“ і др. Жаль дуже, шчо Ти не можеш сими днями бути у Львові,—я радо обговорив би з Тобою близше програму і уклад виданя. Я бажав би, шчо видане Твое зробилось першим товчком до нового, свобіднійшого і поступового руху у нас, шчо було сигналом і для других—виломуватись з пут дотеперішого шлендріяну. І для того бажав би я, шчо зміст его був добірний і цікавий, так шчо всі мусіли б его читати. Для того я радив би крім части беллетристичної (котра після всего, шчо досі бачу, може вийти доволі, а навіть дуже інтересна) покласти вагу і на часть літературно-наукову, чи радше критичну. Я радив би подати критичний огляд нашої нової літератури чи то в більших, чи менших очерках. Я вже згадував о тім Бачиньскому, шчо добре би було, як би п. Горбаль зладив хоч коротке резюме з книжки Др—ова „Историческая Польша и Великор. демократія“. Я в таким разі зладив би розбір его виданя пісень історичних і дав би для Вашого альманаха й ще де-шчо з своїх літерат. очерків (про Федьковича, може про Цеглинського і т. і.). Можна б попросити де о шчо Комарова, Познаньского, Антоновича і др.—се вже я приняв би на себе. Звісно, все се тільки в таким разі, коли б Ви (т. е. стрійські горожане) на мою основну думку згожувались. Так само думаю, шчо не конче б потрібно вязатися обємом 12 аркушів, а розписати предплату і друкувати во імя господне.

Як кажу, дуже гарно було б, як би Ти міг сам на день прийїхати і побалакати про се діло,—я б і матеріяли Тобі передав. Я й сам прийїхав би до Стрия, та одно те, шчо часу нема й хвилини, бо всякої роботи бездна на голову злізлася, а друге те, шчо д. 17 с. м. відїїзджаю на місяць на село.

¹⁾ Видерте слово. М. В.

Я й справді оженив ся і живу тепер зовсім ізольований, між людей ніяких не виходжу, то й новин ніяких не знаю. З новим журналом нічого не чувати, мабуть нічого й не буде. Україна на „Зорю“ відказує так, що крий боже, не знаю вже, як і поступати, щоб і їм догодити і наших професорів не дразнити. Та мабуть скорше море решетом вичерпаєш, ніж таку штуку вдаси.

Мене ангажують до „Дѣла“, та не знаю що робити. Мабуть так буде, що вступлю по поворотѣ з села. Дуже б я не рад вступати туди тільки для милого хліба, а бажав би, щоб „Дѣло“ зробило хоч який небудь поворот „на свіжий воздух“, але боюсь, що й з того нічого не буде.

Щоб охоронити своє ім'я від скоропостижного забуття серед публіки, я бажав би виступити з яким небудь самостійним виданем своїх деяких творів, підлягаючим цензурі не професорській, а тільки прокураторській. Приготовую на перший раз книжочку творів епічних (віршами) п. з. „Три легенди“,—та не знаю, чи і коли здобудусь на них викінчене і видане. От Тобі й усе нове, що у мене є.

Цілую Тя щиро і Пані Твоїй, як також всім знакомим в Стрию щиро кланяюсь Твій

Іван Франко.

Львів д. 9 VII 1886. Ул. Голембя, ч. 9.

IV.

Дорогий Друже!

11/XII 1886 рік.¹⁾

Спасибі Тобі за присилку дальших аркушів Альманаха²⁾. З усього бачу, що альм. буде одним з найкращих, виданих у нас в Галичині. Троха клопоту завдав Ти міні своєю роботою, бо у мене часу дуже а дуже мало. Та вже що діяти, треба зробити, що можу. Зараз діставши єї, я перглянув вступ і перший розділець „Положене, місце і число“. Я позволив собі яко додаток до нотки в тім розділі додати дотичні дані з незвісного мабуть Тобі діла Черніга „Die Ethnographie der oesterreichischen Völker“, діла перворядної стійности, котре додає деякі цікаві доповнення до того, що Ти подаєш в тексті. Звісно, до Твого тексту ніяких доповнень додавати не думаю, а тільки позволю собі робити невеличкі, чисто стилістичні та язикові поправки, так як Ти о те просив. А коли б і в дальшій тягу прийшло щось такого, до чого б у мене були які-небудь доповнюючі матеріали, то я додам їх в нотку, без підпису мого імені, бо при такій роботі діло йде головню (так міні здаєсь) о повноту даних і сказівок. Тількиж на всякий спосіб упереджаю Тебе, що при мойіх ріжнородних занятях, перегляд цілости не так швидко буде готовий. Тільки-ж, коли робота має друкуватись у Львові, то се друку не забарить, бо я початкові аркуші вже й нині можу дати проф. Гладил., у котрого я й так сьогодні буду в справі друкування мого місячника „Поступ“, котрий я задумав з новим роком видавати (редакцію „Зорі“ ухвалено міні відняти). Питає ся мене Др-ов, що сталось з его роботою, присланою на Твої руки для Альман.? Будь ласкав, оповісти мене як найшвидше, чи буде вона друкуватись, чи ні? Коли б немала друкуватись, то будь ласкав звернути їйї на мойі руки, а я оповіщу Др-ова. Так само прошу Тя о зворот рукописі Мирного, бо вона мусить бути відіслана назад властителеви. З Укр. прислано міні на мої численні просьби тільки одну історичну працю „Про зруйноване Січі“, тай то доволі обмемисту,—не знаю, чи вона для Тебе на що здасться. Ані Ком. ані Позн.—нічого. Чи й поеми Федьковича про Кобилицю не будуть друкувати, чи тільки моєї роботи? Я і моя жінка кланяємось Вам

Іван Франко.

¹⁾ Дата дописана олівцем рукою В. Левицького. М. В. ²⁾ Це мова про „Ватру“ з 1887 р., де Левицький надрукував між иншим свою статтю про „Угорську Русь“. М. В.

V. Вельми шановні Панове!

Ваші записки—виголосити відчит в роковини Шевченка на Ваших вечерницях чинять міні велику честь, тож хоч як дуже я тепер зайнятий своєю роботою, то все таки не смію просьбі Вашій відмовити—і з огляду на пам'ять Шевченка і з огляду на Ваше товариство. Текст відчиту—темою єго буде „Тополя“ Шевченка—я пришлю Вам сими днями.

Засилаючи щирій поклін усім знайомим, остаюсь з поважанем

Львів 9 марта 1890.

Іван Франко.

VI. Дорогий Друже!

Посилаю Тобі шматочок казки¹⁾—не було коли більше перекласти—і цілу перерібку поеми Гартмана фон Ауе „Бідний Генріх“. Думаю, що вона Тобі подобаєсь і що Ти пустиш єї у „Зорю“. Напиши міні: 1) чи піде „Наречена з Корінту“, 2) чи піде „Бідний Генріх“, 3) коли би Ти думав подати „Казку“, щоб я до того часу міг Тобі зладити хоч половину перекладу, а коли можна, то й увесь.

Коли буду мати час, то постараюсь для Шевченківського н-ру зладити Тобі статю „Шевченко героєм польської революційної легенди“, або, коли вона Тобі не в лад, то другу „Шевченко і попередня література українська“. Напиши, котру з сих двох статей волиш; перша у мене майже готова, для другої треба ще збирати матеріал, хоч єго й недалеко прийдєсь шукати. Цілую Тя і кланяюсь усім знайомими Твій

19/I 1891.

Іван Франко.

VII. Дорогий Друже!

Посилаю Тобі дальший шматочок казки, на жаль, знов тільки шматочок, бо для неї я відриватись мушу від інших праць, а поки таке відриванє не є конечне, поти стараюсь усе відволочи єго з дня на день. Добре Тобі казати: пришли решту, але ся решта трохи величенька. Се, що доси маєш у руках разом з тим, що тепер іде, то ледво четверта часть цілости, і хоч цілість уся готова (по польски), то переробка єї таки вимагає часу. Коли-б Ти зачав єї друкувати, то я би відложив на бік усяку іншу роботу і скінчив би казку за який небудь тиждень, а так годі зібратись. Для того я думаю і прошу тебе ось що: коли хочеш друкувати казку в Зорі, то друкуй початок так, як маєш, не дожидючи кінця. В таким разі я поспішусь з пересилкою решти. Або принаймі напиши міні, в котрім номері почнеш друк, а я до того часу постараюсь зладити достаточний шмат далі і пришлю Тобі. А коли схочеш конче тиснути мене своїм правилом: не друкую, поки не буду мати всего в руках,—то лучше зверни міні початок і я собі сам надрукую. Заводу ніякого від мене не потребуєш боятись: скрипт буде Тобі достарчений на час, а і в самім змісті казки не буде нічогосінько такого, що би могло образити найневиннішу пансіонерку.

А щоб Тобі не видалось підозреним моє жаданє—починати друк не маючи кінця, то скажу Тобі отверто, що вважаю се яко доказ довіря з Твого боку, котрий Ти міні винен після того деспекту, який Ти міні оказав, будши у Львові, мавши до мене діло і не зайшовши до мене, а тільки поручивши се діло, хоч і яке невеличке, другому, котрий собіж поручив єго третьому. Признаюсь Тобі, се поступованє видалось міні троха дивним, а Твоє обясненє в листі, що буцім то Ти був два рази у Павлика і не застав єго, ще скіснійше світло кинуло на цілу історію. Колись був такий час, що Ти знав, де я мешкаю, а й тепер знаєш принаймі, що я не мешкаю у Павлика і що заставши Пав-

¹⁾ Очевидно „Без праці“ М. В.

лика дома, Ти все таки був би не застав мене. А ходити два рази до Павлика, то можна було зайти раз до мене. Правда, до такого поступованя з боку різних товаришів я вже повинен був давно привикнути, і привик би може, як би не довелось мати зносини з Поляками, Чехами і другими людьми, у котрих так не водиться.

Чи є який спосіб, щоб видерти у Твого швагра книжки, котрі я післав ему в коміс на Вашу просьбу і про котрі Ви тепер ані ду-ду? Адже навіть з ворогом так поступати не гарно.

Д. Кокорусови щиро дякую за розбір „Сурки“¹⁾). Перецінив він єї троха, але все таки він перший критик в „Зорі“, котрий стрібував вийти в інтенції автора і критикувати річ саму по собі, з того, що в ній сказано і показано, не примірюючи і не прикроюючи єї ані до своїх власних улюблених тенденцій, з котрими автор не має нічого спільного (метода Цеглінського), ані до того, що той автор десь колись на зовсім іншу тему о іншій річи сказав або й не сказав (метода Кримського). Д. Кокорус приступив до діла, як критик, а не як публіцист, і за се ему велике спасибі, хоч я був би радніший, щоб підніс був і слабі сторони поемки, щоб не виглядало, що я дякую ему за те, що мене похвалив. Від критика, котрий справді науково розбирає річ, догана для мене цінніша ніж похвала, бо з догани я більше навчуся. Колись Цеглінський хвалив мої „Панські жарти“, а прецінь похвалу сю міні просто встидно було читати, бож я чув добре, що автор не зрозумів річи, котру хвалить, не зрозумів і не старався зрозуміти моїх інтенцій, а зловився тільки на деякі поверхові „Kunstgriffe“, за котрими треба б було дошукуватися глущого зміслу.

Засилаю поклони всім знайомим, низенько кланяюсь Твоїй Впов. Пані і остаюсь з поважанем

Іван Франко.

15/V 91.

VIII.

Дорогий Друже!

Тільки сьогодні посилаю Тобі „Миниха“. Як бачиш, річ доволі обемиста, було що переписувати. Поема ся, як і всі „Гетьмани“ Руданського, дуже дрантива, та, звісно, ліпше єї надрукувати, ніж щоб пропадала марно.

Посилаю також рукопис Лимерівни, друкувати треба й те, що поперечеркуване олівцем—то перечеркувала театральна цензура тутешня. Посилаю в кінці—що маю робити—звісну вже Тобі статейку про Руданського „Ні зле ні добре“. Нехай не лежить дармо, а друкувати єї не маю де. Може ще сего року здобудуся з на одну-дві такі статейки.

Чув я, що Ти попитуєш за галицькими статями науковими. Чи не взяв би Ти щонебудь з моїх статей друкованих в фейлетонах Kurj. Lw., таких як „Килими галицько-руські“, „Лев Толстой“, „Галицьке краєзнавство“? Сю остатню статю я переробив би і поповнив бібліографію, так що єї з інтересом прочитали би на Україні. Як що хочеш що небудь, то напиши. Цілую Тя. Твій *Іван Франко*. Вп. Пані Добродійці кланяюсь низенько.

IX.

Дорогий Друже!

Запросини твої радо приймаю, та не знаю ще, що би я міг тобі прислати крім дрібної беллетристики, сли вона у мене трафиться. Поки що посилаю дві віршовані „східні повісти“; таких повісток міні ще при моїх студіях трафиться певно не одну найти по дорозі, та тут головне діло найти форму досить прозору і куцу, щоби вони робили ефект. Надіюсь, що читателям „Зорі“ сі дві сподобаються.

З праць наукових у мене є готова хіба одна „Нарис літературної історії повісти про Варлаама і Йоасафа“—на півтора до двох аркушів

¹⁾ В „Зорі“ за 1891 р. сс. 136—7. М. В.

обему. Коли б ти хотів її друкувати, то будь ласкав звісти мене зараз, а я швидко приготую її (вона написана по німецьки для Ягіча). Я радо дав би для Зорі й свою роботу про Лукіяна Кобилицю (також давно готова). Як би редакція згодилась заплатити міні по 20 г. за аркуш друку (Кіевская Старина, для котрої я зладив сю роботу, платить по 25 рублів) і прислати міні ще сего місяця хоч 20 гульд. задатку, бо я тепер в дуже тіснім положіню і мушу надуживати ріжного кредиту. Роботу саму я би швидко міг вислати, хоч також мусів би переробити (вона писана по російски), а займе вона около 3 аркушів друку. Будь ласкав порозумітися з адміністрацією і написати міні, на чім стало діло. З грошей, котрі би я заробив в Зорі, принаймі половина в усякім разі лишиться в товаристві Шевч. на уплату мого довгу в друкарні. Але тепер було б міні дуже пожаданим дістати хоч щонебудь на жите у Відні і присилку задатку буду вважати за доказ довіря, за котрий буду вдячний.

Цілую Тя. Твій *Іван Франко*.

Відень I/XI 92. I Wipplingerstrasse № 26 1 Stiege 4 Stock 29 Thür.

X.

Дорогий Друже!

Отсе посилаю Тобі першу часть мого огляду. Може не такого Ти надіявся, та на інший мене не стати, та й думаю, що сей підходить дорічи з досить у нас оригінального боку і дає дещо нове і інтересне для читачів. В другім листі огляну Галичину і Буковину, і той буде коротший. Та от довгота сього листу робить міні гризоту. Не знаю, як Ти з ним даси собі раду, а діло таке, що его конче требаб вперти в один н-р. Впрочім він і не буде такий страшно довгий, 4, найбільше 5 сторін „Зорі“. Радь, брате, як знаєш, хоч урізуй, хоч міні, звісно, бажалось би, щоб можливо було помістити все без урізування. Другий лист вишлю за кілька день. Напиши міні, яка випаде Твоя резолюція що до моїх работ, висланих на Твої руки., т. є. що до віршів і сего листа.

Цілую Тебе і кланяюсь Твоїй ВП. Пані Добродійці Твій

Львів 24/XII 92

Іван Франко.

XI.

Дорогий Друже!

Моєї книжки „З вершин і низин“ 2 вид. вже є готових 7 аркушів, і я надіюсь, що цілість буде готова за півтора місяця. Перше видане давно розійшлося.

Посилаю Тобі Руданського Війну жаб з мишами. Ігоря переписати тепер не маю часу; зроблю се аж по повороті з Відня. Натомісьць посилаю два повістеві фрагменти пок. Навроцького. Надіюсь, що подякуєш міні за них. Долучую також рукописну заміточку пок. Целевича—роби з нею, що знаєш. Пригадую Тобі й свою заміточку про опришківську пісню. Не погорджуй такими замітками, вони додають інтересу газеті і заохочують людей до шуканя і надсиланя подібних матеріалів. Коли не помістиш, то пришли обі сі замітки на мої руки до Відня (Universität)¹⁾.

XII.

Дорогий Друже!

З поручення пані Німентовської шлю Тобі пачку її віршів, та рівночасно додаю й від себе один віршик—відповідь Щуратови на его дурацьку замітку про мій декадентизм. В тім его мудрованю, що він випотрошив із себе по поводу моєї особи, маса дурниць і помилок, та ніяк не зберуся їх направляти, тай якось ніяково самому се чинити. А отсей один пункт я скрісталізував у вірш, може не дуже й поетичний, та всеж таки, здається, не зовсім і деревляний. Нехай іде в люде.

Цілую Тебе і поклін Твоїй Пані. *Ів. Франко*.

27/VIII 96.

Подав Михайло Возняк.

¹⁾ Лист без дати, якої можна приблизно догадатися з того, що його доручено Левицькому 26 квітня 1893 р. Правдоподібна дата—24 квітня, бо й останній лист (XII), писаний 27 серпня, доручено Левицькому 29 серпня 1896 р. *М. В.*

„Пам'ятка“ підкарпатського селянина.

„Пам'ятку“, подану до відомості читачів, знайшов я в автора її, молодого селянина, в селі Нижнім Синевирі, Марморощської жупи, під час моєї етнографічної поїздки на Підкарпаття (Podkarpatskà Rus) в 1923 р. „Пам'ятка“ написана у шкільному зшитку. На внутрішніх сторінках палітурки зшитка написаний вірш Духновича: „Я русин был есьм і буду“, що став у теперішній час офіційним гімном Підкарпаття. При кінці „Пам'ятки“ долучена присяга, текст якої я також наводжу.

Уважаю потрібним у кількох словах познайомити читача, як із автором тих споминів, так і з селом, де мешкає автор та описом його життя.

Федір П., селянин Нижнього Синевиря, коли писав свої спомини, був 23-24-літнім. Є то розважний, спостережливий, з доброю пам'яттю й безперечно талановитий хлопець. Він мені дуже розважно й детально розповів про весільні, похоронні та зв'язані з народним календарем обряди, а також про обряд першої виправи овець у полонини („міра“), де кілька казок, легенд, анекдотів, а крім того цілу низку оповідань про зустрічі його односельчан із надприродними істотами в їхньому селі, при чому, в деяких випадках, як він казав, сам зустрічався з надприродними істотами¹⁾. Не вважаючи на свою відносно досить велику культурність, він ще досить певно вірить у надприродні істоти й явища, про які мені оповідав. П. протягом чотирьох років ходив до школи й тепер охоче відвідує вечірні курси та всякі лекції, влаштовані в селі для дорослих. Місцевий учитель вважає його одним із перших помішників при переведенню в селі культурних починань. Коли я познайомився з Ф. П., він тішився надією, що скоро покине своє село й поїде до Америки, куди його викликав його старший брат Іван, про якого так багато говориться в „Пам'ятці“. Тим надіям не судилося справдитись. Ф. П. не дістав дозволу на в'їзд до Америки. Ф. П. довго не женився, пояснюючи мені це при нашій зустрічі 1923 р., тим, що шлюб зв'язав би його, не дозволив би виїхати з села і на все життя присудив би йому нужденну долю. Тепер П. уже жонатий.

„Пам'ятка“ описує життя й переживання селянської сем'ї, що попала у вир світових подій останніх років.

Ф. П. мало застановляється над своїми особистими переживаннями, а більше оповідає про те, як ті чи інші події відбилися на його батьках і сем'ї. Отже, оповідаючи про те, як він, 15-літній, вирішив піти охотником на війну, він мало застановляється над мотивами, що його довели до того вчинку, але детально оповідає про схвильовання й журбу своїх батьків тоді, як вони довідалися про таке рішення Федора. Ціла „Пам'ятка“ оточує авреолею батьків,—також і старшого брата, що в дитячих літах покинув село, але весь час не переставав дбати за своїх. Піклування брата Івана, що живе в Америці, продовжувалося аж до останнього часу. Він до останньої хвили, як я довідався з розмов Ф. П., посилав братам і сестрам гроші, примістив в Америці одного із своїх братів, і, як я вже згадував, докладав усіх змагань, щоб спровадити до себе і другого брата—Федора.

Описуючи всі події з погляду однієї сем'ї, „Пам'ятка“ цікава тим, що оповідає про низку явищ, характерних для цілого Підкарпаття, а головню— для, т. зв., Верховини, себ то північної його частини: еміграцію до Америки одного з членів родини, як видко, талановитого хлопця, що весь час змагає до науки й силкується піднятися над оточуючими умовами,

¹⁾ Пор. P. Bogatyrev, Les apparitions et les êtres surnaturels dans les croyances populaires de la Russie subcarpatique. Le monde slave, № 7, 1926 р. 33—54.

тяжке матеріальне становище, що не дає змоги посилати дітей до школи та інше.

Для історика не буде некорисним простежити, як величезні події, зв'язані зі світовою війною та її наслідками, відбивались і впливали, приймалися в селянській родині глухого села на Підкарпатті, події, що частинно відогравалися на самім Підкарпатті й навіть у самім Нижнім Синевирі (напр., сценки, що малюють мародерство сільської молоді, яка залишалася в селі в той час, як ціле село втікло в ліси при появі австро-угорських, тоді ще своїх, частин).

Як у більшості мемуарів, так і в „Пам'ятці“ далеко не всьому можна вірити. Правда, ми не маємо підстави думати, що в тій „Пам'ятці“ Ф. П. свідомо переплутав які-небудь факти. Але немає сумніву, що він описує ціле життя дещо однобічно. Так, у своїх споминах, він малює майже самі позитивні риси своєї родини. Образи батька й матери, у описі П., вийшли якимись іконописними. Федір зостався вірним в описі їх характеристики, яку подав він на початку „Пам'ятки“: „жили убого, по рускому стародавньому звичаю, но были благочестиві і Бого боязливі по души“. Мимо того, згадана „Пам'ятка“ була для П. не тільки безстороннім літописом, але й мистецьким твором, що може, зменшує її вартість як історичного документу, але за те робить її цікавим пам'ятником літературних спроб малюписьменного селянина. Щоби прикрасити, зробити художніми свої спомини, П. уживає церковно-слов'янських виразів, та художніх образів, близьких до народньої поезії. П. починає свою „Пам'ятку“ в дусі Житій. Описуючи відхід свого брата з рідного дому, він уживає такого порівняння: „їедного осѣнного дня полишив свої родителѣ и свое домѣство. и як того потя малоїе бере ся на свої крила і улѣтайе из свого гнѣзда, так овѣн лишивѣ свої родителѣ свої брата и сестры і домѣство“ (Житя мойих родителей). Деякі вирази нагадують казкові вирази: „но и такѣ дны минали и тыжнѣ і місяцѣ. Лиш не такѣ лехко ги туй ѣе написано“ (Дале житя изъ родителями).

Описуючи епідемію тифу, він уживає такого мальовничого порівняння: „хворота дуже лехко запановала и косила як траву усьо як малого так середняго и так старого. И мусѣла угостити ся у кождѣмѣ домі“. (Смирть нашої мамкы).

Навіть описуючи, як звошивіли його маленькі брат і сестра, він уживає такого порівняння: „уши по них лѣзают як мурашкы на купінѣ“ (Што найшовимѣ дома.)

Для вивчення мистецької народньої творчості „Пам'ятка“ являється досить цінним взірцем твору, що в своїй основі не має чисто мистецьких завдань, а проте є прикрашений низкою мистецьких рис. При збиранню фольклора нероз доводиться зустрічатись із явищем, що селяни, оповідаючи про дійсні події, які з ними трапилися, силкуються вбрати їх у художню форму, здеформувати практичну мову й наблизити її до мови художньої.

У тім відношенні оповідання селян не розрізняють так гостро свої словесні твори в залежності від функції, яку той твір виконує. Щодо цього, в міській творчості виявляється, мабуть, більше розрізнення творів згідно з їх функціями.

Тепер скажемо про саме село Нижній Синевир та його положення. Нижній Синевир знаходиться на північному заході Підкарпаття у Воловським повіті Марморощської жупи. Село лежить у китловині і зо всіх боків оточене горами. Зимом, в погану погоду, через кепські дороги, воно зовсім відтяте від світу.

В письмі Ф. П. видно вплив декількох ортографій,—він наслідує то одну, то другу, але не вважаючи на таку мішанину, „Пам'ятка“ досить точно передає вимову П.¹⁾

„ѣ“ у нього означає „і“ передне та „ї“ йотоване. Однак він досить часто не додержує писання „ѣ“ і пише „і“, отже, на початку „Пам'ятки“ пише: „моѣ милѣ родителѣ“, але майже поруч,—„благочестиві“ і „Бого боязливі“, далі знову „сильнѣ и годнѣ“; так само часто передне „і“ з йотою, він означає не тільки „ѣ“, але і через „йї“: (Моѣ милѣ родителѣ²⁾), „йїх“, „мойї“. Знаком „йї“ він означає йотацію інших голосівок: (Мои м. род.) „обойе“, „йїдно“ (Што пишу) „великойе“, „малобыванойе“, (Ненадѣяна вість) „надѣйав“. (Дале житя из р.) „жййуть“.

В „Памятці“ досить точно зазначувано історичне „ы“. Відомо, що в підкарпатурських діалектах історичне „ы“ значно відрізняється від історичного „и“. Дуже задне „и“ чується також і після заднепіднебінних, і ця вимова послідовно означається у Ф. П. буквою „ы“ (Што пишу) „другым“, „тягы“, „дѣтинских“; (Житя м. род.) „хыба“, „убогыми“ „панских“, „докысме“, „лехкым“, „хыжню“, „убогый“, „гадки“ та інше.

Зазначено також і палятальне „ц“: (Моѣ милѣ род.) „серцях“, (Што пишу) „П цятый“, „20 цятеро“, „йї еденатцятого місяця“ „вѣсѣмнацятеро“, „12 цятеро“, (Што было дале) „отиць“.

Етимологічно дзвінкі шелестівки на кінці слів і складів перед глухими Ф. П. пише етимологічно правильно, напр., (Моѣ м. р.) „над“, „плод“; (Житя м. род.) „книжкахъ“ (Што ся стало), „близко, из того“.

Але часто зазначено такі звуки, як глухі. (Моѣ м. р.) „аш“, „тяшко“. „такош“ (двічі); (Жит. м. род.) „тяшко“; (Дале житя из род.) „нерасъ“; (Смирть Н. мамкы) „аш“ „расъ“, „расъ“, „ашъ“; (Утѣханянькова) „тяшку“; (Ненад. вість) назать (двічі).

Написання в розділі „Смирть нашої мамкы“: „повирь 6 тижней“ замість „поверх“ і „торъ“ в розділі: „Што ся пак стало“ замість „торг“, відповідає вимові: „х“ „г“ на кінці слів часами зовсім никнуть.

Тепер переходимо до найскладнішої частини—писання звука, що створився на місці історичного „о“ в нових замкнених складах і що вимовляється в Нижнім Синевирі як „іі“. П. означає той звук знаком „Ѡ“, але деколи не видержує й пише „ю“: (Што ся стало) „на Волюськом“. (Дале) „на усювъ“, „по усювъ“. Однак деколи ми зустрічаємо писання „у“ там, де б очікували „іі“: (Што ся стало) „булше“; (Што было дале?) „булше“; (Што ся пак стало) „жунъ“, що являється відбиттям його вимови. Треба зазначити, що П., яко чоловік бувалий і в розмові зрідка вживає замість „іі“ в новім замкненім складі, то „і“, то „у“—що зовсім зрозуміло, якщо взяти під увагу положення Нижнього Синевиря.

1) Малописьменні написання, себто написання, що не додержують послідовно одної певної ортографії, мають безперечно велику вартість як для вияснення вимови того, що пише, так і для значення більшої або меншої придатності тої чи іншої ортографії для даної говірки.

Щодо цього цікава стаття підкарпатурського селянина з Вишніх Верещок, Луки Демяна—„Похороннѣ обряды и вірованя“ з додержанням його написання, була надрукована в часописі „Подкарпатска Русь. Часопис посвяченый познанью родного края і педагогичным справам“. Ужгород, 1926. Рочник III, ч. 5, 7—8 і 10. Правда, стаття Л. Демяна була написана з певним завданням, як сповістив мене д-р Панкевич, що найточніше передати вимову автора. Ф. П., пишучи свою „Пам'ятку“, такого завдання не мав.

2) Подаючи приклади написання поодиноких слів, я буду зазначувати назву розділу, з якого взяте те слово (означення розділу беру в дужки і зазначую прописним шрифтом).

В Нижнім Синевирю, як я вже згадував, історичне „о“, в новім замкненім складі, вимовляється як „іі“, але в сусіднім з Нижнім Синевирем селі на північ—в Синевирській Полянї, той звук вимовляється як „і“. В сусіднім селі з південного сходу—у Вишній Колочаві, вимовляють „іі“, але у продовженню Вишньої Колочави—в Нижній Колочаві, як „у“ (зул, кунь, вуз).

Що ж до писання „ô“ замість „о“, то це, найправдоподібніше, графічна помилка, цілком звичайна в кожному малограмотному писанню літер з діакритичними значками, напр. у російському „й“ замість „и“. Так, напр., Ф. П. пише: (Житя м. р.) „пôлишитися“, (Што было дале) „пôставим“. Слово „война“ скрізь написане „о“ і в значінню війни, і в значінню військової служби. Можливо, що то відбиття вимови під впливом чеської мови. Я вже згадав, що Ф. П. зрідка, замість „іі“ вимовляє „і“. Тому ж, як відбиття його вимови, слід розуміти написання „ô“ замість „и“: (Дале житя) „протôвъ“.

В говірці Ф. П. „і“ переднє існує тільки на місці старого „ѣ“ себто тільки після палятальних шелестівок, тому „і“ із історичного „о“, позичене в даній говірці від говірок сусідніх, він приймає, як близьке до „и“ (середнього), звідси плутанина „и“ середнього з „і“, що походить із „о“, і означення „и“ середнього знаком для „і“ переднього—„ô“.

Правопис „о“ без діакритичного значка, правдоподібно, також ортографічна помилка, хоч П. деколи, під впливом церковнослов'янської мови, вимовляє і „о“ в тім положенню. (Житя м. р.): „воддали“ „заробках“ але поруч—„зарôбках“.

Текст „Пам'ятки“, що друкується, є точним відбиттям рукопису Ф. П.. Зроблені лише такі ухили:

1. Не додержане написання великих і малих літер, бо здебільшого в рукописі ніяк не можна відрізнити написання великої літери від малої, а лише частково додержане написання цих літер рукопису завело б плутанину.

2. Зазначені мною великі букви у власних іменнях не відповідають написанням рукопису (в написанні ж слова „бог“ великою й малою буквою, точно додержане написання Ф. П-на).

3. Розділ слів одно від одного зазначений мною через те, що в рукопису здебільшого не можна відрізнити злиття чи розділ написаних слів. На репродукцію ж лише тих прикладів, де яскраво помітне злиття чи розділ двох написаних слів із одного боку, а з другого—робити*це на власну руку, що б не наробити плутанин, я не відважився.

4. Уневажив деякі синтаксичні знаки, про які тяжко було рішити, що саме цими знаками хотів визначити Ф. П. та яким синтаксичним знакам вони відповідають. Що ж до крапок, то вони залишені скрізь, без огляду на місце та ролю: через це вважав неможливим після крапок писати великі літери, бо не завше ясно, чому відповідає ця крапка, чи вона на своєму місці, чи замість протинки.

Цим закінчую свою коротку замітку. Маю надію, що детальна лінгвістична і стилістична аналіза „Пам'ятки“ з'явиться в якому-небудь лінгвістичному часописі.

Подав П. Богатирьов.

П . . . . нь Федор.

Пам'ятка из молодых лѣтъ вѣд рока 1914.

Списано въ р. 1922. в Ліберци.

(На обгортці):

Я русин был ѿем и буду
 Я ся родивъ русиномъ
 Честный мой род не забуду
 Останусь ѿего синомъ
 Русинъ был мой отецъ матери
 Руская вся родина
 Русины сестры и братья
 И широка дружина
 Я свѣтъ узрѣлъ под Бескидомъ
 Первый воздухъ рускій ссавъ
 Я кормився рускимъ хлѣбомъ
 Русинъ мене колысавъ

Остатокъ на другой странѣ

(на задній обгортці):

Як первый рас отворивъ ротъ
 Рускойе слово прорекъ
 На азбуку первый мой потъ
 З молодого чела текъ.
 Руским потомъ я питан бывъ
 Рускимъ иду розходомъ
 В широкий свѣтъ но не забывъ
 Со своимъ знатися родомъ
 Великій роде мой и давный
 Міру ѿест совершенный
 Духом и силою славный
 Всѣмъ народамъ пріємный
 Про тебе о роде мой
 Клянуся живымъ Богомъ
 За премногу любовь твою
 Повинуюся долгомъ

Конецъ. ¹⁾

Моѣ милѣ родителямъ.

Родилися и жили. аш до дня смертного во Нижном Синевирѣ. на Подкарпатской Руси жили убого по рускому стародавнему звычайю. но были благочестиві. и богобоязливі ²⁾ по души были обое родителѣ силнѣ и годнѣ. нянько ³⁾ был високого росту и силного тѣла. мамка росту середного и доста силного тѣла и жили обое по надѣ середный вѣк. родителѣ моѣ поїеднали ся у молодых лѣтахъ отецъ около 22 года мавъ мамка та зовсѣмъ молодѣ лѣта мала неповных 16. и жили Фурт ⁴⁾ у ѿедно и радовали ся своему животу. ибо красныи плодъ давали на свѣтъ по вѣнчаню другого года уже радовали ся своему дитяти. и так могу

¹⁾ Для порівняння прикладається автентичний текст „Вручання“ Ол. Духновича в книжці „Поздравленіе Русиновъ памяти Духновича 1803—1923“, Ужгород, 1923, стор. 5:

Вручание.

Я Русин был, есм и буду,
 Я родился Русиномъ,
 Честный мой род не забуду
 Останусь его сыномъ;
 Русин был мой отецъ, матери,
 Русская вся родина,
 Русины сестры и братья
 И широка дружина;
 Великій мой род и главный,
 Міру есть современный,
 Духом и силою славный,
 Всѣмъ народамъ пріємный.
 Я свѣтъ узрѣлъ под Бескидомъ.
 Первый воздухъ рускій ссал,
 И кормился русскимъ хлебомъ,
 Русин мене колысал.
 Коль первый раз отворил ротъ,
 Русское слово прорекъ,
 На азбуцѣ первый мой потъ
 З молодого чела текъ.

Русскимъ потомъ я питанъ былъ,
 Русскимъ ишолъ расходомъ
 В широкий свѣтъ; но не забылъ
 С своимъ знатися родомъ.
 И теперь, кто питаетъ мя?
 Кто кормитъ, кто мя держитъ?
 Самое русское племя
 Мою годность содержитъ!
 Прото тобѣ, роде мой,
 Кленуся живымъ Богомъ,
 За печальный потъ и трудъ твой
 Повинуюся долгомъ.
 И отдамъ ти сколько могу,
 Прійми той щирый дарокъ,
 Прійми вот маленьку книгу,
 И сей письменный рядокъ;
 Прочее же не забуду,
 Сердца моего скруху
 Пожертвити; — я твой буду,
 Твоимъ другомъ и умру.

²⁾ В рукопису — „Бого боязливі“. ³⁾ Батько. ⁴⁾ Все, завжди.

казати што каждого года дали плод. и радовали ся намъ дуже и тяшко нас кохали из за рук работы свойийі а нас усе бѣлш прибывало но они были тому радѣ и мали свою старшину котрѣ такош радовали ся намъ. бо мѣй няньо був йединый у свого отца и я зятимив нашего дѣда и бабу но баба та не была власнов мамов мого отца бо то уже была трета жона. у мого дѣда. но прото обѣе нас дуже любили як дѣдо так и баба най йіх бог упокойит. во царстві своем. оба давно изкончили свое житя. и лишили ся мойі родителѣ из нами и жаловали довго за свойив старшинов и не могли йіх забыти аш до йіх смерти и так намъ позостали наші родителѣ во наших грудях и во сердцах по йіх смерти.

Што пишу про своѣ родителѣ?

Пишу тото што знаю. и штомъ зятимивъ. но усѣ негоденимъ изписати што знаю и што тямлю. бо на тото треба бы много книжокъ. и мѣсяцѣ часу. но пишу немного из того штомъ зятимивъ вѣдъ 1910. того рока бо того часу мавимъ уже 12. годѣвъ. бо я родив ся у своих родителей уже. 11. цятій а по мінѣ ище родило ся 9. теро. и то э чудо доста великоѣе и малобываноѣе што вѣд йедного нянька и вѣд йедноѣ мамы родило ся насъ 20. цятеро. дѣтий. та думайте лиш собі кѣлко наша убога мамка при-терпіла болесте лиш коли насъ родила. а кѣлко суйеты из нами малыми. кой так часто сме ся родили йедно за другимъ каждого року. бывало и так што и року не добігло. а уже родило ся другоѣе. бо я за своимъ брѣтомъ Мигальомъ родив ся йеденатцятого мѣсяця. мош знати кѣлко тягы мали наші родителѣ. а головно мамка што нас родила 18. вѣсѣм-нацятеро живых. а двоѣе без житя. и родило ся насъ навпѣль як хлопцѣй так дѣвокъ по 10. теро но усѣ не жийеме. из того померло 6. теро а двоѣе родило ся неживѣ. та восмеро вѣдпало такой у дѣтинских лѣтах. и то навпѣль як дѣвокъ такъ хлопцѣй. а лишило ся насъ живых. 6. шість хлопцѣй а 6. шість дѣвокъ. и днес жийеме усѣ. 12 цятеро. славити Бога за красный плодъ што такъ розвив ся вѣд наших родителей. котрі так радовали ся над нами через цѣлый свой вѣкъ

Житя мойих родителей.

I

Якъ уже казавимъ жили убого. хотъ усѣ селяне казали што нянько йе заможный. но я тото не узнаю. бо у нас на цѣломъ селѣ. могу казати што хыба. 2. господарѣ сутъ межі руснаками котрых мош назвати заможными. а остатокъ усѣо убогоѣе худобноѣе а бідноѣе немош звати чоловіка заможнымъ котрый из своего власного господарства негоден ужити. ай му-ситъ ходити по заробках обы ухоронивъ себе и дѣти вѣд голодящѣй смерти. и зато я назвавъ своих родителей убогими што не могли из нами ужити из своего господарства. и нянько змушений бывъ ходити по скарбах и панских зарѣбках штобы нас удержати. и ухоронити вѣдъ бідъ ружных. докы сме были малѣ, а май лехкымъ способом не могли жити. бо ошколы¹⁾ немали. нянько ни знав писма ниякого а мамка то мало знала айбо мало. и то не приносило жадного ужитку тѣлесного. тѣлко утѣхы из того мали сме што розуміла научати насъ молитвы и подешто у книжкахъ. и такъ. убого сме ся кохали и росли. и ходили сме до ошколы немного каждойе. помалы. лиш мало дуже. бо не было коли ходити довго по ошколах. котройе мало пѣдросло. та змушеноѣе было учити ся роботу польову. и хыжню. старші были сестры и скоро поуходили замуж. мош знати што много розтягы мали родителѣ кой вѣд року 1 . . . до року

¹⁾ освіти

1913. воддали 5 сестрôвъ и йедного старшого брата Василя уженили. а другый братъ Иванъ што находит ся днесъ во Америци. дома ходив мало до ошколы. но немного. а як мавъ около 14. лѣтъ та вѣдѣвъ якоїе ташкойе житя мають наші родителѣ. и усѣ другі землеробы. што ничего ни можут ся доробити на тôвъ земли полонинскôвъ. бо йе пуста дуже малый урожай даїе. а роботы булше желайе яко. тота што йе май добра. и братъ видячи так тяжкый животъ своих родителей и представивъ собі свою будучность йесли позостане дома. и йому тото велику тягу зробило на серци. и рад був зяяти ся даяким ремесломъ и просив нянька штобы го дав до ошколы учити ся подешто. но нянько як убогий чоловікъ маючи много дѣтий и не мôг його. желаніе уповнити. и казав му лишити ся тойі гадкы. но овôн не мог забыти ай усе май тяжко дивив ся на такойе житя. и много разъ повертав ся из прозбовъ до нянька а нянько го наказовав и просивъ штобы ся лишив дома и што нич из такойі гадкы. а он нѣт ни мôг тото забыти. ай усе ся жаловавъ и нарикавъ. што його домôство не радуїе. и што овôн мусит из домô ити гет бо дома ни йе можливо лишити ся на будущый животъ. и так Фурт його нудили такі гадкы. и не давали йому спокою и ничего инчого не мог удумати як то што муситъ полишити своихъ родителей и домôство. и скоро так ся стало. року 19 . . . овôн мав около 16. лѣтъ коли йедного осѣнного дня полишив свойі родителѣ и свое домôство. и як тото потя¹⁾ малоїе бере ся на свойі крила и улѣтайе из свого гнѣзда. так овôн лишивъ свойі родителѣ свойі братя и сестры и домôство. и постив ся у білый свѣт. и не кланяючи ся вôд своих родичôвъ. и пôстив ся голый у свѣт без ниякого запасу. маючи на собі убогу домашну одежину. а гроший около 12 корунъ а бôльше ничего. родителѣ пожаловали за нимъ но наразѣ думали што скоро ся верне домô. коли ничего из собов не узавъ. но як минувъ тыждинь и другый. и пак місяць а он не вертав. и мамка Фуртъ плакала. и обоїе родителѣ сумовали дуже. и довго док йімъ не извѣстив у собі но скоро дав знати што йе здоровый и Фуртъ писавъ куды ся находит и як жиїе. а родичі усе йому писали обы ся вертав домô но овôн ни вертав ся. и можеме знати што не все йому было добре блудити по свѣту и то ище помежи ружнѣ чужі народы. но то певно можеме знати што йому серце його не давало вертати ся ид своим родителямъ. но забыти за нѣ не мôг усе думав за нѣ и жаловав йїх и часто писавъ куды ся находит меже якимъ народомъ. и як жиїе. и усе потѣшав родителей. и были радѣ што чуют за свою дѣтину и усе мали надѣю што верне ся ид²⁾ нимъ и уже минуло 2 и 3 годы а овôн не вертав ся. ай блудивъ по чужых краях.

Што ся пак стало?

Усо добре памнятаю бо мавимъ того часу около. 15. цять годôв. коли 1914. года зачала ся война из Сербійовъ и скоро из Російовъ и скоро цѣла Европа воювала. и того не знаю де брата Ивана сися война посѣла. ци у Англійи. ци у Франційи. бо того часу границі уже были запертѣ бо война велика нарасъ ся зачала по цѣловъ Европі и вѣсти вôд нього не было ниякоѣ. и родителѣ засуміли но ище мали надѣю што хоть почувють за нього. айно ни чули ничего. а война и³⁾ угасала. увосени 1914. года и коло насъ стояла битва. коли москалѣ ся приближили на Воловоїе⁴⁾ и близко ид нашому селу. народъ ся устрашивъ дуже. бо доти нитко ни чувъ такого гупканя. у насъ. и так много воська узбройеного и то йїх устрашили што неприятиль иде. и зачали усѣ утѣкати из села у хашу та у горы. и великий крик настав и плач жунъ тай дѣтий.

¹⁾ Пгашеня. ²⁾ До (з dativ'ом). ³⁾ Очевидно, замѣсть „не“. ⁴⁾ Назва села.

и так за 24. часы усьо повтѣкало из села. ни устала ся душа жива. лиш чути было ревъ маргы свиней и инчоѣ худобы. и птїцѣ. а народа повно по хащи та по всѣхъ зворинах¹⁾. а нянько на тот часъ акуратъ пѣшов из домѣ на торъ до Хуста²⁾. а мамка изъ двойма малыми дѣтьми и братъ Василь. из свойивъ жоновъ и дѣтиновъ утекли из села и уйшли у поле де сме мали хыжу на Волюськѣмъ. и я тамъ пасъ худобу. и так подешто сме говорили. аш туй нарасъ видиме тѣкаючі 3. гусарѣ вѣд Волового. а за хвілю увидѣли сме много воська указуючого ся изъ за груня³⁾. и машировали просто ид нашѣвъ хыжи. тото нам завдало много стаху⁴⁾. хоть были то. нашї войаки. и машировали ид хыжи и зачали огинь. и нам то так страху завдало што не знали сме де сидиме. и из того страху зачали сме утѣкати у хашу. и там довго сме сидѣли дрыжачи та молячи ся Богу. а дѣти малѣ плакали: а мамка над ними. и так до ночи сидѣли сме у хащи докы ся тото воско не вѣддалило. а пак исме уйшли но у нашѣвъ хыжи не спали сме ай утѣкли сме онъ на багно пѣд Комнянку⁵⁾. ах Боже хронъ вѣд такого страху цѣлу нѣчь не было намъ спаня лиш сидѣли сме и дрыжали а жоны ся фурт молили богу. и уночи сме ся изхаповали и утѣкали дале. и так за пару днѣвъ было усе. жоны родили дѣтий по хащи и терпїли усякі болести бездомно. аш докы не вѣддалило ся воско из неприятелѣмъ вѣд села. и тогды народ ся утямивъ што полишили свое домѣство на пропалойе и овись свѣй майетокъ а того не треба було робити. лиш страх йїх на тото примусивъ. и так помалы ся изходили ид своему домѣству. и то вже потому ни мали такого страху. и то ни так ся робило ги⁶⁾ я пишу накурко. бо усьо негоденим изписати. лиш йеден мѣй брат Мигаль што не мавъ страху он через цѣлый тот часъ ходив собї по селу и мавъ ище якисъ цѣмборы⁷⁾ та добре собї за тот час жили бо по селу ся усьо лишило а властитїля ни было ничому. и жиди полишали корчмы и бовты⁸⁾ повдопиранѣ и усѣ повдопирано было бо так говорили што як дашто буде замкнено а прийде неприятель та усѣ полупатъ и забере што найде айно серенча⁹⁾ бе¹⁰⁾ неприятел не приходивъ до насъ.

Што было дале?

Велику тягу терпїли мойї родителѣ и овесь народъ. людий позабирали до бою устали ся лиш жоны из дѣтьми та дѣды. а молодого чоловіка мало де было витко. хыба котрый бивъ нездатный до войны. а у кѣнци 1914. г. и я утяживъ своих родителей. не послухавимъ йїх щирога наказу. и самоволно йїм тягу приобрївимъ. бо мене такошъ домѣство не радовало та политивимъ¹¹⁾ родичї. и пѣшов охотно на войну. не мавим лиш 15. лѣтъ. и пѣстивим ся не розмысляючи на таку окрутну войну, а родителѣ сумїли што йїх так охотно полишайеме. но мене тота война и так ни минала. лиш не так скоро ги я пѣшовъ. бо мойї версники усѣ были забратѣ на войну и многї из них загнойили собѣвъ чужї зимлѣ. но я переже мусаю охотно пѣшовъ. а родителей полишивъ. на жаль и тогу. и пак скоро за мновъ забрали и брата Василя. до войны и пак брата Мигалья. такъ што родителѣ самї ся. устали дома. из малыми дѣтьми. а туй ище и худобу забирают про воско. страху маю коли подумаю кѣлко притерпїли мойї родителѣ кѣлко притерпїли того часу а то некурты бив часъ. ай тягло ся скоро 5. годѣв. страшно бїдовавъ народ за тотъ часъ. мужї на войнѣ а остаткы дома. тѣснота упала голод зазиравъ до каждого дому. и усяка бїда мучила народъ а родителѣ травили ся за нами. хоть исме

1) Ярах. 2) Назва села. 3) Бугра. 4) Замїсць „страху“. 5) Назва гори. 6) Як. 7) Товаришї Мадярське сїмбога-товариш. 8) Крамницї. З нїм Baude. 9) Щастя. Мад. Szencse. 10) Бо? 11) Замїсць „полишивимъ“ — графїчна помилка.

Йім усе посилали вісти што ся ище находиме живі. а за того четвертого ни чули нич. и уже мало думали про його житя. аш єдного часу въ року 1916. того. прийшло няньови 200. корунъ. на поштѣ. и няньо убираючи звѣдовав ся. вѣд кого суть тоты гроші. а урядъ поштовы вѣдказавъ што каса пещанска¹⁾ прислала. а зы якоѣ. причины. то не знати. аш не за довгый часъ. у 3. тыжнѣ за письмомъ покликали няня на пошту. письмо было слано на речепістѣ. и мамка ходила убирати. та не доволили йѣвѣ казали што мусай доручити до власных рукъ няньови. и коли нянько убравъ. и давъ читати. учительови. бо письмо прийшло файно запечатловано. а того часу письма печетлованѣ не сміли ходити. и учить розпечатловавъ письмо а тамъ 3 фотографы и писаня. вѣд брата Ивана. котрый сердечно поздоровлюе нянька мамку брата сестры. и усю родину. и извѣстуйе што йе живый и здоровъ и што ся находить у Америци того року перейшов изъ. Франціи. и звѣдовав ся ци дѣстали 200. кор. што заславъ на пещанску касу обы вѣдослала домѣ. и просивъ штобы скоро вѣдписали. му и тогды родителѣ дуже ся утѣшили што ся находить сын живый за котрого. ни чули уже 2. годы. и зы радѣсцьовѣ вѣдъ писали скоро. и чекали назатъ вѣд нього отвѣтъ. айно не могли ся дочекати мамка плакала из радосте коли по 2. годнѣмъ часѣ почувла што сын находить ся живый. и из надѣйовѣ чекала што ище даколи увидит ся из нимъ. айно нѣтъ бо война страшна не переставала. и булше за нього ни чули нич. и плакали фурт милѣ родителѣ. и журили ся. што самі ся остали. трийе сыны на войнѣ што каждый динь грозить йімъ смирть. и мало родителѣ мали надѣйи на насъ. ци вернеме ся из тойі нещаснойі войны. хотъ еден. но война не переставала уже червертый²⁾ гѣтъ. аш четвертого года мінѣ удало ся утечи из войны. и брат Мигаль утѣк. та оба сме ся хоронили дома цѣлойе лѣто. до осене. и бѣлши сме не были на тѣв войнѣ. родичі радовали ся нами. што эсме дома. лиш бояли ся што як насъ имуть та будут йіх карати. но тото ся ни удало хотъ насъ фуртѣ глядали шандеры³⁾. аш того году 1918. увосени докѣнчила ся тота нещасна война. што трывала повер 4. годы. и усю изнищила. и мы из братомъ тогды указали ся на свѣтъ. и уйшли на волю. як из темницѣ. бо доты не могли сме ся указати жаднѣвъ особі. а тогды намъ усю полекшало. и велика радѣсць настала по селах по уйакымъ дѣтьомъ и жонамъ. котрѣвъ ся вернувъ мужъ або отиць дѣтьомъ. из войны. а другимъ ище май велика тяга улегла на сердце. коли видѣли што люде вертают из войны а они не могли дочекати сына або мужа або отца и наднись ище плачуть убогі вдовы. и сироты. нещасну войну што вѣд них погубила отцувъ. и того часу уйшовъ и братъ Василь из войны. и родителѣ ся дуже урадовали што насъ не погубила тота нещасна война и вернули сме здорові усѣ 3. домѣ. и были сме дома. и оповідали родителѣмъ свойі военну пригоды. а родичі намъ оповідали як жили за тот часъ дома то жалю сме добирали во сердца наші. а родителѣ такъ само. бо нитко нич не оповідавъ веселого. або радѣсного. лиш каждойе оповідало про вісти смутнѣ. и страшнѣ. аш до плачу сердце зрывало. но йеднак. утѣха загрівала насъ. и радость ожила наша. што йесме найшли ся усѣ. коло своих родителей. и родителѣ утѣшили ся намъ. но йеднакъ за брата не забыли. котрый полишивъ насъ ище передже войны. а 2. рокы минуло вѣд часу того як дѣстали послѣдну вість вѣд нього. и прийшовъ новый гѣтъ 1919. а за нього ничего не чули сме. и уже нитко не думавъ про його житя.

1) Буда-Пештська. 2) Замісць „четвертый“. 3) Жандарі.

Дале житя. изъ родителями.

Но и такъ дны минали и тыжнѣ и місяцѣ. лиш не такъ лехко ги туй ѣе написано. бо велика тѣснота запановала по усѣхъ державахъ. и стали народы протѣвъ народамъ. и нич ѣедны вѣдъ других не могли дѣстати. а мы убогі жийеме на такѣвъ земли. што своим плодомъ николи насъ не удержитъ. а того часу были сме запертѣ вѣд краю урожайного. такъ што за жаднѣ гроші не дало ся. ничого дѣстати. такъ што и солива не могли сме дѣстати. хотъ оно ѣе у нашѣм крайи. и недалеко до 40. кіломитровъ вѣдъ нашего села. и оне было и э и буде безплатнойе¹⁾. а тогды сме и тоты убогі крумплѣ²⁾ несоленѣ мусѣли ѣсти. бо наше соливо было намъ заборонено румунсковъ владовъ. ах. коли пригадаю собі яка суйета была тогды. коли не расъ ишовимъ на третойе або пятойе село помежи румынскі стражи. штобы донести пару кіло соле. и так другі жителѣ ходили за пару кілами муки. або мелаю. онъ до Хуста³⁾ та негде ужебравъ або купивъ и то нѣсъ дому. штоб обезпечити житя дѣтямъ. и собі вѣд голоду. а коли ѣого посты. имили. и забрали вѣд нього усъо што лиш мавъ. а ище набили и такъ пустили. много ѣе из того сповідати из того. айбо трудно усъо изписати. яка то мука и тѣснота запановала помежи народомъ. хотъ грошій тогды было доста. якъ смітя. а протѣ ѣих было мало. бо коли чоловікъ куповавъ 1. віко мелаю.⁴⁾ або фасуль. то треба было дати 7. або 8. сотъ корунъ. або наприклад корова. корова коштовала 30. до 36 тисячъ корунъ. и такъ усъо было въ окрутной цѣнѣ што убогий чоловікъ не мог ся ничого имити. ані доробити. бо работы были позапиранѣ. и нигде не мог чоловікъ из своего села пѣти. но мы скоро по приходѣ из войны заяли ся землеробствомъ и плеканьомъ худобы. и жили смо якось убого. нянько ся старавъ о вшитко. и того часу хотъ так тѣсно было. та избудовали сме брату якусь хыжу. и то будовали сме наскоро. бо у хыжи велика суперека суперека и свара меже нами настала. бо и брат Мигаль тогды ся уженивъ и такъ што повна хыжа была чиляде што и не было де спати. и вже въ 1919. того. года въ осени. братъ. Василь зы жоновъ и дѣтьми. перенес ся до особноѣ хыжі. што уже про него была избудована. и вже много зменшало насъ у хыжи старѣвъ. и мамка из того удоволена была. и потому жаднойі у хыжи свары. не было. и намъ усѣмъ май улекшало потому. но и потому у скорый часъ и братъ Мигаль зы свѣйивъ жоновъ пѣшовъ у Романію. до Банат де уже того часу жили наші дві сестры. зы своимі мужами и дѣтьми. и днесъ тамъ ище жийуть. пѣд владовъ романсковъ. а насъ зовсѣмъ мало ся остало на старѣмъ жилищу. обоѣе родителѣ и я. и братъ Осипъ. и малыхъ двойе котрі ся именууютъ Петро другойе сестра Параска. усѣх уѣедно 6 теро насъ.

Дале.

Того самого року романска влада уступила вѣд насъ. и зы цѣлоѣ Подкарпатскій Руси. а на мѣсто ѣихъ наступили чехы. и заволодѣли нами. и изтворили Ческо Словинску. Репоблѣку. и нашу Подкарпатску Русь. приключили до нейі. и стали сме пѣд владовъ ческовъ. и так то переходило. а часы уже были эднакі. дорожизна ище ся пѣднесла май високо. так што тѣснота и голодъ усе ся май изболшавъ. по усювъ крайинѣ. а головно у насъ. и в наших горахъ. и ѣиз того великого недостатку хлѣба и усякого пожитку повстала дуже уморна хворота так звана тифусъ. и то по усювъ крайинѣ. а у насъ. май силно. и май дуже ся роз-

¹⁾ В Підкарпатській Русі вживають переважно замість соли солону воду, яку селяни сами привозять із солоних озер. ²⁾ Картоплю. ³⁾ Назва містечка. ⁴⁾ Кукурудза.

ширила. и смертельно мучила народъ. страшно подумати коли у насъ у каждѣхъ хыжи по двойе и по тройе чияде лежело. и много бывало што уся. Фамелия нарасъ лежала навпѣль мертва и хворый на ту хвороту мало у собі тямивъ. и то мало тко уздоровивъ из тойі заразы. ох то бывъ мѣръ. каждого дня у селѣ. лежало довгий часъ по двѣе. тройе або. четверо мертвыхъ. и здорові бояли ся всупити ¹⁾ до хыжі де находив ся хворый. бо того из йедного на другого лѣпило ся якъ папірь до клею. наветъ лѣкаръ не вѣдважав ся приступити близко до хворого. и гостро ся заказовало здоровымъ штобы не заходили до хыжъ де суть хворі. но прото каждый из дня на динь усе чекавъ на себе того щастя што видѣвъ надъ другими. и правда што мало кого. оно оминуло. а на кого сѣло а стряся нього та [чувло] ²⁾ аш до смерте.

Смирть нашої мамкы. вы року 1920. тѣмъ.

Охъ. дрыжить ми рука. описуючи. и слызы ми въ очах множат ся. кой думая про тото прѣйшлое житя. голод усе руно ³⁾ и все май силно усяблявовавъ народъ. а за нимъ тота уморна хворота. дуже лехко запановала. и косила як траву. усьо. як малого так середняго и так старого. и мусѣла угостити ся у кождѣмъ домі. аш расъ загостила и до сестры нашої Марійі. и увалила йийі лежати. и за нивъ скоро усѣ йийі дѣти. такъ што не было межи ними и йедно здоровойе. усѣ лежали якъ мертві. лиш вѣдъ часу до часу докотройе из межи них тяшко изйѣкатъ або дашто промовитъ без себе. а декотройе из них изрывае ся и утѣкае вѣд сильнойі горячки нерозуміючи што ся зъ нимъ дѣе. а мамка фуртъ йіх доглядала. и ходила идъ нимъ каждого дня. и много расъ спала коло нихъ. и доглядала ушитко майно. ашъ до часу того докъ сестра не уздоровіла. но тото держало довго. повирь ⁴⁾. б. тижней. но коли уже Бог помѣг сестрі устати и доглядала сама свое майно и дѣтей. но мамцѣ труд не вѣддалив ся. бо ище тота сестра не уздоровіла. а вже друга и трета сестра лежатъ без памяте у болести тѣвъ. а мамка трапила ся въ. трудѣ. то коло йеднойі то коло другойі. и оплаковала йіхъ каждого дня. журячи ся штобы не остали ся сироты. а коли у розговорѣ пригадано за брата Ивана. то горко вздыхнула. говорячи што бог йеден знае што ся из нимъ стало. кой уже 4. годы минуло и гранѣцѣ стали удопертѣ уже. и пошта ходила. а за него не было чути. то не расъ убога поплакала за нимъ. и такъ фуртъ она дозирала хворі сестры. аш разъ упала и сама из силы. ах тото было у сѣнокосы. акурать при тяшковѣ работѣ. коли мамка дуже захворіла. и братъ Осипъ. такошъ. то нянько самъ у поли робивъ сѣно. а я коло тяшко хворых остаз ся. а на тото щастя того року такош упавъ мѣр и на худобу. уся худоба безъ роздѣлу. и погыбала дуже. вѣцѣ воли и так дале усьо йедно вѣд другого падало. а червакы ище живу точили. то я ходивъ по бескідах и горахъ. и глядавъ нашу бетежну ⁵⁾ худобу. и приводивъ домѣ и дома при дозорі якісь ухоронили ся вѣд погубы. и то мене утруждало днемъ и ночью я ходивъ а спати не мог бо хворі фуртъ подешто жадали. або сважали ся анебо спѣвали. не в тямцѣ. и не знаючи нич о собі. и вже минало 2 тижнѣ. а болѣсць не улѣвляла ⁶⁾ и прикликано лѣкаря. и бігав йемъ про лѣкарство. на Воловойе. но то не помагало. коли третого тыжня у суботу. мамка упала изъ усѣх силъ но йеднакъ была при собі. говорила из нами жалосно. мы сме сидѣли изъ. братомъ Осипомъ. йому

¹⁾ Замісць „вступити“. ²⁾ Незрозуміло. ³⁾ „Руно“—„Руїно“=рівно. ⁴⁾ Поверх-над. ⁵⁾ Хору з-мад. beteg-хорий. ⁶⁾ Не відпустила, не зменшувалась.

уже было улєкшало то оповідала и наказовала насъ подешто. и плакала зы жалю. а мы такош. а нянька не было дома. а тойі ноче на недѣлю. уже тяшко йей было дуже цѣлу ноч не спали сме обойе. горячка ся усе май поднимала восоко. а опруч того зрушило йей сердце и не могла слободно одыховати. и змушена была фуртъ сидѣти. бо наколи легла то не давало и расъ удыхати. то я робивъ зимнѣ опклады йей на груди. и обложивъ наоколо гунями¹⁾. штобы могла удержати ся безсилно сидѣти. и усиловавимъ пару лыжечок молока огрѣтого из маслемъ. но того мало ужила. пак ся молила. а дале фуртъ говорила лиш без себе. а коли я завідовавъ ся. „што вы мамко говорите“ то жалосно одповідаѣ. „нич сынку нич. лиш дыхати не можу“ и головъ изпустить безсилно. а коли дав богъ день. то уже было витко што мала хвиля до смерти. и скоро зрана пославимъ за няньомъ. у поле. и няньо скоро прийшовъ и йеще говорила. притомно. и жадала дохтора и дохтора я привѣвъ. та оглянувъ йий. и заскѣпивъ²⁾ во груди. но и затымъ казала што йей улєкшало и напила ся немного молока. и легла и тихо заспала. то уже было пополудню. у недѣлю. а мы ся утѣшили думаючи што хворота улєкшаѣ. и спаровали³⁾ сме вичирю. и сѣли вичиряти. усѣ. и при вечери нарасъ учули сме. 2. недуже силнѣ вѣдыхы. а я сказавъ ох. певно мамка умираѣ. и полишили вечерю приступили до постеле. и я пѣднѣвъ потихы и прозывавъ. мамо. мамо. а отвѣту жадного не было. лиш ище йеден послѣднѣй оддых зауважили сме. и спочила. а мы зарыдали жалосно. а третого дня похоронили тѣло. а довгѣй часъ плакали. што остали сме ся напѣв сиротами. но нянько утѣшавъ. насъ. и розговорьовавъ штобы сме не журили ся. а мы не могли забыти. и доднесъ. и до смерти во сердцах наших позостане. и типирь описуючи по 2 двагодном случаю то плачу сердцем. и много расъ водстранюю перо од себе не можучи писати перед слезами.

Пѣвъ сиротное житя.

Коли по смерти дорогойі мамкы. згадавъ минѣ нянько за женитву. оповідаючи про. будучоѣ житя. што самі не можеме лишити. ся. без газдынѣ. и я видѣвъ самъ што то. йе трудъ великѣй лишити ся самымъ. а зато не сповнивимъ тоту волю нянькови. а зашто нѣтъ? зато што ище мавимъ молодѣ лѣта. та думаем як ся пак и стало. што ня⁴⁾ не оmine ище воскова служба. то дармо нянько минѣ много расъ говоривъ. про женитву. бо я усе вѣдказавъ што ище ся не женю. бо я собі представовавъ усе што минѣ женити ся неможливо. коли у насъ такъ. страшне тяшкоѣе житя. и дале я слабѣй. мало силенъ. бывъ и типирь йемъ. а ище и здоровѣя нормального не мавимъ. та и типирь не маю. то зато минѣ дуже страшна была женитва. то сме перебивали самі. минуло кѣлка місяцей. и наступивъ рокъ. 1921. вый. и мене скоро вѣдобрали до воска. Чес. Сл. Репобліки. и тото привело нянькови ище бѣлшойі тягы. и зы того ище май горячо почавъ нудити мене до женитвы. а я усе ище казавъ што нѣтъ. и што женити ся не буду. и не буду.

Утѣха нянькови.

Ох я забивъ за порядкомъ уписати май красну утѣху нянькову. и усѣх насъ. нагадавши ся скоро затымъ вертаю.

Коли по смерти нашойі дорогойі мамкы. у жалю. великѣмъ лишили сме ся. и у великѣмъ тѣснотѣ без хлѣба. и усякого такого пожитку. та дуже тяшку жителность вели сме и терпіли усякому недостатку.

¹⁾ Рід кожуха в хутром до гори. ²⁾ Прищепив. ³⁾ Приготували. ⁴⁾ Ня < мня.

Ненадѣяна вість.

Йедного разу у тых тяшкых терпініях и смутости. было то у кѡнци 1920. року. коли прийшло писмо. на речепість. адресовано на няньово. имено. убрали писмо из почты. и было то вѡд брата Ивана из Америки. велика утѣха розогрѣла серце студенойе нянькови. и усѣ из великовѣ радѡстьовѣ и уваговѣ читали сме и довідали сме ся што йе въ Америци. при добрѡм здоровлю. и зѣ тымѣ писмомѣ приславѣ 5.000. корон. и проситѣ скоро отвѣтѣ. ци ся находит детко живый из родителей. нянько бывѣ радый дуже. што любый сын находит ся живый. за котрого не чули сме. 4. роки. бо уже и не думано за його житя. а туй як бы из мертвых воскресѣ узывает ся до родичовѣ зы помочю. то недовго чекаючи вѡдписавимѣ. у якѡмѣ положеню мы ся знайдуйеме. и што дорога мамка наша померла. и усѡ исписавимѣ як мийеме мы. и нашѣ сестры. и брата. а коли ся довідав братѣ о наше житя то знаю не было йому лехко. бо йак вѡдписавѣ у другый расѣ то зы жалемѣ великымѣ. пишучи што може дорога мамка из голоду померла. и заславѣ назатѣ. 3000. кор. дале пак заславѣ сестрѣ Марійи 2000. кор. сестрѣ Гафійи 2000 к. брату Василеви 2000. кор. пак назатѣ няньови 2000. кор. дале опѣать сестрамѣ славѣ. и вѡд того часу фуртѣ посилавѣ грошѣ. ох коли мы ся годны любезному братови вѡддячити. за його такѣ щѣру любовь. што насѣ у такый страшно голодящий часѣ уратовавѣ вѡд муки безхлѣбной. и огрѣвѣ нас свойивѣ ласковѣ было намѣ много май лехко жити вѡд того часу но йеднак было намѣ нудно бо жѡнску роботу мусѣли сме самѣ конати а што сме не доумѣли то ся мусѣло няти. и то не было намѣ приємно айбо мусѣли сме такѣ жити. нянько усѣ ми згадовавѣ за женитву. и уся родина нидѣлями проговорovala ми што якѣ рахуйеме жити. што я не рас имѣ утѣкавѣ из хыжѣ. передѣ такими бесѣдами. хоть им так дуже. бѣдовав а женити ся не хотѣвимѣ. а зашто? зато што мене домѡство ничого не радовало. бо видѣвимѣ што у насѣ дуже тяшко народѣ жийе. и бѣдийе ¹⁾ фуртѣ. а другоїе ужем ся надѣйавѣ што ня брат. забере до Америки и так было ся стало. покой мене забрали ище до восковой службы. но нянько не перестававѣ мене нудити. до женитвы. и сестры и уся фамилія. но коли ня уже такѣ допалили то понукимѣ што най буде бу ся женити. и казавимѣ сватати мновѣ убрану дѣвку. айно тото ся не подобало няньови а ни сестрамѣ. ай казали ми брати другу. котру я и не познававѣ. а коли ми йийѣ указано. то я ни хотѣв и дивити. на нейѣ. хоть она йе файна дѣвка годна високого росту. айбо я не мав до нийѣ дяку. а нянько усѣ лиш йийѣ хотѣвѣ. бо была изѣ доста заможнойѣ родины. и притомна усякойѣ роботы. и хыжному веденю порядку. но правда што и лѣта мала скоро повнѣ около 22 роки. и то май бѡлш мене изнеохотило до нейѣ. та усѣм ся вѡдпиравѣ што не оженю ся из нивѣ а нянько усѣ изусиловавѣ мене до нейѣ. и найедно перемог мене. то из великовѣ неохотовѣ приставимѣ на то. тогды нянько був урадованый и скоро сме записали заручины. и уйшли оголошкы лиш вѣнчати ся. айно кой того часу новий републиканскый закон не дозволяв. женити ся докѣ не перебивѣ воскову службу. або класы обзору. то нянько изробивѣ прозбу до министерства штобы доволили мнѣ оженити ся. но йеднак недовго утѣшав ся из того нянько. бо скоро прийшло из министерства што мнѣ женити ся немош докѡ не вѡдслужу службу воскову. то я из того бывѣ радый. а нянька то вернуло до смутости попередной. та уже ся не дало ничого робити. хоть уже и я мавѣ якус дяку присиловану до женитвы. и мусѣли сме дале самѣ жити. и самѣ усѣо робити.

¹⁾ Очевидно, „бѣдуйе“.

та біда нам велика не была бо усе насъ ратовавъ братъ зъ Америки. тѣлько нянько ся усе журивъ што самый ся остане як я зарукию¹⁾. то усе упѣстѣе. а так ся стало.

Ий возму качурика
Та ве жу на ріку
Та я мушу руковати
Въ ческу репобліку.

Ий иду у катуны²⁾
Маю жалю много
Што лишаю рѣднѣ братя
И нянька слабого

Колимъ руковавъ.

Як наставъ першый октовберъ року 1921. шого дорогой нянько зы жалемъ и смутосцьовъ. управлявъ мене. а коли вѣдкланьовавим ся вѣд нянька братѣвъ и сестрѣвъ то ми зажалѣло серце и заплакавимъ горко. то нянько упровадивъ на улицю. и братя. то ище расъ из слезими вѣд-клонивим ся и полишивимъ йѣх. а другый динь бывимъ у Мукачевѣ де уже чекали на мене. и скоро перебрали мене до воскового мундуру. и поучали воскову десцепліну. но мѣнѣ немного треба было ся учити бо то не першый расъ я бивъ при воску. наука ишла ми лехко хоть сесе бивъ плукъ канонѣрувъ 112. тый. домѣ фуртъ писавимъ и мѣнѣ писали из домѣ. та ище ми ишло то то лехко и весело. коли ми дашто недохо- дило написавимъ до нянька та усе ми приславъ пару корунъ

Оі Боже милостивый
Што знаю чинити
Та я мушу Репобліку
Ище гѣтъ служити.

Ой иду у катуны
Маю жалю много
Што лишаю рѣднѣ братя
И нянька самого.

При вѣвоску.

Мой плукъ ѣе 112. тый. дѣлострѣлецкый 1. ша. батеріе. въ Мукачевѣ. было ми напочатку не дуже приємно. бо ми помалы докучавъ голодъ. а инче ишло ми добре. а на Руздянѣ сята бывимъ дома на урлап³⁾. 5. днѣвъ. но то скоро утекло пакъ бывимъ назатъ на великоднѣ сята дома 8. днѣвъ року 1922. гого. заставимъ нянька при добрѣмъ здоровлю. и урадовавъ ся штомъ уйшовъ хоть на пару дней домѣ. и то ми утекло такъ якъ 8. минут. скоро а колимъ ся вѣдкланьовавъ тамъ просивъ што- бы ся нянько не журивъ и што я уже скоро дослужу. ах Боже не знавъ я. што то то послѣднѣй расъ вѣдкланюю ся. вѣд милого нянька. а овѣнѣ сумно позирнувъ на мене и уповѣвъ иди из Богомъ

Смутный листъ.

По вѣдхѣдѣ из домѣ у якысь довгый часъ доставимъ вѣд нянька писмо. котрымъ ми ознаймивъ што братъ Василь тяшко захворавъ на тифусъ. и докторы забрали го до болницѣ. што и не знали до котрой. но я скоро вѣдписавъ. штобы ся не журили. ничего. и што йому буде май лѣпше. у болници.

Оплаканный динь и смирть мого нянька

Ох смутку. и жалю болесный. якысь на ня прийшов ненадѣйно. коли я ся тебе не надѣявъ такъ скоро.

Было то одполудня ѣедного красного огрѣвающого слонцемъ суботного дня. 17/VI. 1922. р. акурать бывимъ заятый работѣвъ замѣтаючи двѣрѣ перед касарнями. коли нарасъ приходитъ за мновъ денникъ обимъ ишовъ до концоларнѣ. бо маю телеграмъ. я скоро полишивъ свою роботу и

¹⁾ Очевидно, „зарукою“, з чеського rukovati-призиватися. ²⁾ Вояки. Мад. katona-воjak.
³⁾ Відпуск. Нім. Urlaub.

поспішивъ до концоларнѣ. коли подали ми телеграмъ и я зачавъ скоро читати. и при читаню нарасъ ми ся покотили горячи слезы. было писано такъ.

Федоре прийди домѠ

скоро бо твоѣй стецъ умеръ.

Юнія 17/1922. гого рока.

но и скоро ми дали 5-дней доволены ¹⁾. того самого дня. ох як мінѣ было тяшко. кой мінѣ нитко не писавъ аш нянько ѣе хворый. другого дня рано бivismъ на ВоловѠмъ. и стрічаючи по дорозі наших людей. котрі. ми то утвержовали. говорячи што на добру гостину иду. а коли приишовимъ домѠ то было у недѣлю. и заставимъ много чияде у хыжи. а братья и сестры плачучи витали мене. и найшовимъ лежачоѣе тѣло няньково коло стола. а другого дня поховали сме из болеснымъ плачемъ тѣло—и 5. дней скоро улетѣли и я мусѣвъ лишити дома самі сироты плачучі фурт. надармо аш я утѣшав ѣих. што скоро прийду. и я пошовъ доле дослужовати нещасну войну. чили службу воскову.

Дня 15/IX. 22.

Піри воску.

Коли приишовимъ до свойего плуку. у смутости. и зъ слезами у вочох. я надѣяв ся што мене скоро упустятъ домѠ. и може так бы было ся стало. бо я невесокого здоровля був усе. и того самого часу мавим ити на супер ²⁾. но я недочекавъ того дня колимъ стояти на супері мавъ бо я скоро по смерти нашего дорогого нянька. захворівъ. і мене такой скоро вѠдослали до болніцѣ. ох як мінѣ было тяшко. жадну не почувавимъ ласку свойих родителей. а фурт думавимъ за тоты малѣ сироты. як живутъ дома. и то мене май бѠльше тяжило. и лежавимъ 2 місяцѣ у шпітални. а тѠлко ѣедну утѣху мавимъ. и надѣю на помощ вод брата зъ Америки.

Прийшовимъ зъ. шпіталнѣ. на плукъ. дня 27./IX. 22. года. и перебувимъ на плуку 8. дней. а пакъ бivismъ на супері. и пропустили мене. домѠ дня 4./X. 22. года до залогы ³⁾.

Што найшовимъ дома.

Коли приишовимъ домѠ. не дай боже такойе и вѠдѣти никому. ги я найшовъ дома. ох боже милый лядвы упознавимъ ся. коли приишовимъ ид хыжи. а пак до хыш. смуток обняв мене. и слызы заблищали вѣ очох. ѣедно жаль зробило мінѣ што не почувимъ и не увѠдѣвъ ласку родительску на привітаню. а другоѣе колимъ увидѣвъ наші малѣ братья осироченѣ вѠд родителей. у якѠмъ типир постѠянію ся находятъ. можу казати што радше бы бivismъ волѣвъ дивити на свою смирть якъ. на сесе житя. што типирь ми ся представило дома. хыжа обрыта. облупана. усьо хыжнойе немото ⁴⁾ майже вѠд часу як няньо умеръ. дѣти тогды упознавимъ. як добрем ся придивиз. обдертѣ. сироты. начисто голѣ. сухі уморенѣ голодомъ. немытѣ. уши по них лѣзаетъ як мурашкы на купінѣ. а коли хотѣвимъ лечи спати бо бivismъ унавленийъ дороговъ. узявимъ лампу и посвѣтив по хыжи. та аш волося ми на голові устало. якимъ увидѣвъ тѠлко худобы по сцѣнах. якѣсь борболѣцѣ малѣ. другі великі се-

¹⁾ Відпуску. Чеське *dovolená-vídpusk*. ²⁾ Медичний огляд. Пор. чеське *super-arbitrážní komise*. ³⁾ В резерв. Пор. чеське *záloha*.

⁴⁾ Немите. Або графічна асиміляція, або відбиття вимовлення: в зах. частині Підкарпатської Русі на місці історичного *ы* в деяких положеннях чути *о*. Пор. з послідовним написанням в „Пам'ятці“ слова „восоко“.

реднѣ. и усякого колібру. дале блощцѣ. уши. блыхы. Боже храни вод такого. я тоѣ ноче мусѣв спати на дворі. а другого дня найавимѣ жону та мастила хыжу. а я и брат Осипѣ поуношовали сме усю хыжнойе вон а тамѣ. парили сме усю окропомѣ. и мыли щотками. и ледвы за два дни обчистили сме хыжу. вѣд великого непорядку

Моя присяга.

Я нижеподписаный изложую присягу на сіе. што вѣд днешного дня нового рока. 1923. того. заприсягаю власнымѣ своимѣ духомѣ. што. уживати куріня. и шкодливого напитку. перестая одѣ дня днешнаго. алкоголу. чили напитку уживати можу тѣлко протѣвѣ болесте. но курити запрящаю себе аш дотѣ допокѣ непочую себе здоровымѣ. на сіе я власнымѣ духомѣ себе заповідаю. и поможи ми Боже як май довго удержати сію присягу.

из добрымѣ сердцемѣ и дяков се я изписую и уписую ниже. день. и рокѣ изложеня писягы¹⁾. по рускому 1 І. 1923. рока

моѣ позвище

Обователь Нижного Синевира.

П . . . нь Федорѣ.

„Дніпрова Чайка“.

(Спогади).

Псевдонім цей став мені відомим в 1885 році, зарав же після того, як ми з товаришами—статистиками „волею судеб“ опинилися в Херсоні.— в місті-закутку, що в ті часи вважали його урядові чиновники за місце заслання. Витребувала нас туди губерніяльна земська управа після того, як в Єлисаветі розпочали жандарми „дѣло о тайном сообществѣ“, що мало-б то на меті „в болѣе или менѣе отдаленном будущем, путем распространения дозволенных цензурою малороссійских сочинений ниспровергнуть существующій порядок“.

Мабуть, ми були-таки трохи „винуваті“ в цій справі, бо з Єлисавету за роки 1881—1884 було послано до цензури в Петербург з десяток рукописів оригінальних і перекладів (між иншим „Чабан“, що після невеличкої переробки пізніше став „Бурлакою“ Карпенка-Карого, і мій переклад: „Дід“ з Ф. Нефедова). Всі вони так і загинули в цензурі. Тоді ж таки (1884 р.) наш невеликий гурток український надумав скласти „альманах“ й почав збирати для його матеріали.

Та... „человѣк предполагает, а Бог располагает“. Де-хто з гуртка (О. І. Михалевич) опинився аж за Байкалом, де-кого (О. О. Русова й Ф. О. Василевського) продержали з місяць у острозі й випустили на волю, а справу про їх (а між ними про О. Хв. Волошина й про мене) направили до міністра внутрішніх справ; І. К. Тобілевича скинули з посади секретаря міської поліції й він став актором української трупи, а Д. В. Марковича перевели на службу до Херсона.

Опинившись у Херсоні, ми тоді ще не знали про „кваліфікацію“ нашого „дѣла“ й, зібравшись якось у Д. В. Марковича, почали знов міркувати про свій альманах, переглядати ті матеріали, що збереглися, й підшукувати нових, щоб альманах вийшов більш-менш „солідним“. Отут-то мені довелося познайомитись з віршами „Дніпрової Чайки“, а потім і з нею самою,—Людмилою Олексієвною Березиною.

Коли й як познайомився з нею Ф. О. Василевський, не знаю. Пам'ятаю тільки, що, передаючи мені зшиток з її віршами, він сказав:—„Ось!

¹⁾ Замість „присяги“.

Може знайдете що-небудь для альманаха. Дівчина пише, й багато пише, і я їй пораяв, щоб вона, для поетичної практики, перекладала з російських поетів, особливо з Лермонтова... Він їй дасть і поезію й свій „выкованный стих“.

І справді, у зшиткові були й оригінальні поезії й переклади (між иншим Лермонтова поема „Мцыри“). Переклади мені не дуже подобались: не було там тієї поетичної сили, що так захоплювала нас у первотворах Лермонтова й Пушкіна. Та й у самих первотворах, очевидно, не було того, що приваблювало б до себе молоду дівочу душу: не було степової тиші, того лагідного шелесту верб та очерету, до чого звикла дівчина, живучи в степу над Дніпром, любуючись широким лиманом і впиваючись запашним степовим повітрям; не було й того палкого південного сонця, що освітлювало їй і зогрівало звичайну буденщину.

Її оригінальні вірші, та й сама вона, були тихі та лагідні, мов би просякнуті степом, Дніпром і лиманом. Зросла вона в полівській сім'ї. Батько її був, мабуть, „зайда“ в наших краях, здається, з Московщини; мати—українка, попівна родом, з Олександрівського повіту, а дід по матері, мабуть з тих захожих поселенців „Нової Сербії“, що в старі часи прийшли з Хорватом і розташувалися на півночі Херсонщини, від Синюхи до Дніпра, та на Катеринославщині. Доля сім'ї була, мабуть, звичайна, попівська: доводилось попові переходити з одної парафії до іншої й пристосовувати своє життя до нових умов, увіходити так чи инше в інтереси того населення, що серед його треба було працювати, і сім'я потроху переймалася місцевим життям, при звичаювалася до мови й звичаїв місцевого люду. Але ж з усієї сім'ї справжньою україркою, крім матері, стала тільки Людмила Олексієвна; інші ж її рідні (батько, брати й сестри) і родичі (в Голій Пристані попував її рідний дядько по батькові, о. Петро Березин) до останніх часів зоставались звичайними сільськими „інтелігентами“ з трохи українізованою російською мовою та з звичайним для сільської інтелігенції світоглядом.

Хто, крім матері, мав вплив на „українізацію“ Людмили Олексієвни, що взагалі звернуло її з звичайної дороги сільських попівен і повело на тяжкий шлях українського письменника, сказати трудно: про свої дитячі літа вона розказувала дуже мало, та й то, здається, з неохотою. Пам'ятаю тільки, як вона казала, що вчилася десь у монастирській школі в Одесі, що там же в Одесі, вона зустрічалася з „громадянами“, між иншим, з М. Ф. Комаровим, і Л. А. Смоленським, а як ці зустрічі відбилися на її світогляді, вона ніколи не говорила.

Та так чи инше,—під впливом людським, чи, може, стихійним, а вона стала українською письменницею, й після того як одружилася з Ф. О. Василевським і ввійшла до нашого херсонського гуртка, вона почала писати все більше і більше. За переклади вона вже не бралася¹⁾: переконалася, мабуть, що перетворювати чужі поезії можна тільки тоді, коли вони викликають і власні душевні пориви, та писала тільки оригінальні твори,—вірші й прозу, а на останці й свої чудові ритмовані „Морські Малюнки“ й „лібретто“ для дитячих опер. „Козу-Дерезу“ написала Людмила Олексієвна 1885 р. майже на моїх очах, за два чи три дні. Музики до неї (з народніх пісень) добрали О. О. Русов, О. О. Лінфорс та я; ми ж таки до неї написали супровод на фортеп'яні і опера була виконана у нас, у Херсоні, дитячими силами (за фортеп'яном була С. Ф. Русова), 1886 р. Надруковано ж було цю оперу пізніше, в Галичині, в обробці М. В. Лисенка, а ще пізніше видано другим типом і в Києві.

¹⁾ Тільки пізніше вона переклала „Пісню про Сокола“ і „Буревісника“ М. Горького.

Опери „Зима й Весна“ і „Пан Коцький“ були написані пізніше, вже як авторка була в Києві.

Пам'ятаю я, що за перші часи життя Людмили Олексіївни в Херсоні (до 1889 р.) в неї був уже величенький зшиток поезій,—найбільш ліричних, так би мовити, інтимних. Надруковано ж було тоді не багато: здається тільки її перше оповідання в прозі „Знахарка“ (в Одесі) та з півдесятка віршів, між ними й ті, що надруковані були в „Степу“,—херсонському альманахові,—тому самому, що ми почали складати ще в Єлисаветі. Друге оповідання в прозі,—„Хрестонос“ було надруковане пізніше, після того, як сім'я Василевських, знов „волею судьби“, покинула Херсон, бо всіх нас 1887 р. спіткала адміністративна кара: нас звільнили з посад і віддали під „гласний надзор поліції“ на два роки, а О. О. Русова й Ф. О. Василевського місцева адміністрація примусила потім виїхати з Херсонщини (О. Хв. Волошина ще раніш вигнали з Херсона й він став за суфлера в українській трупі).

Взагалі треба сказати, що „Дніпровій Чайці“ не часто доводилось бачити свої писання друкованими, з одного боку через те, що й нігде було їх примостити: української преси не було на Україні, зносини з Галичиною було дуже трудні, й тільки яка-небудь okazія давала змогу послати туди що-небудь, або кому-небудь з українських „видавців“ пощастило „вимолити“ у „главного управління по дѣлам печати“ дозвіл на випуск у світ якого небудь альманаха. Так, здається, „вимолено“ було дозвіл на видання „Ради“ Старицького (між иншим там надруковано було „Новобранця“ І. К. Тобілевича під псевдонімом „І. Карпенко“ й мого „Діда“ під псевдонімом „Лопух“, що були послані до цензури ще 1881 р. і там загинули). Так само вимолити й ми, через Д. Л. Мордовця, дозвіл на видання „Степу“, ще й друкувати його довелося в Петербурзі. Між иншим „фуксом“ пройшов і мій один віршик, що ним зацікавився фейлетоніст „Одесских Новостей“ (ред. А. И. Черепенникова), Іван Колючий (відомий опісля єврейський драматург Я. М. Гордин) і вставив його в свій фейлетон, таки добре мене вилаявши за „безнадійність“ вірша.

З другого боку, й сама „Дніпрова Чайка“ не дуже-то дбала про друкування своїх віршів. Ім вона не надавала ніякого значіння.

— „Нащо людям знати про те — не раз казала вона, — що там десь над Дніпром скиглить „Чайка“ й у нікчемних віршах виспівує свою тугу?“

І я не пам'ятаю, щоб її вірші були ще де-небудь надруковані, хіба, може, в Галичині. Та з Галичини до Херсона доходило тільки „Діло“ й я, живучи тут майже „безвиїздно“, не мав нагоди бачити галицькі літературні видання періодичні. Прозу ж свою Людмила Олексіївна вважала більш придатною для „широкої публіки“ й охоче посилала свої оповідання до альманахів, що час од часу появлялися в світ, перемагаючи майже непереможні цензурні умови для українського слова. Так ото була надрукована її „Знахарка“, а потім „Хрестонос“, і „Мооські Малюнки“ в чернігівському альманасі „Хвиля за хвилею“,—останні вже в 900 р., коли цензура стала трохи „милостивішою“ для українських письменників. І тільки після революції 1917 р. довелося „Дніпровій Чайці“, та публіці, побачити усю її прозу в двох томиках, що видав „Дзвін“ у Києві. Вірші ж (а їх було багато, далеко більш сотні) ще й досі ждуть свого видавця.

Та чи й збереглися вони. Бо, кажу ж, Людмила Олексіївна великої ваги їм не надавала, хоч і не таїлася з ними, а давала на розгляд мені, а потім, пізніше, й М. Ф. Чернявському.

Здається, 1895-го року губерніяльна земська управа забажала знов вернуть Ф. О. Василевського, до Херсона й пропонувала йому взяти посаду губерніяльного статистика. Тодішній губернатор С. В. Олів „не

встрѣтил препятствій“ до цього, попереджаючи, одначе, що від київської адміністрації він має відомості, що Василевський „склонен к п'янству“. Василевського „пригласили“, й сім'я його вернулась до Херсона.

В цей новий, і вже довший, період життя Людмили Олексіївни в Херсоні мені довелося ближче познайомитися з нею, вже як з людиною. По первах здавалося, що вона зосталася такою самою, як була: така ж вона була тиха та лагідна, так само цікавилась українським письменством і писала свої поезії,—вірші й прозу, й ділилась ними зі мною. Але потім став я помічати, що не все в неї зосталося по-старому, а почало прокидатись і щось нове. Здавалося, що в житті її почався якийсь „перелом“, що недобре відбивався на її вдачі. Стала вона, такби мовити, „сухішою“ й не до всього вже ставилася однаково, часом замовчуючи речі, що попереду її дуже цікавили й викликали щире відношення до себе, инколи ж ставлячись до них навіть вороже, а то й кепкуючи з них.

Правда, те кепкування не було злісним; цього не було у неї в натурі. А все ж таки воно вражало людей, що мало її знали, й могло зробити на них неприємне вражіння.

Що було причиною такої зміни у вдачі Людмили Олексіївни, і як взагалі формувалась її вдача, я так і до цього часу певно не знаю. Моїй дружині вона розказувала, що їй, після закінчення школи, довелося „служити“ вчителькою по чужих людях і пристосовувати своє життя до чужих звичаїв, співати, мовляв, пісню того, на чийм возі сидиш. Таким чином їй на перших кроках свого життя вже треба було таїти свої мрії й бажання, бути „тихою й смирною“, як вона казала, такою самою, якою вона здавалася нам після шлюбу з Василевським і зоставалася весь час нашого знайомства з нею в Херсоні, в обидва періоди. Очевидно, однак, що з нею щось трапилось, що порушило ту тишу, підірвало її звичайну лагідність, і коли вона не змінилася зовсім, то тільки завдяки тому, що й дитиною, і молодою дівчиною привчилася стримувати себе, в своїй душі ховаючи всякі виразки й вражіння від прикрого й злого, до чого не лежало її серце,

Ходили якось між нами чутки про непорозуміння в її сім'ї, але я власне цього не помічав: інтимні людські справи були для мене завжди „зачарованим колом“, до якого я ніколи не вмів, та й не хотів залазити, вважаючи, що там і без мене обійдеться. Можу тільки зазначити, що непорозуміння те трудно було й помітити: з дружиною своєю вона завжди була рівна й спокійна, а з дітьми... діти були для неї все: вона їм оддавала весь свій час, дбаючи, щоб вони були одягнені й нагодовані, щоб училися як найкраще й щоб стали справжніми людьми.

Пам'ятаю, що коли б я не заходив до Василевських, я завжди заставав Людмилу Олексіївну серед дітей,—своїх (їх було троє) й чужих: вона, сидячи на канапі з якою-небудь роботою, заставляла їх читати та розказувати прочитане, а то й сама читала або розказувала їм цікаві оповідання. І діти, свої й чужі, горнулися до неї, бажаючи догодити їй своєю працею. Тут між ними зав'язувалися дружні відносини, що зберігалися й тоді, як вони повиростали й людьми поставали. Инколи, особливо під неділю або під свято, починалися співи, й діти з великою охотою виспівували всяких пісень, українських і російських, і при звичаювалися до народньої мелодії.

І сама Людмила Олексіївна співала з ними. Знала вона багато українських пісень, що вивчилася, очевидно, під час мандрівок з батьком-попом по парафіях, а потім і з своєю сім'єю на Київщині. В її пам'яті збереглися пісні з Нестерівки (Вершац, Олександрівського повіту), Мар'янівки-Дяурової (Ананівського повіту), з околиць Збур'ївки й Голої При-

стани (Дніпровського п.) і, особливо, з околиць Королівки (на Фастівщині). Музичної освіти вона не мала, проте ж точно передавала не тільки основну мелодію пісні, а й численні иноді її варіації. Починала вона тихо співати основну мелодію; після того, як я, було запишу ту мелодію й для перевірки починаю сам її наспівувати, вона починала пригадувати варіації й підголоски. Спершу мені здавалося, що вона творить їх сама—так їх було багато. Пізніше ж, перевіряючи свої записи з „народніх уст“, я переконався, що й у варіаціях і підголосках вона була немов би струментом, що точно передавав усе, на йому записане. Кожна пісня з усіма її варіаціями, здається, проходила їй у саму душу, немов би, занотована на фонографі, хоч у її співах не було нічого механічного; вона передавала не тільки форму, а й душу пісні.

Зразок таких варіацій подано мною в третій сотні моєї збірки „Українських пісень з нотами“. Більшу частину цих варіацій я чув у Королівці від чоловіка й жінки, що співали у полі, сапаючи картоплю, й тоді ж таки звірив їх з своїми записами.

В останні роки життя Людмили Олексіївни, після того, як вона знову виїхала з Херсона до своєї хорої дочки Оксани (син і друга дочка Наталя тоді вчилися в Києві), мені довелося бачити її ще тільки один раз, коли вона приїхала до Херсона після трагічної смерті свого чоловіка. За звичайними справами, що виникли після тієї смерті, її вже ніщо не цікавило: не до того їй було. Так вона й виїхала знов до дочки, здається, в Бахмут, і я вже більш її не бачив. Мав тільки позаторік одного листа від неї, написаного олівцем, очевидно хворою дуже людиною: видно було, що рука дуже слаба була й тремтіла. Скаржилася вона на свою хворобу й на тяжке своє життя й усе бідкалася, що не має змоги zostавити дітям тих грошей, що були вкладені в земську касу дрібного кредиту в Херсоні й анульовані при скасуванні тієї каси 1920 року.

І тоді вже здавалося мені, що не довго їй жити на світі, та так воно й сталося. Нехай же оці рядки будуть моїм вінком на її могилу.

А мені ще бажалося б, щоб поки я зберуся в далеку дорогу, побачити надрукованими й усі її віршовані поезії, щоб знайшовся таки видавець на них.

Андрій Конощенко.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році.

Бібліографічний огляд.¹⁾

Геологія. Геологічні праці на Україні минулого 1926 р. провадилися, як і раніше, різними напрямками та охопили різні галузі геології. На всесоюзному з'їзді геологів, що відбувся у жовтні, 1926 року в Києві, було зроблено багато цікавих і важливих доповідей з геології, між иншим, України, але більшість цих доповідей ще не надрукована і в цьому короткому огляді доводиться обмежитися тільки тими працями, що вже надруковані й що мають наукове значення.

В галузі мінералогії й петрографії треба перш за все згадати дуже ґрунтовні праці професора Безбородька, що являють собою наслідок многорічного вивчення різних частин нашої української кристалічної смуги та охоплюють значні площі (Безбородько, М. І. Кристалічні породи Київщини й Поділля, узбережжів Дніпра й Буга. Наукові Записки, орган київських н.-д. катедр, 1926 р., т. III, вип. 2 геологічний, сс. 164—185. I d e m, Кристаллические породы окрестностей Винницы на Подолии. Геологический путеводитель для 2-го съезда геологов. Киев. 1926 р., сс. 1—22 з 7 мал.). В обох цих працях автор подає, між иншим, цілком нове освітлення генезису різноманітних порід нашої кристалічної смуги. У статті проф. І. І. Танатара (Новые породы криворожского железорудного бассейна. Наукові Записки катеринославської н.-д. катедри геології, сс. 13—41) автор описує низку нових відмін кварцитів, кристалічних лупаків та ґрюнеритових порід з різними новими мінералами з Криворіжжя, що мають не тільки науковий, але й практичний інтерес. У статті аспірантки Г. М. Козловської (До петрографії кристалічних порід околиць с. Хошеватой на Побужжі. Наукові Записки, орган київських н.-д. катедр, т. III, вип. 2, сс. 89—99) знаходимо опис цілої низки вибухових порід та кристалічних лупаків, між иншим, цікавих мармурів або кристалічних вапняків з різними мінералами. До петрографічних праць належить теж праця проф. В. М. Чирвинського (Химико-петрографическое исследование киевского мергеля и его гомологи среди современных морских отложений. 39 сс. з мапою); в цій праці дані лише загальні висновки з багатьох аналізів, що на жаль не подані докладно.

Всі зазначені петрографічні праці подають одночасно нові відомості з галузи корисних копалин. В цій галузі маємо теж дуже цікаву працю інженера Ф. О. Лисенка (Родовища жорнового каміння на Кам'янецьчині. Наукові Записки, орган київських н.-д. катедр, т. III, вип. 2, сс. 189—204), де вперше науково описані ці дуже важливі родовища. Де-які побіжні відомості про родовища будівельного каміння на Україні подані теж у книзі інж. М. Субботина (Естественные строительные камни. Одеса. 160 сс.), що має характер підручника.

З галузі регіональної геології (описи різних місцевостей з геологічного боку) за минулий рік вийшло у світ чимало спеціальних

¹⁾ Продовження. Початок у 3 кн. „України“ за цей рік. Ред.

праць. До них належать і всі провідники, що були видані спеціально для другого всесоюзного з'їзду геологів у Києві; всі вони надруковані російською мовою для ознайомлення членів з'їзду з окремими місцевостями України підчас екскурсій, що відбулися після з'їзду. Всі ці „провідники“ дають підсумки відомостей про геологічну будову найбільш типових і найцікавіших з геологічного боку частин правобережної України, а саме: Канівщини з її надзвичайно складними дислокаціями та різноманітними мезозійськими, третинними й четвертинними утворами (В. В. Різниченко, В горах и кручах района Каневских дислокаций. Геологический путеводитель. 84 сс. з 18 мал. і численими розрізами); Волині (Коростенщини з її кристалічними й вибуховими породами, кряжами Овруцького пісковика й своєрідними четвертинними покладами (акад. П. Тутковський, Путеводитель экскурсий по Волини, 24 сс. з 8 таблицями мал.); Поділля (М. І. Безбородько, згадана вище праця „Кристаллические породы окрестностей Винницы“ та Р. Р. Выржиковский, Геологический путеводитель по западной Подолии 36 сс., 9 мал. і мапа) і нарешті території Київва (В. Чирвинський, Геологический путеводитель по Киеву, 30 сс. з мал.). Окрім того ще вийшли в світ кілька спеціальних докладних описів частин України, що досі не були детально описані, а саме: Узбережжя ріки Вужа в середній його течії, П. Тутковського (Наукові Записки. Орган київських н.-д. кафедр, т. III, вип. 2, сс. 100—159); району низової течії Дніпра (В. І. Крокос, Наслідки геологічних дослідувань Ніжнедніпряньського району. Секція ґрунтознавства С. Г. Н. К. У вип. I, сс. 19—30); Району Міжгір'я на Київщині (Ф. О. Лисенко, Про умовини залягання синьої та фаянсової глини. Вісн. Укр. Відд. Геол. Ком. вип. 9, сс. 103—119, з табл.); де-яких районів Поділля (Л. Красівський, з геологічних спостережень на Поділлі. Кам'янець. 16 сс. з мапою; І д е т, Геологічні досліді на Ольгопільщині. Зап. н.-д. кат. Поділля, т. I вип. I, 48 сс.). Інші статті з регіональної геології України менш верті уваги.

Чимало розвідок та оглядів присвячено було вивченню українських четвертинних покладів, що мають велике й практичне значіння, та тісно звязані з ознаками колишніх пустинь на Україні. До цього обсягу належать праці таких авторів: П. Тутковського (Передісторична природа Київва. Геологічне минуле території Київва за четвертинного періоду. Київ та його околиця в історії й пам'ятках. сс. 26—32); В. Крокоса (Ще один доказ на користь еолової теорії походження лесу. Наукові Зап. Орган київських н.-д. кафедр, т. III, вип. 2, сс. 186—188; І д е т, Химический состав лессовых ярусов и морены Одещины и западной части Екатеринославщины. Журнал н.-д. кафедр м. Одеси, т. II, № 4, сс. 100—137; І д е т, Ископаемые почвы Одещины. Вісн. Одес. Ком. Краєзнавства, сс. 1—5; І д е т, Надмові піски Північного Дінця в межах Харківщини. Харків. Матер. в справі досл. ґрунтів України. Вид. Секції ґрунтознавства Н. К. З. С. У. вип. I, сс. 242—255); В. Різниченка (Документи пустелі в районі Канівських дислокацій. Київ. Вісн. Укр. Відділу Геол. Ком. вип. 9, сс. 33—76 з 8 табл.); Г. К. Козловської (Про ознаки пустинь в так званій „карпатській рині“ на Поділлі. Наук. Зап. Орган. київск. н.-д. кафедр, т. III, вип. 2, сс. 160—163).

З галузі ґрунтознавства маємо цікаві й важливі праці В. Крокоса (Походження солонцюватих ґрунтів Низово-Дніпряньського району. Вісн. Одес. С. Г. Інституту, сс. 1—7), Конівця (Засолені ґрунти Наддніпряньщини. Хемічна характеристика засолених ґрунтів. що до водного розчину х. Київ. сс. 1—47) і Г. Махова (Почвы Донецкого кряжа. Журн. Почвоведение, № 3—4, сс. 1—24).

З галузи палеонтології надруковані праці проф. М. Лебедева (Про порівняння російського карбону з карбоном інших країн. Труды фіз.-мат. Відділу У. А. Н. т. III, вип. 4, сс. 59—76 з мал.) Г. Козловської (*Dinotherium giganteum* і *Rhinoceros Schleimacheri* з села Тиманівки на Поділлі. Вісн. Укр. Відд. Геол. Ком. вип. 8, сс. 55—59 з табл.) і Г. Закревської. (Копальний слон с. Табурища).

З цього короткого огляду видно, що на Україні геологічні праці провадили досить інтенсивно й дали вже чималі досягнення протягом минулого року. Заснування у Києві Науково Дослідчого Геологічного Інституту дає підстави сподіватися дальшого нормального розвитку геологічних дослідів суто-наукового та практичного напрямку на Україні.

Академик Павло Тутковський.

Ботаніка.

Ботанічна робота на Україні р. 1926-го провадилася в різних напрямках, при чому праця в різних галузях ботаніки мала свої певні центри, що утворилися в процесі розвитку ботанічної роботи на Україні в попередні роки. Так, праця вивчення водоростей провадилася переважно в Харкові—старому альгологічному центрі України—та почасти в Одесі, вивчення флори мохів та обрістків провадилася в Києві, праця по флорі вищих рослин та по ботаніці мала декілька центрів, з них головні—це Київ та Харків; ембріологія та цитологія рослин мали центром, як і раніш, Київ, де ми бачимо ряд видатних робітників в цих галузях; центрами фізіології рослин були Київ, Харків, Одеса та Кам'янець.

Брак центрального ботанічного органу на Україні, що в ньому подавалася б бібліографія і де б містилися реферати ботанічних праць, що мають відношення до України, дуже гальмує нормальний розвиток ботанічної роботи на Україні. Український Ботанічний Журнал, що його видає Українське Ботанічне Т-во при УАН і що мав бути таким центральним органом, не міг розгорнутися, не маючи субсидії. Таку субсидію Т-ву УкрНаука обіцяла дати на майбутній 1927/28 бюдж. рік, і тоді Укр. Ботанічний Журнал, збільшившись в об'ємі, зможе розгорнути відділ бібліографії, що в ньому чувається особливо тепер велика потреба, коли ботанічні праці друкуються в найрізноманітніших часописах.

Р. 1926 ботанічні праці містилися в різних органах, невеличка частина їх була чисто ботанічні, инша—далеко більша—„Записки“ та „Труди“ різних наукових та науково-навчальних установ.

З суто-ботанічних органів р. 1926 виходили:

1. Український Ботанічний Журнал, що його видає Укр. Ботанічне Т-во при У. А. Н. Року 1926-го вийшла кн. III журналу, що в ній уміщено праці систематичного (квіткові, мохи, обрістники) та ботаніко-географічного характеру. Допомогу на видання цієї книжки дала Бот. Секція С. Госп. Наук. Комітету України.

2. Вісник київського Ботанічного Саду. Року 1926 вийшов вип. IV цього часопису з статтями систематично-флористичного (вищі рослини, гриби, мохи) та ембріологічного характеру.

З органів не чисто-ботанічних, але в яких містилися р. 1926 ботанічні праці, слід згадати: 1. Труды фізично-математичного Відділу Укр. Акад. Наук, де окремим випуском (т. II, в. I), вийшла праця акад. О. Фоміна, Флора України. 1 Pteridophyta; 2. Записки київського І. Н. О., I-й т.; 3. Записки київського Ветер.-Зоотехнічного Інституту, т. IV (ботанічна праця О. Соколовського про флору Дніпрових плавнів); 4. Записки київського С. Госп. Інституту т. I (праця Ф. Фіна про са-

гові пальми); 5. Труды С. Госп. Ботаніки (Харків) т. 1. де цілий випуск присвячено було бур'яновій флорі; 6. Вісті харківського С. Госп. Інституту ім. Х. Раковського, де уміщено де-кілька цікавих праць з біології рослин, фітогеографії та систематики, між иншим стаття покійного М. Цингери. Про підроди бубовника великого—*Alectorolophus major* Rehub—та їхнє походження та опис нового виду ковили (*Stipa*) Віленського; 7. „Труды комиссии по санитарно-биологическому обследованию р. Сев. Донца и его притоков (Лопани и Уди), в. I, Харків, з декількома альгологічними працями Шкорбатова; 8. Труды по лісовій справі на Україні, що в них можна бачити праці мікологічного (фітопатологічного) характеру; 9. Матеріали в справі дослідження ґрунтів України, т. I, що їх видає секція ґрунтознавства С. Госп. Науков. Комітету України; в них уміщено працю Є. Лавренка та О. Прянишнікова про рослинність Олешківських пісків; 10. Журнал науково-дослідчих катедр у Одесі, де у т. II уміщено альгологічні праці Свиренка.

Крім того, багато українських ботаників друкувало свої праці в чужоземних часописах:

1. *Berichte d. deutschen botanischen Gesellschaft* (фізіологічні праці Порошко та ембріологічні—Фіна). 2. *Archiv für Protistenkunde* (альгологія) і навіть друкувалися окремі монографії, як „*Eisenbakterien* M. Холодного, що її видало видавництво g. Fischer в Jena.

Д. Зеров.

Охорона природи.

Минулий рік був певним етапом в розвитку ідей та практичного здійснення охорони природи на Україні, а саме в цьому році видано першу постанову Всеукр. Центр. Вик. Ком. та Рад. Нар. Ком. УСРР „Про охорону пам'яток культури та природи“ (постанова 16 VI, „Вісти Всеукр. Центр. Викон. Ком.“ 2 VII. 1926 р.). Аналогічну постанову РСФРР має ще з 1921 р. На підставі постанови 1926 р. при Укр. Науці засновано дорадчий орган „Комітет по охороні природи“. Всю оперативну роботу покладено на головного інспектора по охороні природи (проф. О. Федоровський) та чотирьох краєвих інспекторів (Київ—М. Шарлемань, Харків, Одеса—проф. О. Бравнер, Дніпропетровське). Центральним та місцевими органами розпочато величезну роботу по інвентаризації пам'яток природи України. Один тільки київський інспектор зареєстрував кілька сот пам'яток.

В 1926 р. покращав стан старих заповідників України: державного степового заповідника „Чаплі“ ім. Х. Раковського (кол. Асканія Нова, засн. 1919 р.) та державного рибного заповідника „Конча-Заспа“ (засн. 1921 р.) Першому наприкінці року призначено велику допомогу від Союзного Уряду на будівництво (щось з 200.000 карб; від України Чаплі одержують щось 50.000 карб.). Рибний заповідник з I жовтня 1926 р. переведено на державний бюджет.

В 1926 р. вийшов з друку черговий третій том „Вістей¹⁾“ заповідника Чаплі. Цей том складається з статей: В. Різниченка про гідрогеологічні умови заповідника, Й. Пачоського про спостереження над степовими рослинами в 1923 р., М. Шарлеманя про орнітофавну заповідника та його околиць, Н. Дідусенка та Н. Прошкіної про планктон водоймищ заповідника та инш. Цікавий розділ: матеріали до історії заповідника, фотографії на окремих таблицях то що.

¹⁾ Вісті держ. степов. заповідника ім. Х. Раковського. Нар. Ком. Зем. Справ, Сільсько-Господ. Наук. Комітет, Харків, 1925, 179 сс. таблиці, малюнки в тексті.

Сільсько-Господ. Науковий Комітет улітку 1926 р. перевів експедиційне обслідування під моїм керуванням району, де буде засновано великий заповідник ім. Т. Г. Шевченка. Цю територію в 1000 десят. вже взято під охорону. В той час, коли „Чаплі“ характеризують собою степову природу України. Шевченківський заповідник має показати нам природу українського лісостепу. Давненько вже було подано думку вшанувати пам'ять великого поета заснуванням коло його могили великого заповідника. Маленький заповідник (4 дес) на самій могилі вже декретовано, але він має виключно національно-історичне значення. Запроектований великий заповідник матиме не аби яку наукову вартість. В ярах коло Канева ми знаходимо низку найцікавіших геологічних відслонень. Далеко за межами нашого Союзу відомі так звані „каневські дислокації“, скиди, фалди то що. Тут природа відкрила одну з таємних сторінок минулого нашої землі¹⁾. Типові для лісостепу рослинність і тваринний світ майбутнього заповіднику теж заслуговують на охорону²⁾. В цілому тут буде чудове місце для наукових дослідів та освітніх екскурсій.

В наслідок клопотань кількох наукових установ (Укр. Академії Наук, Сільсько-Господ. Наук. Ком. України) та київського інспектора по охороні природи зроблено перші кроки в справі утворення поліського заповідника в замисловицькій корабельній дачі на Коростенщині. Намічено організацію низки дрібних заповідників на островах Чорного моря та Сиваша (Тендер, Джірилгач, Чурюк, Петрівка та инш). На Обиточенській косі коло Бердянську НаркомЗем ухвалив заснувати заказник (тобто заповідник на певний термін). Чималу площу (227.193 дес) виділено під заказники постановами всеукраїнської спілки мисливців і рибалок та лісовим відомством (ВУПЛ), але вона не охороняється і не має будь якого значення в справі збереження наших природніх багатств.

В цілому треба визнати, що в справі охорони природи на Україні в 1926 р. дещо зроблено, але ще більше треба зробити найближчими роками. Україна занадто відстала від РСФРР та навіть Білоруси. Перша має 12 великих заповідників та низку дрібних. Деякі заповідники РСФРР мають величезну площу (Астраханський 20.000 дес. Кубанський 250.000 дес.) Єдиний заповідник Білоруси по Березині обіймає площу щось по над 60.000 дес. Навіть коли буде декретовано Шевченківський і Поліський заповідники та низку приморських заповідників, то й тоді ми будемо далеко ззаду згаданих республік. Площа сучасних заповідників України врят чи більша за 1000 дес. (Чаплі під справжнім заповідним степом мають 500 дес., Конча-Заспа 500—600 дес). Такий стан не можна ані в якому разі визнати за задовольняючий. Україна мусить бути вкрита цілою мережою заповідників, які б цілком відбивали її природу.

В останні роки закордоном зацікавилися справою охорони природи на Україні. Це видно хоч би з того, що мою статтю 1925 р. *Einige Worte über den Naturschutz in der Ukraine*³⁾ в минулім році передрукував один німецький журнал⁴⁾, змінивши її назву на „Der Naturschutz in der Ukraine“.

Микола Шарлемань.

¹⁾ Див. В. Різниченко, Геологічний нарис околиць Шевченкової могили під Каневом. Матеріяли до Геолог. України, Київ, 1924. в. I. Його-ж таки, Природа Каневських дислокацій. Вісник Укр. Відділу Геолог. Коміт., Київ, 1924, в. 4.

²⁾ М. Ш. Заповідник ім. Т. Г. Шевченка „Глобус“ 1926, ч. 20.

³⁾ Congrès International pour l'étude et la protection des oiseaux. Compte-Rendu. Luxembourg, 1925 р. 259—264. ⁴⁾ Der Naturforscher, 1926, Heft 3, s. 158—159.

Огляд українського наукового руху поза межами УСРР.

В своїм попереднім огляді я згадував за ті загальні умови, в яких доводиться розвиватися українській науці на Західній Україні. Вони й тепер мало що змінилися. Отже й не дивниця, що тутешній наш дорібок на полі українознавства, бо тільки про українознавство я й говоритиму в цьому огляді, був і в минулому році не дуже значний. Але, незважаючи на всі несприятливі умови, чимало таки зроблено й це дає нам право бадьоро дивитися у майбутнє.

Головним огнищем західнього українського наукового руху було, розуміється, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, що випустило торік такі видання:

1) три подвійні томи Записок (т. 138—140, 141—143 і 144—145). З них два перші ювілейні позначені 1925-им роком, бо тоді мали вийти, але з різних причин спізнилися й появились тільки на початку минулого року.

2) Два томи Збірника математично-природописно-лікарської Секції (т. 23—24 і 25). З них перша книжка ювілейна подвійна датована теж 1925 р.

3) Два зошити німецького звідомлення цієї ж секції (Sitzungsberichte. Heft III und IV).

4) Один зошит загального звідомлення Т-ва (Хроніка ч. 67—68 за роки 1923—1925).

5) Два зошити Лікарського Вістника, що від минулого року ведеться „Лікарським Товариством“ на спілку з лікарською секцією Наук. Т-ва ім. Шевченка.

Сюди же треба додати ще один зошит Збірника Правничої Комісії, що вийшов у світ при самім кінці 1925 р. й тому не увійшов у попередній наш огляд. Продукція інших краєвих наукових інституцій була значно слабша. „Богословське Наукове Товариство“ у Львові випустило торік три книжки свого тримісячника: Богословія (одна подвійна 1—2, дві звичайні і один том (II-й) Праць разом 4 книжки, заповнені богословською схоластиком і тому для нас мало цікаві, з виїмком кн. 1—2 „Богословія“ присвяченої мітр. Шептицькому. Національний Музей ім. А. Шептицького видав одну тільки книжку своїх публікацій, присвячену Манявському скиту. Видавництво Василяну Жовкві спромоглося торік теж тільки на одну подвійну книжку своїх цікавих Записок Чина св. Василя Вел. (т. II, в. 1—2).

Поза тим можна відмітити хіба ще одно напівнаукове видавництво, а саме журнал Українське Мистецтво, що зачав виходити у Львові під ред. Миколи Голубця, даючи огляди нових досягнень на полі українського мистецтва. На жаль за браком фондів цей досить цікавий орган по трьох книжках (жовтень, листопад і грудень) завмер і—покищо не виходить.

Поза краєвими видавництвами можна відмітити тільки два варшавські, а саме орган новоутвореного факультету православного богословія при університеті „Елпіс“, який містить і українські розвідки (вийшло два зошити), та видавництво Студії до української граматики, розпочате Л. Ідзиковським за підмогою міністерства освіти, а під редакцією др. Романа Смаль-Стоцького.

Закарпатська Україна не спромоглася цим разом ні на одну книжку. Ужгородська „Просвіта“, вложивши свої скупі фонди у друк словаря місцевих говорів, зладженого покійним Вол. Гнатюком і др. Ів. Панькевичем, не мала за що випустити чергового тому свого „Наукового Збірника“. Деякі цікаві знахідки приніс тут торік лиш орган педагог. товариства, „Подкарпатска Русь“.

Буковина й Заморська Україна і цим разом, як і давніше, становлять пасивну позицію в українському науковім балансі. Тільки еміграція може похвалитися деякими виданнями, хоч і не в такій мірі, як колись. Тут передовсім треба відзначити поважну видавничу діяльність „Українського Громадського Видавничого Фонду“ у Празі, що випустив ряд цінних книжок.

Це було найповажніше видавництво на еміграції. Поза тим досить жваву діяльність проявляли студенські видавництва: Сіач при празькому „Педагогічному Інституті ім. Драгоманова“ й Видавниче Т-во при Укр. Сільсько-Господарській Академії у Подебрадах, що видали ряд літографованих курсів своїх професорів. Деякі з цих видань заслуговують і на нашу увагу. За те наукові товариства проявили себе на видавничому полі дуже слабо, та й то не всі. По одному тому своїх праць випустили лише оці три (всі в Празі): Українське Історично-Філологічне Товариство (1-й том своїх „Праць“; окремі відбитки розвідок з нього повиходили ще в 1925 р.), Український Інститут Громадознавства (3—4-ту подвійну книжку свого органу „Суспільство“) та Спілка лікарів українців у Чехословацькій республіці (Медичний словник). „Вільний Український Університет“ і „Укр. Правниче Товариство“ у Празі нічим себе не проявили.

„Український Науковий Інститут“ у Берліні що-йно зорганізувався і тільки в цім році почав свою видавничу діяльність.

В поданому нижче огляді ми й вичисляємо ті здобутки на полі українознавства, що принесла нам торік діяльність вищезгаданих установ і видавництв, доповнюючи її деякими цікавішими статтями й матеріалами загально-літературних органів та приватних накладень.

Територія. Тут можна відмітити тільки одну-однісіньку працю, а саме д-ра Ст. Рудницького „Основи землезнання України“ кн. 2-га. Антропогеографія України. Ужгород, вел. 8^о сс. 202 (2), де мова йде про територію й населення України. Автор проводить у цілій своїй праці думку, що Україна творить окрему антропогеографічну одиницю, що має свій окремий, самостійний антропогеографічний тип. В кінці книги знаходимо численну літературу предмету (сс. 193—202). Згаданої в цьому покажчику другої праці автора „Морфологічні країни Східної Європи“ (Прага, 1926) присвяченої геології, я не бачив і дістати ніде не міг.

Преісторія. На цю тему маємо дві статті Юрія Полянського. Одну меншу, по-українськи в 3-й кн. Літ. Наук. Вісн. під заг. „Підплевий гріб у Новосілці Костюковій, пов. Заліщики“. (сс. 230—233), а другу більшу по німецьки на спілку з польським ученим Степаном Круковським у „Збірнику“ мат. пр. лік.: „Die erste Paläolithstation in Novosilka Kostiukowa“ (Том XXV).

В першій знайомить автор українських читачів з своїм дуже цікавим і важним відкриттям передісторичної стоянки на Галицькому Поділлі. В статтейці дається опис розкопаного гробу, який автор відносить до першої половини першого тисячоліття перед нашою ерою.

В другій подає автор докладну характеристику терену знахідки з геологічного боку (Див. Збірник мат. пр. лік. т. XX, сс. 6—13). Опис предметів знайдених при розкопках гробу і оцінку їх значіння з погляду передісторії дає згаданий вище польський фахівець Ст. Круковський в другій частині статті „Die erste Paläolithstation“ (див. сс. 13—27). Стаття ця вийшла й окремою відбиткою, як і взагалі всі статті уміщені в виданнях Наук Т-ва ім. Шевченка (Пор. Georg Polanskyj—Stefan Krukowski, Die erste etc. Lemberg 1926, 8^о сс. 22+1 нен.).

До передісторії швидче, ніж до геології відноситься й третя статтейка Ю. Полянського „Неолітичні обсідиани Східної Галичини“, уміщена

в ювілейному випуску Збірника Мат.-пр.-лік. секції (т. XXIII—XXIV, Львів 1925, сс. 201—202).

З приводу знайдених у Галичині й перехованих у музею Наук. Т-ва ім. Шевченка двох обсідіянів, висловлює автор думку, що занесено їх із сусіднього Закарпаття, а це, мовляв, свідчить про старі неолітичні звязки Галичини з Угорщиною через гірські провали (в Галичині і взагалі на Україні нема родовищ обсідіянів).

Історія. Значно більше, як і треба було сподіватися, появилася торік праць, присвячених саме історії України. Розглянемо спочатку ті з них, що відносяться до давнішого часу (до XIX ст.). В першу чергу відмітити треба кілька розвідок з історіографії. Загальними питаннями української історіографії займається автор статті у 6-й книжці Літер. Наук. Вістника „Кілька уваг з приводу чужих схем історії сходу Європи (на прот. VI—XV ст.) в нашій історіографії“ (див. сс. 155—165) що укрится під псевдонімом Характерник. Полемізуючи головно з поглядами проф. Ст. Томашівського, висловленими в його „Українській історії“, а почасти й з поглядами Ол. Шульгина („Нариси з нової історії Європи“), автор доказує, що київський період—не спільна власність українського й московського народу, а належить виключно до української історії. Другий автор проф. варшавського унів. В. Заїкін у статті „Перша спроба систематичного викладу української історіографії“ (Зап. Науков. Т. ім. Шевченка, т. 144—145, сс. 225—238) обговорює „Нарис історіографії“ акад. Д. Багалія, критикуючи головно його методологічний вступ. Відомий польський учений Олександр Брікнер дав у цих же „Записках“ цікаву розвідку, присвячену нашому найдавнішому літописові (А. Brückner, Rozdział z „Nestora“, т. 141—143, Львів 1925, сс. 1—15). Тема розвідки—епизод смерти Ігоря і вбивства сина Свінельдова. Автор доказує, що все, що про це написав Шахматов у своїх „Разысканиях“, опершись на Длугоші,—не більше, як „комедія помилок“ (про цю статтю „Україна“ 1926 р. кн. IV, сс. 157—8).

Знов же проф. В. Біднов присвячує статтю другій пам'ятці нашої історії, що відноситься до останньої доби згаданого вище періоду, обговорюючи „Устное повѣствованіе запорожця Н. Л. Коржа та його походження і значіння“ (празькі „Праці“, I, сс. 38—63). Стаття аналізує походження, зміст і наукову вартість відомого оповідання Микити Коржа. Нарешті на цім місці слід згадати оцінку значення акад. Мих. Грушевського в українській історіографії, яку дав др. Мирон Кордуба у статті „Академик Михайло Грушевський як історик“, уміщеній у 12-й кн. „Літер. Наук. Вістника“ (сс. 346—357). Стаття писана з нагоди недавнього ювілею акад. М. Грушевського. Зазначивши заслуги ювілянта на полі укр. історії, автор ширше спиняється на двох основних його працях: Історії України та Історії Української Літератури.

Переходимо тепер до праць суто історичних. Для князівського періоду не маємо властиво нічого, крім невеличкої статтейки І. Кондратовича „К вопросу „Руських могил“ в Земплинщинѣ“ уміщеної в журналі „Подкарпатска Русь“, органі „Педагогічного Товариства“ в Ужгороді (ч. 1 сс. 2—5). Автор полемізує з висновками учителя П. Яцка, що відкрив над рікою Лаборцем кілька могил і в своїй статті про них в „Подкарпатській Русі“ 1925 р. приписав їх „староруським провідникам і князям з поганської доби“. На думку о. Кондратовича—це могили Русинів, які впали в боротьбі з Татарами. Для нас цікава властиво не ця полеміка двох дилетантів, як факт відкриття могил, розслідувати котрі повинен би фаховий археолог.

Для історика пізнішого часу буде незвичайно цікава солідна розвідка др. Мирона Кордуби „Західне пограничє Галицької Держави між

Карпатами та долішнім Сяном“ (Зап. Науков. Тов. ім. Т. Шевченка т. 138—140, Львів 1925, сс. 159—245 + карта). Присвячена в'ясненню границі між Галицькою державою й Польщею, студія ця висвітлює ряд питань з тогочасної історичної географії, напрям і шляхи польської колонізації то що й, не зважаючи на вузько-спеціальний характер, читається з живим інтересом.

Автор виказує, що границя ця була утворена самою природою (пасмуга пролісів від Карпат по Вислу й долішній Сян) і тотожна: 1) з пізнішою адміністративною границею між воеводством Руським з одного боку та Краківським і Судомирським з другого, і 2) з церковно-адміністративною границею між католицькими дієцезіями Краківською й Перемиською (в 2-й пол. XIV і XV в.) та східною границею Краківської дієцезії (в XIII і 1-й пол. XIV в.).

З історії XIV—XV вв. маємо лише кілька заміток і дезидерат у статті акад. М. Грушевського „Впливи чеського національного руху XIV—XV вв. в українськiм життiю і творчостi, як проблема дослiду“ (ibid. т. 141—143, Львів, 1925, сс. 1—13). В цiй статтi, що є витягом з V-го тому „Iсторiї Укр. лiтератури“ автора, вказує він на потребу пильнiшої, нiж досi уваги на чеськi впливи в тогочаснiм українськiм життiю. Вiдмiтивши чесько-моравськi впливи вже в найдавнiшiм укр. письменствi, автор зазначає вiдновлення цих впливiв на українськiй і бiлоруськiй територiї на переломi XIV—XV вв. за посередництвом Польщi, де чеська культура в цiм часi була сильно поширена.

Значно бiльше за те знадiбкiв до історiї козацького перiоду. Тут вiдмiтимо насамперед статтю І. Крипякевича „Новi працi з історiї Гетьманщини XVII—XVIII вв.“ (ibid. т. 144—145, сс. 259—271), де подано бiблiографiчний огляд публiкацiй 1924—1926 рр. Др. М. Кордуба в статтi „Новi причинки до початкiв Хмельниччини“ (ibid. сс. 209—215) публiкує з архiву інституту ім. Оссолинських у Львовi три важнi документи: рапорт про битву пiд Жовтими Водами, опис битви пiд Корсунем та лист iгумена Чолганського до кн. Д. Заславського. Ю. Полянський (ibid., сс. 216—223) говорить про грошевий „Скарб з Межирiча Корецького“ на Волині, знайдений в 1926 р. і закуплений для музею Науковим Тов. ім. Шевченка. Автор догадується, що скарб закопано в 1657 р. пiдчас заняття Хмельницьким Волині й Подiлля. Нарештi І. Крипякевич розпочав інтереснi „Студiї над державою Богдана Хмельницького“. Поки що маємо чотири роздiли: в перших двох „Рада“ і „Генеральна Старшина“ (ibid. т. 138—140, сс. 67—81) обговорено розвиток, склад і компетенцiю козацької й старшинської ради, склад і компетенцiю Генеральної Старшини та зроблено справу її реєстру; в двох дальших—„Державнi межi“ й „Дороги“ (ibid. т. 144—145 сс. 109—140) оглянено межi держави Хмельницького якo цiлостi і межi поодиноких полкiв, а вкiнцi—шляхи й перевози в серединi держави й комунiкацiю її з закордоном.

Для історiї XVIII в. маємо цiнну розвiдку Ілька Борщака „Арешт Войнаровського“ (ibid. т. 138—140, сс. 131—157), де автор, розповiвши коротко про життя сього визначного мазепинця, подає на пiдставi рiжних джерел докладну історiю арештування його Петровими агентами в Гамбурзi й говорить про вiдгомiн цeї подiї в Європi. В додатку до статтi публiкує автор з гамбурського державного архiву ноту цiсарського амбасадора до гамбурзького маiстрата в справi арештування.

Вкiнцi на цiм мiсцi принотую й двi статтi Богдана Барвинського, що так чи инакше вяжуться з Мазепою й його добою. В першiй „Причинки до польсько-української геральдики і сфра-

гістики (*ibid.*, сс. 83+101+1 таблиця) займається автор гербом Дмитрашка-Райчи, полковника кінця XVII ст. і при цій okazji розводиться про його генеалогію та порушує в зв'язку з польською геральдикою геральдичні справи інших укр. старшин (Туптала, Савичів).

В другій Слідами гетьмана Мазепи (*ibid.* т. 144—145, сс. 171—183) говорить про зовсім неінтересну карикатуру на Мазепу, яку знайшов у одній з книг архіву актів гродських і земських у Львові, а вкінці дещо спростовує першу свою статтю. Обі статті дуже многословні.

Осторонь трохи від завдань нашого огляду стоїть стаття Вячеслава Заїкина: Спроба історично-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI—XX віках (*ibid.* сс. 238—257), в якій автор розглядає розвідку С. Сватикова „Россія и Донъ“, видану 1924 р. Але що Дон був тісно зв'язаний не тільки з Московщиною, але й з Україною, годиться зазначити й цю статтю.

Церковна історія. В цій рубриці збираємо все, що відноситься до історії віри й церкви. Тут принотуємо популярну розвідочку польською мовою нашого земляка, проф. В. Заїкина, *Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X-go wieku*, опубліковану в журналі „*Еккліа*“ (кн. 1, сс. 47—93), що вийшла й окремою брошурою під трохи зміненим наголовком: „*Czrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostołskich do księcia Igora Starego*“ (сс. 30, 8°). В ній збирає автор коротко відомості про ширення християнства на Україні від найдавнішого часу до князювання Олега включно.

До XII—XV вв. відноситься праця Ів. Крипякевича у василіянських Записках (т. II, в. 1—2, сс. 70—104), Середньовічні монастирі в Галичині, де автор дає спробу реєстру монастирів на території теперішньої Галичини до XVI в. При кожному монастирі подані менші чи більші, залежно від історичних джерел, відомості про нього. В додатку маємо карту територіяльного розміщення монастирів.

Спеціальну монографію про один із цих монастирів, Лаврівський, дає тут же М. Голубець (сс. 30—69: Лаврів. Історично-археологічна студія). Поки що маємо тільки початок монографії, де говориться про місцевість (с. Лаврів, Старосамбірського повіту), історіографію монастирів та оглянено його первопочини, володіння й політичну історію. Дещо до історії другого василіянського монастиря у Краснопуші дає цікава замітка д-ра В. Щурата під заг. Краснопушчанська легенда (*ibid.* сс. 160—165). Автор розвіює легенду про першого ніби ігумена цього монастиря, ще за Яна Собієського, Гедеона Буйницького. Вказавши, що Буйницький жив у XVIII ст., др. Щурат подає літературну історію легенди. Знаменитому скитові Манявському (коло села Маняви під Богородчанами у Галичині), опорі православ'я у Галичині, присвячене спеціальне видання Національного Музею у Львові під заголовком: *Скит Манявський і Богородчанський Іконостас*. Збірки Національного Музею у Львові. Жовква 4°, сс. 28+XXVII таблиць. Публікація ця складається з оцих розвідок: Мих. Драган: Скиту Манявського розвиток і занепад (сс. 1—12), Вол. Пещанського: Богородчанський Іконостас (сс. 13—16) та І. Свенціцького: Культурна праця Скиту Манявського (сс. 17—23).

Перша стаття має характер компілятивний, дає конспективний нарис історії скиту; про другу згадка буде у рубриці мистецтва; третя служить доповненням перших двох, спиняючися ширше на культурній роботі ма-

нявських манахів. Всі одначе статті досить побіжні і вага публікації не в них, а в окремім додатку, де поміщені знимки мальовил з іконостасу й монастирської вежі. Розвідки отже не мають самостійного характеру, а є тільки виступом до ілюстрацій, що дає необхідні пояснення для читача. Ширшу рецензію на видання помістив М. Голубець у „Записках Чина св. Василя“ (т. II, в. 1—2, сс. 181—184).

Історії василіянських монастирів на Закарпатті у XVIII ст. торкається стаття о. Гната Кинаха: Посіщення мараморських монастирів 1749 р. (ibid. сс. 105—122). Автор публікує тут сучасний опис візитації цих монастирів їх ігуменом Гедеоном Пазином, цікавий не тільки з історичного боку (він подає коротку історію й інвентар кожного монастиря), але й з мовного.

До Закарпаття відноситься й стаття д-ра В. Гаджеги: Наші культурні й церковні справи на єпископских нарадах р. 1773 у Відні („Подкарпатска Русь“, ч. 5, 7—10), в якій вичисляє автор оці справи: друк і цензура церковних книг, свята, матеріальне становище духовенства.

Коротку історію української греко-католицької церкви у Відні від її заснування до нашого часу знаходимо у рефераті др. М. Горникевича: 150-ліття церкви св. Варвари у Відні, уміщеній у львівській „Ниві“ (ч. 1, сс. 3—11, ч. 2, сс. 44—52).

Нарешті до історії уніятської церкви маємо ще один знахідок: „Catalogus Archivi Procuratoris Generalis Ecclesiae Ruthenae in Urbe“, що його почав друкувати у василіянських „Записках“ К. Королевський. Поки що маємо початок каталогу, де вичислено 1172 рукописів із XVII і XVIII вв. (див. т. II, в. 1—2, сс. 139—148).

Кілька розвідок можна відмітити й з історії культури XVI—XVIII вв.: І. Крип'якевич у статті Львівська братська школа XVI—XVII в. („Українська школа“, ч. 17—18, сс. 1—13) подає коротку історію першої середньої школи у Львові з нагоди 340 роковин заснування. І. Огієнко у розвідці Початок друкарства в Уневі (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка т. 141—143, сс. 1—20) дає короткий нарис історії унівської друкарні (1647—1770 рр.). Знаходимо тут спис унівських друків, перегляд давніших писань про цю друкарню, а в кінці опис першого видання її—Псалтирі 1648 р. І. Кривецький говорить про Початки преси на Україні (ibid. т. 144—145, сс. 185—208), подаючи стислий огляд преси на Україні в рр. 1776—1850—чужомовної й української, від I-ої газети на українській території „Gazette de Léopol“ 1776 р. аж до української преси в Австрії в 1850 р. Ширше говорить в статті про першу українську газету—львівську—„Зорю Галицьку“.

Ол. Лотоцький у своїм рефераті, предложенім на міжнароднім з'їзді бібліотекарів і приятелів книги в Празі, під заг. Українська книга (Прага, 8°, сс. 13), що вийшла відбиткою з видання „Průvodce výstavou Knižní Kultury dobe nové i staré od 28 června do 7 července 1926“, сс. 81—89, дає коротку історію українського друку. Автор ширше спиняється на цензурних митарствах української книги під Москвою, завершених законом 1876 р., зрості укр. книжної продукції за революції та теперішнім її стані.

Отсі дві розвідки вводять нас уже в нові часи. На жаль, поважних розвідок з нашої новітньої історії минулий рік не приніс. Переважають більше матеріали й спомини, та статті надто вже публіцистичного характеру, особливо для останнього періоду. Більші з них, що своїм матеріалом можуть знадобитися історикові, принотовую; менші й дрібніші

пропускаю. Місце для них у спеціальній бібліографії. Вчисляти їх тут забрало б забагато місця без особливої користі для читача. Скажу тільки загально, що наддніпрянські спомини і взагалі матеріали до новітньої історії Наддніпрянщини містив головню Літ.-Наук. Вістник; галицький, чи то пак наддністрянський, спеціально військовий,—появляється щороку у календарі-альманасі „Червоної Калини“. Минулого року цей альманас, призначений для плекання традицій українського війська, в першій мірі УГА (себ-то укр. галицької армії та її попередніх формацій—січових), приніс, як завжди, значну кількість споминів з часу світової війни, революції й домашньої війни на Великій Україні та польсько-української в Галичині.

З історії XIX ст. зазначимо отсі праці: передовсім статтю покійного Ол. Барвінського: З життя нашого духовенства в I-й половині XIX ст., уміщену в львівській „Ниві“, чч. 3 і 4, й видану окремою відбиткою (8^о, сс. 20). Автор характеризує в ній галицьке уніятське духовенство XIX ст., його походження, освіту й національне освідомлення, й ширше спиняючися на представниках його з власної родини, малює їх родинне й товариське життя за родинними переказами.

Історію Галицької України від половини XIX ст. до світової війни пробував дати відомий галицько-український політик, колишній, за австрійських часів, керманіч галицько-української націонал-демократичної партії, др. Кость Левицький у своїй праці під заг. Історія політичної думки Галицьких Українців 1848—1914, Львів—1926, сс. 736+X, 8¹, що склалася з двох випусків (ч. I, сс. 1—432 вийшла в 1926 р., а ч. II, від с. 433 до кінця, на початку цього року).

На жаль, праця розчаровує читача своєю примітивністю. Можна було сподіватись від автора, довголітнього провідника найсильнішої галицько-української партії, принаймні цікавого мемуарного матеріалу від того часу, як розпочав він свою громадську діяльність, тим більше, що на окладинці зазначено: „на підставі споминів написав“... Але вийшла в дійсності ні історія в модерному розумінні цього слова, ні спомини, а просто сухий прагматичний огляд культурного, економічного та громадського життя галицьких українців, на взір літописний. За браком справжньої історії Галичини нового часу може бути корисна й історія К. Левицького за для своєї фактичної сторони. Книжка рясно ілюстрована. Один момент з галицько-української історії I-ої половини 90-х рр. XIX в., а саме „Заснування катедри історії України в львівському університеті“ освітлює Ол. Барвінський у Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка (т. 141—143, сс. 1—18), розповідаючи про заходи галицьких діячів притягнути до Львова Вол. Антоновича та про спровадження вкінці на цю катедру проф. М. Грушевського (про цю статтю в „Україні“ 1926 р., кн. IV).

В рівній мірі спільну для наддніпрянської й наддністрянської України тему має й стаття Вол. Дорошенка „М. Драгоманів і його думки про релігійні й церковні справи“ в коломийському євангелицькому часопису „Віра і Наука“ (ч. 6, сс. 10—17). Цитатами з різних писань Драгоманова змальовує автор еволюцію його поглядів на віру й церкву.

Далі треба згадати про иншу постать, а саме про галицького мітрополіта А. Шептицького. З нагоди 25-літнього ювілею його діяльності мітрополічої (1901—1925 рр.) редакція львівської „Богословії“ (органу „Богословського Наукового Товариства“) присвятила йому 1—2 книгу свого журналу під окремим наголовком: Четверть століття на мітрополічому престолі (8^о, сс. 256). Книга присвячена життєпису мітрополіта, оцінці його діяльності та споминам про нього, і очевидно до неї доведеться звертатися історикові новітнього періоду Галицької

України. Довго було б вичисляти тут усі статті цієї пам'яткової книжки, тому обмежуся тільки самим її принотуванням. Зазначу лише, що розміщено в ній 20 статей українською, білоруською, латинською й французькою мовою, крім дрібних заміток. Прикрашена книга низкою ілюстрацій.

Про тайні гуртки серед укр. гімназійної молоді в Бережанах в рр. 1900—1901 подає цікаві відомості на підставі власних споминів др. Мих. Західний у фелетоні Як Іван Франко післав мене до гімназії („Діло“ ч. 119). Автор вичисляє між инш. часописи, які тоді видавали гімназисти.

Для найновішої історії українського руху на Великій Україні дуже багато цікавого матеріялу дають „Спогади“ відомого діяча Є. Х. Чикаленка. В 1926 р. вийшла саме остання, 3-я частина їх (Є. Чикаленко: „Спогади“, ч. III. Накладом Вид. Сп. „Діло“, Львів, 8^о, сс. 126+1 нен.). Обіймає вона час 1903—1907 рр. і дає докладну картину укр. партійного життя в цім періоді й тих умов, в яких воно тоді проходило. В кінцевім розділі оповідає автор про початки видаваних ним газет „Громадської Думки“ й „Ради“ (рр. 1905—1907).

Оце була б важніша література до історії з передвоєнного часу. Для подій з часу війни та революції й пізнішого, повоєнного, мало що й можна принотувати. Всякого дрібного знадібку появилася, правда, досить, але він надто вже дрібний, щоб про нього згадувати в огляді. Тому обмежуся на найважливіших статтях, відсилаючи читачів за дрібнішими до згаданих вище видань, де той знадібок переважно друкувався. Ідучи хронологічно, відмічу тут насамперед цікаву статтю д-ра К. Трильовського: З моїх споминів. Початки стрілецької організації і Боева Управа (календар „Червоної Калини“ на р. 1927, Львів, сс. 1—17). Автор, один із активних діячів і організаторів укр. стрілецького руху в Галичині, оповідає про ті перипетії, які довелося пережити легіону укр. січових стрільців від його зорганізування в 1914 р. аж по кінець 1916 р. Др. К. Трильовський знайомить нас із закулісовою історією легіону, розкриваючи перед нами ті інтриги й перепони, що їх зустрічали організатори в урядових австрійських кругах. Це й становить головний інтерес його споминів.

Далі треба зазначити довшу статтю—спомини А. Животка про культурний і революційний рух на Подонню, цеб-то в українській частині Вороніжчини—Курщини, з ретроспективним поглядом на події з перед революції, від 1905 р. (Літ. Наук. Вістник, 1926, кн. 10—12 і 1927, кн. 1).

З речей мемуарного й біографічного характеру можна принотувати хіба оці: Ілька Гаврилюка, Незабутний, видавництво „Народній Стяг“. Одеса—Каліш, 8^о, сс. 39+1 нен. Є це—тепло написаний спомин про покійного укр. письменника Івана Липу, з котрим автор стрічався й працював в рр. 1908—1919. Далі дві автобіографії покійного укр. діяча Ол. Саліковського, що помер на еміграції у Варшаві в 1925 р. (коротшу в Літ. Наук. Вістнику, кн. I, сс. 75—77 і довшу в паризькому „Тризубі“ ч. 55, сс. 7—13, передруковану з „Діла“ 1925 р.), а також статтейку Г. Омельченка: Одна з жертв визвольної боротьби на Кубані (Літ. Наук. Вістник кн. 5, сс. 28—36), в якій подається нарис життя й діяльності відомого укр. діяча на Кубані, Миколи Степановича Рябовола, загубленого добровольцями. З приводу смерті С. Петлюри, убитого торік у Парижі Шварцбардом, появилася у галицько-українській і емігрантській пресі досить некрологів, але мають всі вони характер публіцистичний і не дають історикові ніяких інтересних матеріялів—ні до біографії покійного, ні до оцінки його діяльності.

Нарешті на закінчення історичної рубрики приношуємо деякі знахідки для сучасного моменту. Отже про сучасний стан українських земель під Польщею говорить брошура І. Шимоновича: *Західна Україна. Статистична розвідка*, ч. I, Львів, 8^о, сс. 21 + I нен. + мапа. Знаходимо в ній короткі відомості про територію й населення Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся. Цікаво, що не вважаючи на те, що автор подає тільки цифровий матеріал, користаючи до того й з польських джерел, брошуру його сконфіскувала польська влада.

Ралянської України торкається видання „Кооперативного фонду ім. Василя Доманицького“: *Українська сільсько-господарська кооперація. Збірник І. Подебради*, 8^о, сс. 30 + XX. Збірник містить статті К. Мацієвича, В. Доманицького, В. Ковалю та М. Литвицького, в яких з'ясоване недавнє минуле й сучасне становище кооперації на Україні.

Історія літератури. Переходючи до огляду наукового набутку на полі історії укр. літератури, почнемо відразу з середньої доби, бо для найдавнішої минулий рік не приніс у нас ні одної роботи. XVII віку торкаються оці три розвідки: акад. К. Студинського „*Antiquarum*“, полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р. (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 141—143, сс. 1—40). „*Antiquarum*“ — це оборона православ'я перед закидами Потія. Д-р К. Студинський у своїй розвідці про неї ширше спиняється над історично-побутовою частиною, менше над богословською. В кінці переглядає погляди дослідників на згаданий твір. Проф. Ян Лось у тім же ювілейнім томі Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка (сс. 1—14) помістив свою статтю, *Na marginesie „Rozmowy mistrza ze śmiercią*, в якій подає історично-літературні й мовні уваги про цікаву пам'ятку старої польської літератури, заховану в єдиній копії з кінця XV в. Студія проф. Лося має для нас тільки посередній інтерес, як праця над твором, що мав вплив і на нашу літературу: в кінці XVI в. появилася українська переробка „Розмови“, де є її закінчення, утрачене в польському рукопису. Акад. Вол. Перетц у невеличкій статті, *Ще раз дума про Олексія Поповича* (*ibid*, сс. 1—6), порівнюючи думу з покайною промовою Ігоря, героя „Слова“, поданою у старім кийвск. літопису, здогадується, що в основі обох цих пам'яток може лежати яко спільне джерело якесь оповідання про розкаяного вояка.

Нова доба. Більшість праць торкається письменників XIX в., тільки дві — про Гр. Чупринку й Ю. Дарагана — XX в. В інтересі викладу три-матимемося не хронологічного порядку, а азбучного — в порядку імен письменників, що про них торік писано. Отож:

Артемівський-Гулак, П. Про нього маємо статтейку Івана Филіпчика: *Недрукований вірш Петра Артемівського-Гулака і бібліотеки на Україні* (Літер. Науков. Вістник, кн. 10, сс. 130—139). Автор оповідає головню про справу упорядкування націоналізованих приватних бібліотек у Винниці в 1919 р. спеціальним комітетом при відділі народньої просвіти й свою роботу у цім комітеті. Під час цієї роботи пощастило йому знайти в одній приватній бібліотеці жмуток рукописів Артемівського, звідки й публікує один вірш.

Грінченко Б. У статті „З перших років письменської діяльності Бориса Грінченка“ (Літер. Науков. Вістник, кн. 5, сс. 60—65 і кн. 6, сс. 142—154) публікує М. Возняк з архіву бібліотеки Наук. Т-ва ім. Шевченка чотири листи Грінченка до редактора „Діла“ Івана Белея (1883—85 рр.) та 14 недрукованих досі його віршів (з паперів Ів. Франка).

Дараган Ю. Посмертний спомин про молодого укр. поета, Юрія Дарагана, що помер передчасно на сухоти, помістив у празькій „Новій Україні“ М. Шаповал („Пам'яті товариша“, кн. 5—6, сс. 33—37).

Левицький Ів. Про „Почини письменської творчости Івана Нечуя-Левицького“ помістив статтейку покійний Ол. Барвінський (Літ. Наук. Вістник, кн. 3, сс. 233—238). В цій статтейці, писаній з нагоди появи монографії про Нечуя акад. С. Єфремова, цікаві для нас лише коротенькі спомини автора про зустріч його з Нечуєм і О. Кониським у Львові в 1884 р.

Марко-Вовчок. З кінцем 1925 р. вийшов у Липську 1-й том творів Марковички у виданню Я. Оренштайна під редакц. Богдана Лепкого: „Марко-Вовчок. Твори. Том I. Життепис і життеписні матеріяли. Українська Накладня Київ—Ляйпціг. вел. 8^о, сс. CCLXXVII—297“. В томі цим подав редактор велику біографію Марковичевої за матеріялами покійного Василя Доманицького, що громадив їх з метою опрацювання спеціальної монографії про письменницю. Не змогли виконати свого наміру через тяжку хворобу, Доманицький передав свою збірку перед смертю Лепкому, котрий і використав їх у згаданому вище виданню. В додатку до біографії, поданої на сс. I—CCLXXVII, оголосив Лепкий і самі матеріяли: 1. Листи Герцена до М. Вовчка, 2. Листи Тургенева до неї, 3. Переписку подружжя Марковичів та листи до них їх знайомих, 4. Листи Богдана Марковича й М. Лобача-Жученка (другого чоловіка Марковички) до В. Доманицького з біографічними відомостями про письменницю, 5. Спомин про М. Вовчка її брата Д. Вилінського (в російськiм оригіналі і навіщось ще в укр. перекладі), 6. Лист лікаря Сорочинського, який лікував покійну письменницю, про її хворобу. До цього додав редактор ще й передруки споминів про Опанаса Марковича й знадібків до його життепису, згадок Ол. Пчілки й Ганни Барвінок про Марковичку та голосів літературної критики про її твори — російської (з рос. часописів 1857—68 рр. й відзиву Скабичевського в його „Истории новейшей русской литературы“) й української (Куліша — з „Хати“ й Франка з „Літ. Наук. Вістника“). На наш погляд ці передруки були зайві, бо їх досить було використати в життепису. В усякому разі праця проф. Лепкого приносить багато нового й цікавого й заслугує на нашу увагу. Інші томи „Творів“, де подані народні оповідання з укр. побуту — оригінальні й перекладні з російського, — вийшли давніше.

Самійленко Вол. Про нього маємо дві праці: „Спогади про Володимира Самійленка“ М. Обідного (Літер. Науков. Вістник, кн. 2, сс. 131—141 і кн. 3, сс. 215—222) і „Листи Володимира Самійленка“ (ibid. кн. 12, сс. 326—335). В першій говориться про життя Самійленка (в рр. 1919—1924 на підставі особистих споминів автора, котрий здібався з письменником і прожив з ним у рр. 1919—1922, і на підставі листів покійного і його дружини (рр. 1922—24). В другій — друкує П. Богацький вісім листів Самійленка до нього з часу перебування поета в Галичині, в маєтку львівської „Просвіти“ — Миловане. Листи ці дають дуже важний матеріял для пізнання життя Самійленка у згаданому часі.

Франко І. З нагоди десятиліття смерти Івана Франка появилoся у нас дуже багато статей про покійного та споминів про нього. Нижче принотуємо тільки те, що має ширший інтерес, або кидає якесь світло на біографію Франка, та на умови, в яких йому доводилося працювати. Отже в першу чергу слід тут відмітити коротеньку замітку вже покійного о. Івана Негребецького „До родоводу І. Франка“ (Літ. Науков. Вістник, кн. 7—8, сс. 232—234), в якій автор — на підставі пошукувань у метриках та розпитувань — установляє походження й родовід Франкової бабки по матері. Колишній ученик Франка з часів гімназійних о. Гіполіт Погорецький згадує про те, як Франко, будиши в 7-ій класі гімназії, вчив його і його товариша Ярослава Рошкевича, учеників 5-ої класи,

математики й греки (див. фелетон у ч. 125-м „Діла“: „Франко в гімназії“). Про університетські роки знаходимо низку цікавих згадок у фелетонах Василя Білецького „Спомини про мої взаємини з д-ром Іваном Франком“ (у львівській газеті „Новий Час“, ч. 39), д-ра Ів. Куровця „Іван Франко в моїх згадках“ (ibid. чч. 35—37), Василя Лукича (Вол. Левицького) „Спомини про Івана Франка“ (ibid. чч. 37—39), д-ра Лонгіна Озаркевича „Мої спомини про Франка“ (ibid. ч. 53), та Андрія Чайковського „Мої спомини про Івана Франка“ (ibid. чч. 41—43). Деякі з авторів торкаються й пізніших часів, оповідаючи про свої зустрічі, або взаємини з Франком у різних роках, аж до останніх днів його, але всеж найцікавішими й найважливішими сторінками усіх їх споминів є саме спомини з кінця 70-х рр.

Головно 80-х років у життю Франка торкаються спомини отсих осіб: С. Шелухина „Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком“ (Літ. Наук. Вістник, кн. 7—8, сс. 260—281), де на тлі прецікавих споминів про тодішній укр. рух згадується й про приїзд Франка у Київ та його одруження; д-ра К. Студинського „Як я став учеником Івана Франка“, („Новий Час“, чч. 97—100)—про Франка, як редактора „Зорі“; д-ра В. Шурата „Іван Франко й тайні кружки в академ. гімназії у Львові“ („Українська Школа“, Львів, ч. 13—14, сс. 6—12)—про переслідування учнів укр. гімназії у Львові за зносини з Франком; д-ра Вол. Охримовича „Причинки до біографії і характеристики Івана Франка“ („Новий Час“, чч. 49 і 50)—ряд помічень для характеристики Франкової вдачі на підставі взаємин із ним у рр. 1888—1893 і пізніших (1899—1901 та 1907—1914). До 90-тих років відносяться: згадка д-ра В. Шурата „Ян. Каспрович. Взаємини Франка з Каспровичем“ („Діло“, ч. 172, фел.), „Фрагмент моїх споминів про Івана Франка“ покійного Марка Черемшини (Літ. Наук. Вістник, кн. 7—8, сс. 235—238), а також, між иншим, епізодичні спомини отих двох авторів: д-ра Ів. Кобилецького „Мої спомини про Івана Франка“ („Світ“, Львів, ч. 11—12, сс. 13—15) та Вол. Бирчака „Спогади про Ів. Франка“ (Літ. Науков. Вістник, кн. 7—8, сс. 238—241). Кажемо, між иншим, бо обидва автори згадують за свої зустрічі з Франком у різних роках, від кінця 90-х аж до 1914—15 рр. включно.

До 1900-их років відносяться спомини: Зенона Кузелі „Із моїх споминів про Івана Франка“ (Літ. Наук. Вістник, кн. 7—8, сс. 241—246),—де автор згадує про свої взаємини в наукових справах із Франком у рр. 1900—1901 і 1904; Катрі Гриневичевої „Спомини“ (ibid., сс. 247—259)—про зустрічі з Франком за його редагування „Літ. Наук. Вістника“ (і пізніше, підчас хвороби письменника, в 1911 і 1916 рр.); Є. Чикаленка „Іван Франко. Уривок зі споминів“ (подебрадська „Наша Громада“, ч. 5—6 (31—32), сс. 16—19)—про стрічі з Франком у Львові в рр. 1903, 1905, 1913 та у Києві 1909 р.; Д. Дорошенка „Останній побут Івана Франка у Києві“ (Літ. Наук. Вістник, кн. 7—8, сс. 282—292)—про приїзд і перебування Франка в Києві в 1909 р. Про відвідини Франка в 1909 р. Одеси згадує у своїх споминах і С. Шелухин. Вкінці про перебування Франка підчас літніх ферій у Карпатах, в с. Криворівні (на Гуцульщині) в рр. 1900—1914 докладно оповідає Олекса Волянський, що був тоді священником у згаданому селі (пор. його „Мої спомини про Івана Франка“ у чч. 57, 58, 60—63 „Нового Часу“). Згадані вище фелетони „Нового Часу“ вийшли недавно окремою книжкою.

Про останні дні життя Франка говорить у спомині д-ра Вол. Щуровського „Іван Франко серед Українських Січових Стрільців“ (календар „Черзоної Калини“ на р. 1927, сс. 23—25), де описане перебу-

вання покійного в стрілецькій шпиталі в зимі 1915—16 рр., а також у згаданих вище прегарних споминах К. Гриневичевої.

Зі статей присвячених Франкові згадаємо передовсім статтю М. Возняка: „Перша любов Івана Франка“, уміщену в американському „Календарі Українського Народного Союзу“ на р. 1927, (Jersey City), сс. 35—55, в якій автор розповідає на підставі невиданого ще листування докладну історію взаємин між Франком та Ольгою Рошкевичівною (роки 1874—79). Той же автор опублікував у львівському журналі „Культура“ ряд незнаних досі творів Франка з його архіву зі своїми вступними замітками, а саме переклади Франка з К. Маркса „Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії“ (див. М. Возняк, „Розділ Марксового „Капіталу“ в перекладі Франка“, ч. 4—9, сс. 54—90) і з Фр. Енгельса „Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса“ (в статті: „Енгельс у Франковому перекладі“, *ibid.* сс. 91—118), та ряд оригінальних і перекладних поезій з різних років—1878, 1885, 1901 (*ibid.* сс. 20—44: „Із помертної поетичної спадщини Франка“). Нарешті у статті „Франків розрив з польською пресою“ („Світ“, ч. 11—12, ст. 4—9) вияснює М. Возняк причини, що довели Франка до цього розриву. Вол. Дорошенко у бібліографічній замітці „Недокінчені річі Франка“ (львівський „Przewodnik bibliograficzny“, зошит 6, сс. 231—234) вичисляє ті твори, які Франко зачав був друкувати й не довів до кінця. Лука Луців у фелетоні „Притча про зерна пшениці“ („Історія легенди про легенду“ „Діло“, чч. 52—55) дає знадібок до Франкової розвідки „Шевченко герцем польської революційної легенди“, вияснюючи, що всупереч думці Франка Сахер узяв притчу про пшеничні зерна таки з польської емігрантської брошури „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“.

Й. Скрутенъ у статті „Др. Іван Франко і Василіяни“, поміщеній у „Записках чина св. Василія Вел.“, т. II, в 1—2, сс. 167—172, збирає звістки про взаємини покійного з Василіянами від шкільної лавки аж до пізніших літ, коли Франко, ставши ученим, відвідував бібліотеки по василіянських монастирях. Др. Іван Панкевич у статті „Іван Франко і Закарпаття“ (Літ. Наук. Вістник, кн. 7—8, сс. 292—294) вияснює заслуги Франка для Закарпатської України, а акад. Ст. Смаль-Стоцький у статті „Франко і українська літературна мова“ (*ibid.*, кн. 5, сс. 131—142)—заслуги його для української літературної мови. З статей загального характеру, а їх з нагоди смутного ювілею появилось досить, варто відмітити хіба Вол. Радзиковича „Франко в боротьбі зі самим собою“ („Українська Школа“, ч. 17—18, сс. 10—20), в якій автор пробує простежити у Франковій літературній спадщині боротьбу поета „з самим собою“, з сумнівами, подиктованими розумом, з скептицизмом, що росте в міру поширювання світогляду, в міру здобування знання, й завдає поетові багато прикрих переживань і страждань.

Чупринка Гр. В Празі вийшли у виданню Україн. Громадського Видавничого Фонду „Твори“ покійного поета, коштом окремої фундації ім. Гр. Чупринки (сс. XXIV+532+7 нен.+2 нен., вел. 8°), перше збірне помертне видання усіх писань його (поезій, рецензій і критичних заміток), під ред. П. Богацького. Вступну статтю про життя й творчість Чупринки написав Вол. Дорошенко за матеріалами, зібраними редактором (сс. IX—XXIV). Видання закінчують „Матеріяли до історії тексту творів Грицька Чупринки“, опрацьовані теж П. Богацьким. В них подані варіанти до основного тексту поезій, відомості про час і місце появи в друку кожної з них зокрема, хронологічний показчик творів поета та спис писань про нього (див. сс. 357—522). Ця додаткова частина вийшла й окремою відбиткою з додатком вступу про „Дезидерати науково-критич-

ного видання творів Грицька Чупринки" під заголовком: П. Богацький, Матеріали до критичного видання творів Грицька Чупринки, Прага 8^о, сс. 194+1 нен.

Шевченко Т. Бібліографічний огляд видань творів поета й писань про нього, які появилися протягом 1925 р., знайде читач у статті Вол. Дорошенка „Шевченкознавство в 1925 р.“ („Славянская Книга“, Прага, № IV—V, сс. 215—220.). Короткий начерк історії празького видання „Кобзаря“ дає стаття П. Богацького „Кобзарь“ Тараса Шевченка в Празі“ („Студенський Вісник“, Прага, ч. 3, сс. 8—14). Історію заходів коло видання повного Шевченкового „Кобзаря“ в Петербурзі 1906 р. докладно розповідає О. Лотоцький у статті „Як появилася повне видання Кобзаря“ („Сторінка із споминів“, „Тризуб“, Париж, ч. 23, сс. 4—12). З розвідок про творчість Шевченка можна занотувати тільки дві: акад. С. Смаль-Стоцького „Ритмика Шевченкової поезії“ („Праці“ Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі, т. I, сс. 64—108), та С. Балея „Трійця в творчості Шевченка“ („Збірник мат.-природоп.-лікарської Секції“ Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 23—24, 1925 р., сс. 105—133). Акад. С. Смаль-Стоцький у своїй цінній студії основно доводить походження Шевченкової ритмики від народньої. На думку автора, прикладати до поезії Шевченка систему ямбічно-хореїчну ніяк не можна, у нього бо є своя система музично-ритмічна, основана на народнім ритмі (коломиївковім, козачковім, колядковім). Автор другої розвідки, зауваживши часте уживання Шевченком числа „три“ в „Кобзарі“ й інших творах (в Щоденнику й листах), підходить до оцінки і висвітлення цього явища з погляду психо-аналітичної теорії.

Про твори Шевченка у чужих перекладах і критиці пише Л. Луців. В одній статті під наголовком „Тарас Шевченко та чехи й словаки (Причинки до історії чесько-словацько-українських літературних взаємин)“ у празькому журналі „Нова Україна“ (кн. 3—4, сс. 103—117) спиняється автор на перших чеських голосах про великого українського поета, далі говорить про чеські переклади з Шевченка, подає новішу бібліографію чеських писань про нього, а в кінці огляд перекладів на словацьку мову. В другій статті „Янко Купала і Т. Шевченко“ (Літ.-Наук. Вістник, кн. 3, сс. 222—229) пробує виказати залежність білоруського співця від нашого Кобзаря.

Нарешті на закінчення слід згадати за дві статті, присвячені історикові укр. літератури й народньої творчості, М. Сумцову в I томі празьких „Праць“ Іст.-Філол. Т-ва: Д. Дорошенка, Академик Микола Сумцов (сс. 6—13) і Л. Білецького, Микола Сумцов, як історик української літератури (сс. 14—18). В першій знаходимо короткий нарис життя й діяльності покійного, а в другій огляд заслуг його на полі історії укр. літератури.

Мова. Тут насамперед треба відмітити розвідки з історії української філології. Маємо дві такі праці: акад. Ст. Смаль-Стоцького: Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 141—143, сс. 1—42), в котрій автор дає короткий нарис історії слов'янської філології від Добровського до нашого часу, докладно спиняючися на еволюції поглядів чужих і наших філологів на українську мову й її становище в родині слов'янських мов; та др. Брика І. „Йосиф Добровський і українознавство (Причинки до історії слов'янської філології)“ (іbid сс. 1—35), де говориться про знайомість і листування Добровського з українськими діячами, про усгаїніса в його працях, вкінці про вплив його на укр. філологію взагалі й україн. національне відродження зокрема.

Цікавий знахідок до історії укр. мови маємо в розвідці проф. Ол. Колесси: Ужгородський „полуставъ“ у пергаминовій рукописі XIV в. (ibid сс. 1—59). Автор дає палеографічний опис пам'ятки та аналізу її мови. Стаття ілюстрована фототипічними знімками з рукопису. Переховується він у бібліотеці ужгородської „Просвіти“.

З розвідок загальнішого характеру, що торкаються взагалі укр. мови, можна відмітити проф. Яна Бодуена де Куртене (J. Baudouin de Courtenay) *Kilka ogólnikòw o objektivnej i subiektywnej odrębności Ukrainy* (ibid сс. 1—19). Автор заявляє себе гарячим прихильником української самостійности й стає в її обороні перед польськими шовіністами, уґрунтовуючи окремішність і самостійність „українства“ під ріжними оглядами, а передовсім з погляду язикового. Стаття написана з публіцистичним темпераментом.

Для діалектології маємо статті: 1) др. Ів. Зілинського: До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів (ibid сс. 1—19), в якій автор докладно обговорює працю В. Ганцова „Діалектологічна класифікація укр. говорів“, друквану в 4-ім томі „Записок іст.-філол. відділу Укр. Акад. Наук“, досить гостро полемізуючи з висновками Ганцова, та 2) Ів. Панькевича: „Кілька заміток до останку аориста в за-Карпатських горах (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 141—143, сс. 1—5). Перший звернув увагу на останок аориста в укр. говорах Закарпаття покійний Іван Верхратський, але прикладів навів лише два. Авторіві підчас власних діалектологічних екскурсій удалося зібрати значно більший матеріал і встановити значно ширшу територію його існування. В кінці своєї статті пробує автор вяснити час повстання цього явища і форми його розвитку.

З граматичних студій можемо зазначити теж дві: 1) Є. Тимченка „Льокатив речівниковий в українській мові“ (ibid сс. 1—17). Зазначивши, що праслов'янські кінцівки льокативу в укр. мові здебільшого модифікувалися в наслідок двох процесів: фонетичної еволюції й аналогії, автор розглядає детально умови цих процесів, послуговуючися багатим лексичним матеріалом. 2) Р. Смаль-Стоцького „Значіння українських прикметників“. Студії до української граматики. I. Накладня Леона Ідзіковського, Варшава, 8^о, сс. VIII+85). Коротко оглянувши європейську семасіологічну літературу, др. Р. Смаль-Стоцький переходить до властивої теми про значення прикметників в укр. мові, збираючи вкінці висліди праці для укр. граматики, семасіології й теорії граматики.

Історії української фонетики торкаються дві розвідки Ів. Огієнка: Український наголос на початку XVII-го віку („Записки Чину св. Василя Вел.“ т. II, в. 1—2, сс. 1—29 і окремо: Жовква 8^о, сс. 31. „Бібліотека Записок Чину св. Василя Вел.“, ч. 3), та „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці“ („Елпс“, кн. I, сс. 11—32 і окремо: Варшава, 8^о, сс. 24). В першій, вказавши, що в XVI в., на час заведення на Україні друкарень, зложилася вже певна система наголосу, відмінна від наголосу російського, що дає змогу легко відрізнити пам'ятку українську від московської, автор розглядає наголос „Стратинського Службника“ 1604 р., подає словник його наголосів та спиняється над питаннями сербського й польського впливу на укр. наголос. У другій, спинившись коротко на долі укр. вимови в церковних книжках і богослуженню на В. Україні й Галичині, проф. Огієнко на підставі церковнослов'янських текстів поданих латинкою в книзі Ф. Рутки, *Angelicus doctor D. Thomas Aquinus contra calumniatorem I. Galatowski* (Люблин 1694 р.) дає опис вимови Рутки. В кінці статті—в додаток до інших

своїх праць про укр. наголос—подає словник наголосів із книги „Лексиконъ сирѣчь словесникъ славенскій“ (Супрасль 1722 р.).

Нарешті на закінчення цієї рубрики принотую ще Кілька заміток в справі української граматичної термінології д-р. О. Макарушки („Українська Школа“, ч. 17—18, сс. 20—24), в якій автор в цілі усталення укр. граматичної термінології розбирає дев'ять важніших термінів, критикуючи прийняті досі їх форми.

З лексикографії зазначимо: Р. Смаль-Стоцький „Українська мова в етимологічному словарі Е. Бернекера“, т. I (празька „Slavia“ зошит I, сс. 1—57, і окремо). По короткім вступі про фонетичну транскрипцію укр. слів у словарі Бернекера (Slavisches Etymologisches Wörterbuch, I Bd. A—G. Heidelberg, 1908—1913) та про питання чужих слів в укр. мові подає автор свої уваги й доповнення до Бернекерівського видання.

Термінологічних праць можна відмітити дві, обидві з медицини: 1) Д-р. М. Галин, Медичний латинсько-український словник. Видання „Спілки українських лікарів в Чехословаччині“ під редакцією проф. д-р. мед. Б. Матюшенка і д-р. В. Наливайка. Прага, 8^о, сс. XII+2 нен.+1 нен.+304; Д-р. Є. Лукасевич, Анатомічний словник (Матеріяли), Львів, 8^о, сс. 48. Обидві становлять дуже поважний вклад у нашу медичну термінологію. Перша вийшла в формі словаря, друга—уложена в певній системі, за рубриками, в межах котрих терміни уложені в азбучному порядку латинських назв, пояснених п'ятьма мовами: українською, російською, польською, чеською й німецькою.

Тут же слід зазначити й статті, присвячені українському правопису. В Літ.-Наук. Вістнику кн. 5, сс. 75—81 і кн. 7—8, сс. 312—320 надрукував акад. Ст. Смаль-Стоцький статтю „Правописна справа“, в якій, вказавши на сучасний правописний хаос, застановляється над тим, як завести лад, і для вияснення справи та уодностайнення принципу укр. правопису спиняється над взаєминами між правописом і граматиною й обговорює спірні правописні питання. В тім же журналі (кн. 2, сс. 272—276) передруковано з київської „України“ статтю академіка М. Грушевського „До упрямління українського правопису“ з довшою увагою В. Г. (покійного Вол. Гнатюка), який піддержує позицію автора.

Вкінці принотуємо й статтю проф. В. Біднова про наукові заслуги відомого укр. філолога акад. Ст. Смалья-Стоцького з нагоди його 40-літнього ювілею („Сорок літ праці акад. Степана Смалья-Стоцького, ibid. кн. 3, сс. 256—258).

З огляду на те велике значення, яке мала старослов'янська мова в нашій письменності годиться згадати тут і праці їй присвячені. В першу чергу треба принотувати великий літографований курс проф. І. Огієнка під догим наголовком: Історія церковно-слов'янської мови. Том I. Повстання церковно-слов'янської мови. ч. I. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Варшава, вел. 8^о, сс. 426. По вступі, в якому з'ясовано значення праці слов'янських апостолів, автор широко обговорює літературу й джерела предмету, переходючи вкінці до властивої теми—життя й діяльності солунських братів. Далі відмітимо другий літографований курс, д-р. Василя Сімовича, Нарис граматики староболгарської (старо-церковно-слов'янської) мови. Вид. „Сіяч“. Прага, вел. 8^о, сс. XXII+384+I нен. У викладі тримається автор порівняної методи для висвітлення граматичних фактів, притягаючи й український матеріал. Широкі рецензії на виданий 1925 р. підручник М. Возняка, Коротка грамика давньої церковно-слов'янської мови дали

др. Ів. Велигорський (Літ. Наук. Вістник, кн. 4, сс. 375—382) і др. Ст. Кархут („Українська Школа“, ч. 17—18, сс. 48—52).

В кінці згадаємо за історичний нарис Ів. Огієнка: Новочасний церковно-слов'янський правопис (Елпіс, кн. 2, сс. 11—32 і окремо: Варшава, 8^о, сс. 28). Праця має практичне завдання підручника для слухачів вищої школи і яко така заслугує на нашу увагу, подаючи в легкім і прозорім перегляді всі головні правила правопису.

Фольклор і етнологія. Галицько-українська наука давніше вела перед у цих науках, тепер помітна тут, з тяжкою хворобою, а далі й смертю заслуженого робітника на полі української етнографії, Вол. Гнатюка, певного роду посуха. З так зван. народної словесности можемо відмітити тільки статтю Іл. Свенціцького, „Образ міжнародного походу колядної словесности“ (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка т. 141—143, сс. 1—10), в якій автор пробує установити звязок між євангельським епізодом і літературою класичного та новітнього світа при допомозі порівняння й докладного розгляду всього доступного йому міжнародного літературного й фольклорного матеріалу різдвяного свята, а зараз дати відповідь про походження української колядки-щедрівки.

Посереднє значіння має для нас розвідка чеського вченого Юрія Полівки про „Словацьку байку про 12 місяців та її паралелі“ (liži Polivka. Slovenská pohádka o dvanácti měsíčkách a její paralely, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 141—143, сс. 1—24). Цікава вона для нас притягненням паралельного українського фольклорного матеріалу.

З етнологічних матеріалів можна згадати тільки про записи Луки Демяна „Похоронні обряди и вірованя“, розпочаті торік друком і ще не скінчені в ужгородському журналі „Подкарпатська Русь“ (ч. 5, 7—8 і 10, сс. 108—112, 170—175 і 224—225). Поки що подані тут записи вірувань про смерть, обряди і забави при мерцях. Матеріал зібрано в с. Вишніх Верецках на Закарпаттю.

Нарешті слід тут відмітити кілька некрологів, присвячених покійному Вол. Гнатюкові Вол. Дорошенка „Памяти Вол. Гнатюка“ (Літ. Наук. Вістник, кн. II, сс. 262—268) і—др. Ів. Панькевича „Володимир Гнатюк“. („Подкарпатська Русь“ ч. 7—8, сс. 180—183) та „Памяти Володимира Гнатюка“ (Ужгородська „Свобода“, ч. 42) і др. В. Сімовича „Пам'яті Володимира Гнатюка“ (празький „Студенський Вісник“ ч. 11, сс. 1—3). Усі вони подають короткий огляд життя й оцінку діяльності покійного. Др. Панькевич кладе більшу увагу на заслуги покійного перед Закарпаттям, др. Сімович—на заслуги для вироблення укр. літературної мови. Загальніше значіння має некролог Вол. Дорошенка. Доповненням усіх цих некрологів може бути досить докладна „Автобіографія“ покійного, написана для львівської „Просвіти“ й в цілості опублікована у Літ. Наук. Вістнику кн. 11, сс. 269—272.

Так само мало що можна відмітити й з *Антропології*. Невеличку статтейку про „Перші медико-санітарні та антропологічні нариси України“ дав проф. О. Пучківський у „Лікарському Вістнику“ (ч. I, сс. 1—8), в якій знайомить читачів з поглядами на життя, звичаї й характер укр. народу російських письменників і подорожників перших десятиліть мин. віку. Чималий зате інтерес має стаття др. І. Раковського „Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу“ (Збірник мат.-природ.-лікар. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка т. 23—24, сс. 183—200). Як відомо, покійний український антрополог не лишив по собі синтетичного викладу своїх довголітніх студій над укр. антропологією, де були б зібрані результати його праці на цім полі. Автор, що яко ученик і співробітник Вовка мав нагоду пізнати ближче працю покійного, й не тільки

приглянутися їй, а й поробити відповідні записки, дає на підставі цього досвіду й студіювання зібраних батьком укр. антропології матеріалів короткий нарис тих результатів, до яких дійшов його учитель, його поглядів на антропологічний тип українського народу.

Мистецтво. Досить значну скількість знадібків приніс минулий рік у ділянці мистецтва. Зачнемо від архітектури. Тут у першу чергу треба відмітити книжку Вол. Січинського, *Архітектура старокнязівської доби (X—XIII ст.)*. Вид. Укр. Громадського Видавн. Фонду. Прага. вел. 8^о, сс. 50+12 таблиць. Автор старанно зібрав і перерахував усі пам'ятки будівництва на цілій укр. території, додавши до своєї праці чималу літературу предмету й 78 малюнків на 12 таблицях.

Про Розвій форм української деревляної церкви говорить Д. Антонович у „Працях Укр. іст.-філол. Т-ва, т. I, сс. 159—170, доходячи до таких висновків: 1) процес постійної еволюції й зміни форм укр. церкви протягом останніх трьох віків не спинявся ні на хвилю, а тому в кожному столітті радикально змінювався й зовнішній вигляд церкви й її поземий плян, 2) форми деревляної церкви постійно знаходили відгомін у мурованому будівництві, звідси аналогія між деревляною й мурованою церквою, 3) кожний європейський стиль цього часу знаходив собі втілення в укр. церковному деревляному будівництві, модифікуючися відповідно до місцевого смаку, 4) через це ніякої з захованих форм не можна вважати за архаїчну.

В. Січинський у статті *Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах* (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 144—145, сс. 157—170), вказавши на потребу й можливість, з огляду на призбираний досі матеріал, детальних студій церковного деревляного будівництва в межах певної округи, дає спробу саме такої студії над церковною архітектурою Бойківщини. Користуючися не тільки давніше опублікованим матеріалом, але й власним, зібраним підчас екскурсій, старається автор начеркнути й схарактеризувати найбільш архаїчний і домінуючий тип бойківських церков. Розвідка ілюстрована 31 знімком на 16 окремих сторінках. Данило Щербаківський видав цілий альбом пам'яток галицько-буковинської архітектури під наголовком: *Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці* (Київ-Прага, Укр. Гром. Вид. Фонд., м. 4^о, сс. XXXIV+62, в серії „Українське Мистецтво“, ч. II). В цьому альбомі подав автор 128 знімків, зроблених ним підчас війни в рр. 1915—1917, зі вступною статтею, де знаходимо короткий опис пам'яток та їх характеристику. Видана книга дуже гарно. Д. Антонович у розвідці *Хто був будівничим брацької церкви у Львові в згаданих вище „Працях“* Укр. іст.-філол. Т-ва, т. I, сс. 171—181, доказує, що автором будівлі був італієць Паоло Романо, а будували церкву по його пляну Войтіх Купинос і Амброзо Прихильний. Останній і довів будову до кінця, не додержавши одначе первісного плану.

Нарешті треба відмітити статтю Є. Січинського: „Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі“ (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 138—140, сс. 45—65). Автор звертає увагу на деякі муровані церкви західного Поділля, що мають свої окремі прикмети, які зраджують вплив віз.-атонської архітектури. Стаття ілюстрована 16 рисунками на 4 окремих таблицях.

Малярство. Про давнє малярство на українських землях, головню іконографію трактують отсі праці: акад. О. Новицького „Символічні образи на ритинах київських стародруків“. (ibid. т. 144—145, сс.

141—156), де автор розглядає й пояснює головніші символи, уживані в ілюстраціях старих лаврських друків; покійного інженера Вол. Пещанського „Богородчанський іконостас“, в якій знаходимо опис ікон знаменитого богородчанського іконостасу, що знаходився колись у Манявському скиті. Автор говорить про митців, що їх малювали, та про стиль їхньої роботи. Розвідка уміщена в згаданому вище спеціальному видавництві, присвяченому скиту (див. сс. 13—16). Головна вага її, у доданих знімках (27 окремих таблиць).

Нарешті тут же відмітимо й брошуру М. Голубця „Галицьке малярство“ (Львів, м. 8^о, сс. 88), що склалася з статтей друкованих у „Старій Україні“ 1925 р. Давнього мистецтва торкаються тут дві останні статті: Середньовічні фрески у вірменському соборі у Львові й Лавровська поліхромія. В першій статті інформує нас автор про відкриті випадково в вірменській катедрі фрески XIV в. українсько-византийського типу. В другій іде мова про фрески того самого типу, з XV в. у василіянському монастирі в Лаврові.

Стаття Сто літ галицького малярства переводить нас уже до нового часу, XIX, і XX ст. В ній подано короткий огляд галицько-українського малярства за 1804—1904 рр. (від смерті Остапа Білявського, маляра XVIII в. аж до Олекси Новаківського). Поза цею сумаричною, конспективного характеру статтею відмітимо ще кілька інших, присвячених окремим митцям.

Насампер дві коротенькі замітки присвячені Шевченковому малярству, а саме Є. Вирового: Чи не новий невідомий малюнок Т. Шевченка? („Наша Бесіда“, Варшава, ч. 15—16, с. 5-та) з знімком приписуваного Шевченкові „Мамає“, й не підписаного автора (Д. Антоновича), Неопублікований портрет роботи Шевченка („Студенський Вісник“, Прага, ч. 3, сс. 15—16) з репродукцією портрета якогось невідомого мужчини, в яким автор добачає Н. А. Муравйова.

Тут же слід принотувати й дві популярні, гарно складені брошури також Д. Антоновича про українських малярів XIX в.: Дмитро Безперчий (1825—1913) і Ян Станиславський (1860—1907) Обидві брошури вийшли у Празі в серії „Майстри українського мистецтва“ накладом „Видавництва Української Молоді“, число сторін. і формат їх однакові (16^о, сс. 14+I нен.). В кожній подана коротка біографія і огляд діяльності дотичного мистця з парою ілюстрацій з його творчости та портретом.

Про митців найновішої доби маємо кілька статей у львівському журналі „Українське Мистецтво“. Звичайно подана в них характеристика, часом з біографічними датами, а також наведені зразки творчости. Ось ці статті в азбучному порядку митців: „Новоклясицизм Бабія і Глущенко“ В. Залозецького (Укр. Мист. ч. I, сс. 12—16); „Микола Бутович“ В. Січинського (ibid. ч. 3, сс. 82—88); „Василь Касіян“, його ж (ibid. ч. I, сс. 1—4); „Василь Крижанівський“ П. Ковжуна (ibid. ч. 3, сс. 63—68) та „Спогади про Васю Крижанівського“ М. Луцького (ibid. сс. 69—74); „Роберт Лісовський“ М. Голубця (ibid. ч. 2, сс. 33—38). Тому самому авторові належить і брошура про П. Холодного, що склалася з фелетонів, друкованих у „Ділі“: М. Голубець, Холодний, Львів, 8^о, сс. 25+4 табл. (портрет мистця й три знімки його малюнків).

Щоб покінчити з мистецькою рубрикою, згадаю ще тут три праці, які з рівним правом можна би було віднести й до інших рубрик. Отже іконографії торкається й пам'ятка стародавнього українського гаптування, що про неї згадує П. Холодний у замітці Епитрахиль XVII віку з церкви с. Вольсвин („Записки Чина св. Василя“

т. II, в. 1—2, сс. 158—160). Автор описує й характеризує цю пам'ятку укр. мистецтва, цікаву не тільки досконалим викінченням самого гапту але й вигантуваними образами українсько-византійського типу.

На тему орнаменту маємо дві розвідки, з яких одна належить також і до рубрики—передісторичної, а друга—до етнологічної, а саме: Л. Чикаленка: Техника орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних Селищ („Праці“ Укр. іст.-філол. Т-ва в Празі, I, сс. 148—159) і В. Щербаківського, Основні елементи орнаментування українських писанок та їхнє походження (ibid, сс. 116—148).

Автор першої, згрупувавши знайдене ним підчас розкопок у Мізині в рр. 1910, 1912, 1914 і 1916 череп'я на кілька груп, описує способи орнаментування кожної. До розвідки долучена таблиця знімків зі взірцями орнаментів і рильців, що їх ними роблено. Автор другої доказує, що орнаментування наших писанок тісно зв'язана з соняшним культом, занесеним на Україну з Месопотамії через Малу Азію й Чорне Море.

Філософія. Спробу історіографії маємо в літографованому курсі Дм. Чижевського „Філософія на Україні“ (Прага, Вид. „Сіяч“, 8^о, сс. 200). Це є перший у нас систематичний, хоч і надто конспективний огляд розвитку філософії на Україні від найдавнішого часу. Очевидно авторові доводиться говорити більше про філософію на Україні, ніж про українську філософію, бо поминувши добу київської Академії XVII—XVIII в.в. та Сковороду, ми української філософії властиво не маємо, а можемо говорити про неї хіба остільки, оскільки філософією займалися у нас Українці зроду, або чужинці, що жили на Україні. Тому недурно й назвав автор свою книгу „Філософія на Україні“. У всякому разі огляд його заслугоє на нашу увагу, як знадібок до вивчення духовного життя на Україні.

З окремих нарисів маємо два про Сковороду, а саме С. Єфремова „Сковорода на тлі сучасности“ (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка. т. 141—143, сс. 1—9), де мова йде про життя й науку Сковороди в умовах укр. життя XVIII в. та про вплив його на дальші покоління, й І. Мірчука „Г. С. Сковорода. (Замітки до історії української культури, „Праці“ Укр. іст. філ. Т-ва, I, сс. 21—37), автор якої, представивши короткес й систематично головні риси світогляду укр. філософа, спиняється вкінці на Сковороді, як людині, стараючися освітити його психологію. Для цього розглядає він Сковородин сон, оцінюючи його з погляду психоаналітичної теорії.

Право. Тут можемо принотувати, йдучи в хронологічному порядку, п'ять робіт. Отже: Ол. Лотоцький дав розвідку про Церковний устав князя Володимира Великого (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 138—140, сс. 7—44), в якій стоїть за автентичністю устава, подає перегляд думок різних учених у справі автентичности цієї пам'ятки та аналізує її зміст. Докладну рецензію на розвідку О. Лотоцького дав В. Заїкин у „Записках Чина св. Василя В.“, т. II, в. 1—2, сс. 196—201. Систематичну розвідку про „Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій“ дав Р. Лашенко в Збірнику Правничої Комісії Наук. Тов. ім. Шевченка. (Львів, в. I, ч. 1, сс. 1—67). Автор оповідає про історію копного суду, його повстання, розвиток і упадок. Розвідка написана давно, але через повільний друк Правничого Збірника появилася тільки з кінцем 1925 р. і то не ціла, а перша половина її, що містить п'ять розділів. Проф. Раймунд Кайндль у невеличкій розвідці писаній по німецьки, під заг. „Jus Valachicum“ (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, сс. 138—140, сс. 1—5) в'ясняє залежність „волоського права“ від ні-

мецького та виказує, що по заняттю Галицького князівства Польщею під цю формою розтяглося *Jus teutonicum* і на Українців, що яко схизматики були виключені від користання ним безпосередньо.

М. Чубатий дав закінчення своєї монографії „Державноправне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в.“ (ibid. т. 144—145, сс. 1—108). Перші два розділи появилися ще в 134—135 томі „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ й містили в собі огляд історичних подій від 1385 р. до 1400 го та огляд правного становища великого князя в державі під кінець XIV в. Обговорювана частина складається з останніх п'яти розділів, в яких автор трактує про становище удільного князя й його землі під кінець XIV в., спиняючися на питанню, чи тоді існував у нас феодалізм на західно-європейський взір, чи удільний лад, вкінці обговорює тут умови з Польщею: Кревську 1385 р., Острівську 1392 р. і Виленську 1400—1401 р., висвітлюючи окремо взаємини між удільними князями й Короною в усіх цих умовах, а окремо становище великого князя та його органів після останньої умови.

Нарешті акад. Мик. Василенко говорить про „Памятник української правничої літератури XVIII століття“ (ibid т. 138—140, сс. 105—130). По загальнім представленню судівництва на Лівобережжі в XVIII ст. розглядає автор працю Ф. Чуйкевича „Суд і розправа в правах малоросійських“, складену в 1750-58 рр.

Оце були б усі визначніші українські праці з українознавства, що появилися в 1926 році по-за межами УСРР.—на західно-українських землях та на еміграції. Дорібок, як на умови наукової роботи, досить поважний і показний.

Володимир Дорошенко.

Критика, звідомлення, обговорення.

Леонід Білецький, *Основи літературно-наукової критики. (Спроба літературно-наукової методології). Том I. Впрод. (Розвиток української літературно-наукової критики. Книга перша).* Прага, 1925, 4^о. 307 сс.+4 нenum.).

Курс проф. Л. Білецького, як видно, розраховано на два томи. В першому (вийшов лише перший випуск, проспект другого додано) автор поставив собі за мету подати історію української літер.-наукової критики і радить нашим молодим сучасним і майбутнім ученим „перш аніж наслідувати західньо-європейські ідеї...конче заглянути в нашу наукову скарбницю, яка ці ідеї перетворила своїм українським генієм чи талантом, видобула звідтам своерідну українську наукову ідейну іскру, яка може, й краще освітила темряву наукової праці, котру молодше покоління ще не так добре знає. Коли в нас є вже високі школи, ми мусимо творити і свою українську науку на попередній українській науковій традиції“. (Підкресл. автора, стор. 6). В майбутнім другому томі автор, певне, має на увазі дати спробу позитивної теорії й практики методології, що має виправдати заголовок до цілої праці, яка досі є лише історією науки.

Праця Л. Білецького вийшла з лекцій студентам, між иншим три роки на кам'янецькому держ. укр. університеті, три роки на таємному укр. університеті у Львові й призначена в першу чергу для того, щоб ввести їх в лабораторію наукової думки. Автор зазначає, що українські студенти загалом нічого не знають про українських вчених, як Максимович, Потебня, Костомаров, Драгоманів, Сумцов, Франко. Це для них лише імена, про яких вони чули, як про громадських діячів, поетів і публіцистів, а не як про вчених. Найважливішим місцем першої частини I-го випуску книжки є спроба нової класифікації методів. Теорії наукової критики автор поділяє на чотири школи: 1) формально-поетична або неокласична (Аристотель, Горацій, різні пійтики, автори теорій віршування); 2) історична. Сюди входять: а) теорія інтерпретації літературного твору, як відбитки історичного життя—Крайцер, Грім, Максимович, Бодянський, Куліш, Костомаров; б) теорія ідеологічної інтерпретації поетичного твору—Дашкевич, Сумцов, Житецький, І. Франко, К. Студинський, Єфремов, М. Грушевський, М. Возняк, Д. Дорошенко, В. Дорошенко; в) теорія наслідування (за термінологією Л. Б., властиво запозичення. К. К.)—говориться про Грімів, Бенфея, М. Міллера, опозицію до мітологічної школи з боку Тайлора, Ленча (антрополог. шк.), далі у нас О. Котляревський, М. Драгоманів (в Росії О. Веселовський), почасти М. Сумцов, О. Колесса, Щурат і др. В другому випуску має розповідатися про теорію соціологічної інтерпретації поетичного твору (сюди входить марксизм), про теорію літературної діалектики й еволюції (сюди теж почасти входить марксизм). Є пункти про М. Дашкевича, Драгоманова, ак. В. Перетца (котрому автор присвячує цю працю як своєму учителеві), Ів. Франка, ак. М. Грушевського і др.; 3) психологічна школа. Це—теж у другім випуску, як і четверта; 4) філологічна

школа (тут між иншим є виклад про школу ак. В. М. Перетца). Формально поетикальна школа на заході (в Росії О. Веселовський, Белий, Брюсов, Жирмунський і т. п., в українській—Якубський, Меженко і др.).

Цікаво, що т. зв. суб'єктивні методи (естетичний, етичний і др.), у відміну од акад. В. М. Перетца й проф. Євлахова, проф. Л. Білецький ставить поза своєю схемою класифікації: „Ці методи ми цілком виключаємо з нашого курсу, бо не поділяємо думки вчених, що це взагалі методи і що вони, крім суспільно-громадського та популяризаторського мають наукове значіння“ (с. 21). Можна заперечувати науковість цих методів, але, на нашу думку, навряд чи правдиво буде не добачати там зовсім ніяких методів, бо сукупність певних прийомів є у кожному з цих методів, які б вони недосконалі й недалекосяглі не були.

Дали ми б не погодилися з проф. Л. Білецьким коли він відокремлює „школу формальну або неокласичну“, відносячи сюди старовинну поезію. Сам проф. Л. Білецький зауважує, що піднесені тоді принципи живуть і в сучасній українській науці, хоч і в зміненому вигляді (сучасні теорії поезії, теорії словесности). Гадаємо, що виклад цього розділу не варто було відокремлювати від того розділу, де проф. Л. Білецький має говорити про формально-поетикальну теорію. Вона правила б за добрий вступ до цієї теорії, так само як виклад про давні спроби критики тексту можуть правити за доцільний вступ до аналогічних сучасних.

Ще один сумнів виникає в зв'язку з тим, що питання власне етнологічні трактуються в книжці проф. Білецького всуміж із питанням власне історично-літературним. Це є инша річ, що ці питання в історії науки раз-у-раз змішувалися й що різні галузі знання взагалі важко й неможливо розмежувати цілком, бо взагалі класифікація наук ніколи не позбудеться деякої штучности. Однак, коли автор у межах свого викладу утворює багато груп і підгруп, то відокремити питання етнології, було б методологічно й методично доцільним. Адже наприклад сукупність тих питань, що їх висунув свого часу Тайлор і англійська етнологічна школа, французька соціологічна школа, ця сукупність аж ніяк не уміщається в вузьких рамках „літературно-наукової“ критики й методології. Етнологія взагалі править за самостійну наукову дисципліну. Деяка шкода від прийнятої в проф. Л. Білецького системи полягає в тому, що багато питань власне-етнологічних залишилися необговореними, другі ж, напр., деякі питання мітологічної теорії, антропологічна теорія виглядали б більше на своєму місці в спеціально етнологічній методології й історії етнологічної науки. Нас можна було б спростувати, що в автора в тих місцях, які торкаються етнології, фольклору найбільше трактується про питання, відповідні з'явищам літературним; однак чи не вразить читача виклад про „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“ (сс. 114—117) акад. М. Сумцова поряд із студіями цього ж самого вченого про літературу XVII ст., Лазар Баранович то-що? (с. 117 і наступні). Можна поставити під сумнів, оскільки цих два приклади підходять під рубрику: „теорія ідеологічної інтерпретації поетичного твору“, в яку їх проф. Білецький застосував. Отакі приклади викладу всуміж цілком иншого матеріалу (в данім разі й по методу дослідження не однаковому), трапляються в праці проф. Л. Білецького. Вони у всякому разі свідчать не на користь прийнятого в нього розподілу на групи й підгрупи, розподілу, який варто б було, може й переглянути наново.

Однак ці наші зауваження торкаються власне більше не самого змісту, а методу викладу.

Взагалі ж спроба проф. Л. Білецького дати перегляд, історію наших історично-літературних вивчень є доцільною сама по собі. В тім обсязі, в якому це в ученого зроблено, досі цього не було ще переведено.

Що до цього перегляду, перш за все може виникнути питання про повноту матеріалу. Її в книжці шукати не доводиться, та це було й неможливо—автор посилається на важкість в умовах його праці дістати всі потрібні книжки (с. 7).

Виклад про кожного українського вченого автор ілюструє найхарактернішими прикладами з його наукової творчості. Переказ змісту наукових праць надзвичайно докладний і супроводиться цитатами, іноді, може, надто великими (див. наприклад цілі сторінки з праць Дашкевича—сс. 76—96). Це з одного боку сприяє точності передачі чужих думок, з другого є потрібним, маючи на увазі того читача, на якого книжку розраховано. В викладі поодиноких авторів звернено увагу особливо на теоретичні їхні позиції та на систему вживаних методологічних прийомів, а також на залежність наступних теорій від попередніх. Ця особливість викладу становить дослідницький момент у праці проф. Л. Білецького й значно підвищує її вартість.

Що-ж до самого викладу історії літературознавчих вивчень, зауважимо ось що. Доцільність його в курсі методології ми розуміємо так, що на підставі критичного перегляду різних методологічних підступів до матеріалу має бути збудована теорія й практика наукової методології предмету. Отож ми мислимо собі цю історію вивчень у той спосіб, що кожне питання й кожна методологічна система має бути розглянута й скритикована так би мовити під зглядом „останнього слова“ наукової думки. Коли, напр., іде мова про мітологічні теорії, то при огляді їх повинно бути прийнято на увагу всі пізніші теорії, щоб врешті виявити, що власне від цих теорій може бути прийнятим і нашою сучасною наукою. Коли йде мова про думи, про студію якогось автора з якихсь спеціальних питань історії літератури певного часу, повинні бути прийнятими під увагу і рецензії на його працю і далші досліді про них. Бачимо отож, що перед проф. Л. Білецьким стояло назвичайно важке завдання. Обсяг предмету й умови, в яких доводилося працювати, не завжди були сприятливими для автора. Цим пояснюється деяка нерівність у характері викладу.

Инколи проф. Л. Білецький (наприклад у тих місцях, де говориться про студії над Шевченком д-ра Щурата, Гординського, О. Колесси), виявляє достатню міру критицизму, инколи, навпаки, майже обмежується на фактичному встановленні теоретичної установки й методологічних прийомів. Так ось у викладі міркувань О. Веселовського про сюжет, мотив (сс. 249—254) не прийнято на увагу ні статті О. Бема „К уяснению историко-литературных понятий“ (Изв. отд. р. яз. и слов. Рос. А. Н. 1918, т. XXIII, кн. I), ні статті проф. О. І. Білецького „В мастерской художника слова“, „Вопросы теории и психологии творчества“, т. VIII, 1923, ні „Теории литературы“ Б. Томашевського, ні низки праць, що практично оперують з цими поняттями в процесі спеціальних дослідів,—а тимчасом було б дуже пожаданим побіч викладу міркувань акад. Веселовського мати також відомості про сучасні поправки.

Досить критично підійшов проф. А. Білецький до праці П. Житецького про думи, та про те не досить з'ясовані під зглядом сучасної наукової думки тенденції „ідеологічної теорії“ проф. Дашкевича, які і в цього і в інших вчених тої доби повторюються. Коли це не є так уже потрібним для самого автора, який і без того яскраво добачає „eidola“ в цій теорії, то у всякому разі необхідно для того середовища читачів, для якого книжку призначено.

Проф. Л. Білецький робить цілком правдиву установку свого викладу, коли українську науку розглядає в зв'язку з зах.-європейською

певного часу, почасти яко її похідну галузь. За наших часів, коли чувається довготривалий відрив нашої науки від західної, брак літератури то-що, цікаво було-б почути, як змінився тепер погляд на деякі старі навіть теорії літературознавчі й етнологічні. Цікаво-б було у праці, що виходить закордоном, бачити посилення на новітні західно-європейські праці. Особливо ж чувається нами ця потреба в тих уступах книжки проф. Л. Білецького, де трактуються питання фольклору, етнології, та ми цілком усвідомлюємо також й неможливість у загальному курсі витримати послідовно таку лінію.

Взагалі ж книжка його в цілому є твір добре продуманий, має на собі печать суворості науковості і послідовного критицизму, який спричинюється до тверезого, неупередженого з'ясування питань.

Кость Копержинський.

Проф. Йор. Ивановъ, *Богомилски книги и легенди*. Софія, 1925, сс. IV і 338.

Богомилство як релігійно-філософська система і як соціальна концепція явище незвичайно цікаве, і його широке розповсюдження на Сході і Заході та проникання в маси—між иншим і українські—є проблема дуже цікава, яка пильно вимагає свого освітлення. Українські дослідники мусли спинятись над нею. Чимало попрацював над нею Драгоманов, по його смерті зайнявся нею молодий київський славіст К. Ф. Радченко, що від студій над релігійним життям Болгарії XIV в. (тема його студентської дисертації 1898 р.) перейшов до спеціальних занять богомилською літературою і в останніх роках свого недовгого життя (пом. 1908 р.) в тридцять шостім році життя, опублікував кілька невеликих студій на сю тему—як передвступ до більшої праці. Тепер відомий болгарський дослідник слов'янських старинностей і фольклору проф. Йордан Иванов береться до сеї справи, і його перша книга—опублікована болгарською академією наук з фонду Д. П. Кудоглу являється вістуном до сеї нової великої і дуже пожаданої праці—продовження недокінченого діла нашого київського земляка.

Ся перша книга—що при нинішніх жалю гідних наукових відносинах тільки за два роки по виході дісталася нарешті до наших рук,—складається з збірника текстів з відповідним апаратом (сс. 49—383), і вступної студії (сс. 1—48), що являється почасти вступом, почасти конспектом властивої розвідки про богомилство. Автор обіцяє в передмові науковому світові—коли обставини йому дозволять, в иншій книзі виложити богомилську доктрину й історію богомилства, і додати до нинішньої збірки відповідні матеріали—болгарські й на инших мовах. В сій же книзі автор дає пам'ятки богомилської книжності, заховані на різних мовах—болгарській, грецькій, латинській, і фольклорні матеріали—тільки болгарські. Сих фольклорних текстів не так багато, 16 текстів з короткими поясненнями і сумаріями (сс. 327—357) і невеличкими розділами, присвяченими характеристиці і міркуванням про походження сих легенд (сс. 357—383). Головну ж частину книги становить огляд і видання книжних текстів (сс. 49—327). Автор поділяє їх на дві категорії: перша—се богомилські книги, в тіснішій значінню: „канонічні, служебні і книги для читання, в яких відбилися догмати і етика богомилів“; друга—се „книги прийняті богомилами, що за внесенням до них богомилських елементів вживалися для поширення їх доктрини також і серед православних“. Але обидві категорії розглядаються всуміш, фактично розділені на дві частини: „твори головні“ і „твори другорядні“. В першій видана Тайна книга (каркасонський і віденський тексти, з літературними вказівками); далі автор вивіснює відно-

сини богомилів до новозавітніх і старозавітніх книг Біблії, наводить богомільські тексти „Отче наш“, подає текст і аналіз богомільського „Катарського требника“, нарешті і „Ісаїне видінне“ в тексті слов'янським і латинським. В другій маємо: Енох, Варух, Адам і Єва, Дітство Ісусове, Прѣние Христа з дияволом, „Разумник“ (питання і відповіді), богомільська апокрифічна літопись, Тиверіядське море і його грецькі та боснійські паралелі. В легендах устного походження маємо переважно загальнозвісні теми: Бог і диявол творять світ і ділять між собою, диявол псує тіло першого чоловіка, диявол творить вовка, Бог спілкує з дияволом і вивідує його гадки через бжолу, Бог скидає чортів з неба; де котрі дають варіанти відмінні, як напр. Насадження власного раю дияволом (№ 15). В короткій екскурсі про походження цих легенд, що по них наступає, авторові приходиться звертатися до матеріялів з інших осередків такої дуалістичної космогонії: українських, тюркських, фінських, і тому дає себе відчувати неповнота його фольклорної збірки, що обмежується самим болгарським матеріялом. Генетичний аналіз даних в сім екскурсі недалеко виходить поза те, що було дане Веселовским і Драгомановим. Батьківщиною, де сформувалася ця дуалістична космогонія, автор вважає Месопотамію, а за крайню хронологічну межу, коли вона могла бути перенесена на північ, він приймає VII вік н. е.,—коли Араби заволоділи Месопотамією і Персією і викликали сильний рух на північ: тоді маніхейство закорінюється в середній Азії й стає державною релігією Турків-Уйгурів. Але у Аспарухових Болгарів автор не знаходить дуалізму, і поширення дуалізму в Болгарії він кладе на рахунок переселенців маніхеїв та павлікян. У вступнім погляді на дуалістичну доктрину перед богомільством автор починає її історію від Мані і Маніхеїв III в. н. е.—не ставлячи питання про ті дуалістичні елементи в космогонії народній і літературній, з яких виросла маніхейська доктрина. Маленький екскурс в питання про слов'янський дуалізм (сс. 361—3) визначається крайньою поверховністю; прикро напр. вражає, що автор серйозно цитує апокрифічний, псевдо-народній текст „Пане Круку, пане Круку, Черна бога старший внуку...“ В будучій праці хотілось би бачити більше етнологічного і соціологічного поглиблення.

Прикро також бачити, що небіжчик Драгоманов, котрого національну фізіономію повинні б знати в софійських кругах, для автора тільки „другият руски ученъ“ поруч Веселовского. *Акад. Михайло Грушевський.*

Arturo Cronia, II. Bogomilismo (L'Europa Orientale, 1926, XII, сс. 606—630).

Це інформативна стаття, популярного характеру. Автор не входить глибше в питання походження богомільської космогонії, догматики і моралі. Він бере за вихідний пункт переселення Павлікян до Балканських країв в XIII в. і старається пояснити ті сприятливі обставини, що вплинули на поширення богомільства в Болгарії, також в інших Балканських краях. Поза Балканські землі він не виходить, і головню займається богомільством болгарським—як се зазначає на початку. Опирається головню на новішій історії болгарської літератури М. Вейнгартена, історії хорватської літератури Броза, начерку сербо-хорватського письменства Боснії й Герцеговини Прохаски, поруч старих праць Рачкого, Петрановича й ин. Доктрину богомільську характеризує головню на підставі класичних писань Євтимія і Козьми; до поняття „богомільської літератури“ ставиться дуже скептично,—так само до богомільства апокрифів; до фольклорних джерел не звертається зовсім.

Соціально-політичні сторони богомільської доктрини ближче не пояснені—хоч безсумнівно їм богомільство завдячувало свою динаміку поши-

рення. Взагалі можна побоюватися, що в викладі автора се незмірно цікаве явище—одно з найбільш яскравих і глибоких явищ старого слов'янського життя, не викличе у читачів італійського славістичного журналу того інтересу, якого воно заслугує як з огляду на свої західні відгомони, як також і на звязки з пізнішими слов'янськими течіями релігійного і соціального характера. Автор, що правда, на початку натякає на звязки богомильських ідей з гуситськими—Гуса й Хелчицького, і навіть з толстовством, але далі сеї теми цілком не чіпає. Тимчасом для читачів журналу се мабуть було-б найбільше інтересне. Поруч того заслуговували-б ближчого аналізу відбиття богомильських ідей в фольклорі—балканським і поза-балканським. Може бути, що шан. редакція постарается се дати в інших статтях.

Акад. Михайло Грушевський.

Roman Grodecki, Stanislaw Zachorowski, Ian Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*. W dwu tomach. Kraków, 1926. Nakładem Krakowskiej spółki Wydawniczej.

Як видно з передмови, ініціатива цього курсу „Історії Середнього вічної Польщі“ належить краківській Видавничій Спілці, що виконує видавничі функції польської академії наук. Вона, ця Спілка, запропонувала написати історію Польщі за середні віки двом польським вченим—Я. Домбровському та Р. Гродецькому, відомим спеціалістам. Окресливши хронологічні рямці курсу і з'ясувавши його план та характер, ці вчені знайшли, що частину цього періоду (рр. 1194—1333) вже опрацьовано в тому самому напрямі їх товаришем і приятелем Ст. Захоровським, що недавно вмер. Тому, хоч його твір був надрукований р. 1919 краківською академією наук, вони вирішили ввести його з дозволу академії та родини небіжчика в загальний курс, зробивши де-які примітки і доповнивши новішими працями його бібліографію.

Так склався цей компактний курс *Dziejów*, що має 839 сторінок тексту, 6 сторінок приміток, 26 „літератури предмету“ та 17 оглаву.

Хоч виклад книги популярний та догматичний, відчувається, що вона становить останнє слово польської історичної науки. За це говорять і література предмету, і імена авторів, і мета, що її вони собі поставили (I, 196), і метод оброблення матеріалу.

Провідна ідея курсу—представити історію формування і зросту польської держави протягом більш п'яťох століть, уявити процес об'єднання дрібних князівств, уділів (*dzielnic*) в одну могутню державу, славетну своїм розміром, міццю, багатством, культурним розвитком та почесним становищем в системі європейських держав. Це червона нитка, що тягнеться через увесь курс. Через всю книгу проходить гаряче почуття патріотизму авторів, любови їх до своєї батьківщини, закохання в її успіхах, силі, славі і бажання розбудити ці почуття в читачах.

Виклад захоплює часи від половини X в. до 1506 р. Ці межі не умотивовано ближче, очевидно тут малась на увазі радомська конституція 1505 р., що остаточно усталила існування польського парламенту з двома палатами—сенатом та посольською ізбою, коли головна роля в законодавстві перейшла до послів, до шляхти. „Від сього часу Польща ввійшла в новий період своєї історії, скінчивши середньовічний“ (II, 464—466).

Свій виклад автори розбили на п'ять доб: 1) поганську, 2) болеславську (963—1138), 3) удільну (1138—1280), 4) добу відбудування польського королівства (1280—1386) і 5) ягелонську (1386—1506). Характеристики цих доб і мотивів цього поділу не дається, але із заголовків так їх

як і 22-х розділів можна бачити, що план праці, її схема відповідають основній ідеї курсу—дати політичну історію Середньовічної Польщі.

Головний інтерес цього історичного нарису—не внутрішнє життя краю, не питання господарства й культури, не думки та ідеали народу-селянства,—ні, головний інтерес складають політичні взаємовідносини незчисленої сили князів і тих станів суспільности, які користувалися політичними правами. Це—з одного боку. З другого зовнішні відносини Польщі як з ближчими сусідами, так і з цісарем і з папською курією. На тлі цих відносин ішов, не без перебоїв, процес етнографічного й державного об'єднання польських племен та уділів, зріст королівської влади, а потім—можновладства та шляхти, поки взаємна боротьба цих трьох чинників політичних за перевагу не закінчилася р. 1505 „перемогою шляхетської демократії“.

Було, правда, в авторів ще одне завдання—представити „еволюцію господарства й культури“, але вони здійснили її в „дуже обмежених розмірах“,—їм присвячені тільки окремі параграфи, а ніяк не цілі розділи, як здається авторам. Більш правдива друга заява, що нарис торкається питань права, господарства, церкви, культури, лише постільки поскільки вони були звязані безпосередньо з явищами політичними, як їх вислід чи сприятливі умови (I, 177; пор. 202).

Виходить, перед нами політична історія Польщі Середньовіччя, історія її розширення за етнографічні межі й боротьби її князів, магнатів і шляхти за владу. Тут виступають тільки владущі класи з їх інтересами і змаганнями і лише мимохідь міська людність та селяни, бо ці стани не грали сливе ніякої ролі в історичному житті Польщі. Тому у наших авторів усю „суспільність“ (*społeczność*) складає шляхта (иногда й духовенство). „*Salą społeczną królestwa*—то учасники з'їзду чи сойму, або шляхта (II, 312). Це й є „нарід„ *naród rycerski* (I, 137; II, 400).

От до цього шляхетського народу, до його минулого, до його культури і до тої історії—що він творив, наші автори почувають ту гарячу любов, якою перейнята уся праця від початку до кінця.

На жаль, не раз вона переходить в сторонництво, в змагання виправдувати, обілити, підставити ідеальні мотиви під вчинок не гарний, викликаний низькими інтересами, нарешті—дати розумний ґрунт дії явно невдалій. Але авторам неможна відмовити і певної наукової об'єктивності. Їх праця все таки яскраво знайомить з колишньою Польщею: з її насильствами відносно слабших сусідів, з її братобійчими війнами, з кривоприсягами князів, класовим егоїзмом шляхти, своекористністю духовенства, з лицемірними стараннями про спасення душ нещасних схизматиків руських, і ролею римського папи, що з його зроблено живий символ польської державної та народньої одности.

Можна додати, що в викладі наших авторів не високо оцінюються навіть військова відвага і умілість Поляків і що часто успіх польської шляхти в війнах приписується участі чужоземних допоміжних загонів чи теж руським відділам. Тут, таким чином маємо, хоч видимість наукової безсторонности. Справа гірш повертається, коли звернути увагу на відносини Польщі до Руси, як ті відносини малюють автори праці.

Тут поперше треба одмітити, що в бібліографії не досить репрезентовано руську та й українську історичну літературу. З першої названо тільки Карпова, Довнар-Запольського і Церетелі, а з української лише М. Грушевського з його „Історією України-Руси“—ця остання з застереженням, що вона однобічна (II, 156).

Потім, у авторів помітна тенденція усю історію відносин Польщі до Руси, точніше сказати—змагання владущої її класи опанувати руські

князівства, з'ясувати ідеальними мотивами. На самому порозі своєї історії Польща висунулась на схід, як аванпост культури західної, латинської (I, 53). Це ніби то обов'язувало її пориватися ще далі на руський схід, щоб вкорінити там досягнення тої культури. Так освітлює автор події кінця X віку, коли почалася боротьба за червенських міст. Само собою розуміється, се чистий анахронізм причіпляти Польщі того часу такі мотиви. По-перше, вона сама стояла тоді, і ще кілька століть на такому низькому ступіні культури, що в царині штуки наприклад, Польща і на прикінці середніх віків користувалася руськими майстрами (малярами, будівничими). По-друге, в X і наступних століттях Польща не мала потреби поширювати на Схід свої межі й тому, що вона тільки що поставила перед собою поважніше завдання—об'єднати усі польські племена в одно ціле, і тому, що в середині Польщі були величезні простори для колонізації й культури. І коли Польща тих часів захоплювала Червенські міста чи інші руські князівства, то не за силою розсудливої, делекосяглої політики—чим польська влада взагалі не визначалася, за думкою самих авторів. Тут ми бачимо просто прямування в бік найменшого опору. Тому й вийшло, що під кінець Середньовіччя Польща опанувала великі простори Руси, і залишила по-за державними своїми межами чисто польські землі (Шлезк, Поморземлю Любушську). По-третє, ні в X в. ні пізніш польський нарід не міг брати на себе ролю апостола латинства на Сході, бо сам ще не утвердився в вірі. Відомі його спроби вернутися до поганства не тільки в XI ст., але навіть в XIII (1, 84, 89—90, 282). Нарешті автори самі знають справжні причини експансії Польщі на Схід. Це колонізація польським елементом родючих просторів Руси і експлоатація її природніх багатств і живої робочої сили, також використання військового руського матеріялу, який завсіди визначався своєю високою якістю. З нагоди опанування Галичини Казимиром Вел. тут читаємо: „Без Галичини Польща була з боку географічного, політичного та військового організмом слабим, брамою, що була широко відчина для східніх наїздів. Набуття ж її дало змогу розвинути експансію на схід на дальші руські та литовські землі. Господарче зміцнення держави, зріст матеріяльних засобів, організація армії на нових підвалинах—все це дозволило Казимирові кинути на шальку ваги цінності більші ніж у перші роки королювання. Це ж піднесло й міжнародне становище Польщі і дозволило королю скласти серйознішу програму зовнішньої політики та здійснити її“ (II, 78—79; пор. 135). Таким чином виходить, що польська влада мала на увазі чисту матеріяльну вигоду, коли намагалася прилучити до Польщі руські землі. Тому можна думати, що говорення авторів про апостольську місію Польщі на Сході, про велику культурну її ролю, про намагання освітити світлом католицтва темні маси руського народу,—все ж виходить із патріотичного почуття авторів, з їх бажання ідеалізувати дії рідного народу й крає. Так само вони не раз ставлять на котурни польських князів і королів а розуміється що й ці самі володарі прикривали дзвінкими словами про високу мету свої хижацькі заміри і заборчі плани.

Ще дивніш, що наші автори, констатуючи такі войовничі замисли, иноді висловлюють свій жаль, що вони не здійснилися. Роман Гродецький описавши, як славнозвісний Бернард із Клерво замишляв з польськими магнатами хрестовий похід проти Руси, а потім змінив свій план, рішивши організувати похід в Палестину, пожалкував, що не вдалася тоді ідея навернення мечем і огнем в християнство Русинів—давно вже християн (1, 146)... Правда д. Гродецький й його спілники по вченій праці щиро переконані, що руські були „схізматиками“ (1,308, 311), і що

тому потребували вживання збройної сили. А може то не їх саме пересвідчення, а тільки пристосування до психології, способу думки і мови тих верств і окремих діячів, чиї дії вони оповідають? Тоді таке зречення історика своїх власних поглядів чи не треба визнати найвищим ступінем безсторонності?...

Звертають ще на себе увагу де-які спірні місця.

I, 19. Відомо, що перше хрещення Поляків сталося в IX ст. (876—879 рр.) за допомогою св. Методія. Але через те що звязок наведеного польського племені Віслян з Великою Моравою існував не довго, сліди слов'янського обряду в Польщі не могли бути трівки. Гіпотеза про існування слов'янського чина в Польщі ще в XI ст. і особливо про боротьбу його з латинським обрядом має мало підвалин в джерелах, щоб з нею рахуватися, так пише Р. Гродецький. Проте в історичній літературі є кілька праць, які свідчать, що ці „слабі проблематичні сліди слов'янського обряду“ не були стерті навіть на-прикінці середніх віків.

Навіть польська праця Войцеховського: *Kościół Katedralny w Krakowie* дає бачити, що в XII р. українські майстри будували полякам костели і прикрашали їх образами (про це можна читати ще в „Причинках до історії руської штуки в давній Польщі .Марії Грушевської, в VI томі „Історії України Руси“ М. Грушевського) Але й у самого Р. Гродецького ми знайшли місце, яке говорить проти його твердження. Польському королеві Мешкові II його свість Матильда, жінка Лотаринського князя, прислала в подарунок з нагоди його коронації *Ordo romanum*, богослужбну книжку. В супровідним листі вона виславляє його між иншим за розширення віри навіть в слов'янським та грецьким обряді“ (I, 81) Правда, автор виправляє цей „обряд“ „на язики“ (I, 418). Однак думаю що ця поправка діла не міняє, до тогож дуже не вдала; хто ж дасть віри, що в Польщі на початку X в. грецькі місіонери грецькою мовою проповідували східне православ'є.

Ясно, що якийсь час великоморавські місіонери й священники, продовжуючи Кирило-Методієвські традиції затверджували християнство в східньо-грецькій формі, але слов'янською мовою. Я навіть готовий думати, що до цього причетна й присяга „за руським церемоніалом“, якою звязували один одного польські князі в 1145 р. (I с. 42).

Сс. 30, 31. Болеслав Хоробрий подарував цісарю Отонові III в 1000 р. 300 дружинників. Один польській історик (Кентржинський) зробив відсіля висновок: коли не всю дружину польського князя, то її частину складали невольники. Нашому авторові таке пояснення здалась незручним і він дав своє: ні, це не було рабство в власнім розумінні слова, на підставі народження чи куплі... Це могла бути особлива форма підлеглости володарю, викликана безумовною покірністю й вірністю дружинників князеві, котрому вони усім були зобов'язані (I, 30—31). Але на що ця ідеалізація відносин? В Польщі коли не в X ст., то пізніш служили в війську „хлопи“, частина котрих була з правного боку не вільна (*adscripticii*) Були теж раби не селяни котрими Поляки гандлювали ще в XV ст. і не тільки на внутрішнім ринку, але й на вивіз за границю („Україна“ 1924 р., кн. 4 сс. 159—160). Але з другого боку факт дарування Болеславом дружинників можна вияснити й не залічуючи їх в невольники. Досить пригадати, що в XVIII ст. руські царі дарували своїх гренадерів пруським королям. За наших часів Микола II післав французам два корпуси руських салдат теж без повернення. А вони не були невольники у властивім значінню.

I, 176. В XIII ст. один польський князь дав членові своєї ради (*wieści*) єпископові своєрідну привилею—затримувати одним своїм голосом

спільну постанову, Розуміється, це—зародок парламентського звичаю, що його потім засвоїла уся шляхта, так що кожний шляхтич міг своїм „nie rozwałam“ зірвати одноголосно вирішення соймака чи сойма (знамените *liberum veto*). На жаль в праці не дається еволюції цього звичаю тісно зведеного з усім політичним устроєм Польщі.

I. 406—407. Оповідаючи про останній перехід шлезьких князівств під владу чеського короля (1327—1331 рр.), автор не згоджується з німецькими істориками, що пояснюють цей перехід знімеччинням краю. Він, навпаки, говорить, що в XVI ще ст. значний був теж польський елемент і в рицарському стані і в селянстві, що навіть князі не відійшли від почуття польської народности, та шукає причини переходу не в етнографічних умовах а в географічних та політичних. „Гірний Шлезк лежала на вигіднішій дорозі з Чехії до Польщі,—ясно, що чеські королі бажали мати цей край в своїх руках“... Потім, пояснює автор, Шлезк була найближчим, а пізніш одиноким місцем для експансії Чехів, чому справляв хаос, який панував в шлезьких князівствах, що дозволяло здобути їх без пролиття крові... Це все так, але треба було б підкреслити, що цей хаос утворили саме польські князі зі своїм ніби польським національним почуттям, і показати, як багацько учинили вони для відокремлення цієї польської країни від усієї іншої Польщі.

II, 203—210. Говорячи за унію Литви з Польщею на-прикінці XIV ст., автор докладно висвітлює усі фактори та причини цього сполучення в звязку з прийняттям Литвою християнства в католицькій формі. „Прийняття його в руській обряді відразу підірвало б становище власної династії саме тим, що то була віра поборених“, каже він. Але в історії не раз бувало, що культурніші народи, котрих перемагали силою зброї, прилучали переможників до своєї культури. Це поперше. По-друге, на Литві ще до Ягайла православіє звило собі гніздо в родині князя, і самі князі приймали християнство східне. І по-третє—та Русь теж становила більшість, в XVI ст. вона складала більш-менш 9/10 населення і без сумніву остаточно прийняття династією православія тільки зміцнило б державу, тим більш, що тоді християнізація самих Литовців не виконувалась бы так агресивно, так настирливо і з таким подразненням, як то сталося при польській гегемонії з її католицизмом.

Поруч цих спірних місць і загального напрямку, треба сказати, що вся праця написана живо, гарною мовою і читається легко, з захоплюючим інтересом Звертають на себе особливу увагу яскраві, мистецькі портрети—характеристики багатьох історичних діячів. Але усіх діячів, першо-друго-третьо-рядних згадано таку масу, що приходить жалкувати про відсутність показчика. Без нього легко заплутатися серед цих нечислених Болеславів, Генрихів, Казимирів...

К. Харлампович.

Тишівська Александрія з початку XVIII в. Текст і язикову аналізу подає д-р Іван Панькевич. Ужгород. Друкарня Акційного Т-ва „Унію“. 1922, сс. 108. Ціни не означено.

Перед нами „Відбитка із „Наукового Зборника“ Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді за р. 1922“. На звороті титулової картки читаємо: „Відбитка ся різниться від оригіналу напечатаного в „Науковім збірнику“ товариства „Просвіта“ в Ужгороді лиш українською правописею, бо статті в Збірнику писані етимологічною правописею якої уживають на Підкарпатській Русі“.

Книжечка цікава зі всіх боків: і отим подвійним правописом, і видавцем та видавництвом, і самим змістом. Нині не дуже цікавляться

в нас стародавнім письменством, а воно захоче в собі так багато культурних пережитків, що могло-б багато де в чому допомогти й вияснити що до сюжетики та способів її поширення.

Ось недавно російський критик В. Фриче („Печать и Рев.“ 1926, кн. 6), характеризуючи зах.-європейський реалізм ХХ ст., сміливо стверджував, що тільки ХХ ст. починає продукувати реалістичні твори на основі „документів“: наказів, листів міністрів і т. д. Як-би критик хоч на мить зостановився навіть на такій повісті, як „Александрія“, то цілком виразно упевнився-б, що літературні засоби вживати таких форм, як накази, листи, послання, відомі були й авторові цієї середньовічної повісті.

Те саме можна сказати й що до поширення літературних форм поза межами своєї батьківщини. Ця повість дає багато повчального хоч би й для наших критиків-інтернаціоналістів, що так пильно жадають зміцнити новітню пролетарську українську літературу, щоб тим ввести російську літературу в її береги. Знов-таки, історія повісті „Александрії“ показує як несподівано й химерно мандрівні сюжети рвуть всякі береги й проходять в найпотайніші закутки людської осілости.

Як що-ж говорити про українську дійсність, то тут подвійний інтерес мусить викликати ця повість до себе. Часті ворохобні на Україні нищили культурні надбання нашого народу. Тільки на дрібних уламках можемо вивчати минулу історію культури нашого народу. Такими дороговцінними уламками є для нас оце кілька списків повісті, що розкидані на ширських просторах не тільки української землі, а й далеко за її межами. Що ця повість колись зажила великої популярності серед широких кол нашого народу, на це показують деякі епізоди, що вросли в народню усну традицію (напр. опов. про рахманський великдень).

Самий рукопис обіймає 288 сторінок малої вісімки неоднакового письма. Писала його не одна рука. Видно, що пропущені чисті місця заповняв другий списувач. Список цей дефектний: на початку недостає кількох сторінок і в середині де-не-де також нема карток. Але зі всіх подібних списків вербської редакції, знайдених в Прикарпатті, це найповніший.

Автор язикової аналізи, д-р Панькевич, нарікає на те, що „нині годі вглянути в рукописи, списані Гаєвським або Пташицьким“, а тому йому не пощастило перевести порівняння текстів. Він це відкладає для щасливіших дослідників. Такіх списків цієї повісті, що належать Карпатським горам, автор нараховує чотири. Один з них описав д-р Гнатюк (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. X); другий описав Ів. Франко під заг. „Дві Карпаторуські перерібки „Александрії“ з ХVІІІ в.“; третій посідає д-р О. Колесса, а четвертий з Тишова подає оце автор, додаючи перед текстом невеличкі палеографічні відомості та „язикові признаки“.

Власне кажучи повного палеографічного опису автор не дав; зазначено тільки, що „почерк письма нахилений кінця ХVІІ або із початку ХVІІІ століття“. Що це за „похилений почерк“, автор так і не розповів. Отже не видно, чи то півустав, чи то скоропись, і як що остання, то якого характеру. Не дано палеографічного опису паперу, на якому писано повість, не розглянуто водяних знаків; не розкрито всієї писарської техніки, а тому нема з чого виводити, що належить руці „переписувача“, а що треба віднести до старшої традиції, що перейшла механічно з протографа до виданого списку.

Що цей список мав попередників на українському ґрунті, на те наводять словарні елементи Наддніпрянщини, тоді як сила мадаризмів та інших прикмет говірок українського Прикарпаття свідчать за те, що Тишівську „Александрію“ писано на Прикарпатті.

Аналіза фонетики та морфології списку власне дає тільки зверхній опис випадкових прикмет української мови, як вони відбилися в роботі

„переписователя“. Але даючи такий опис, автор систематично не ураховує тих граматичних систем і взагалі письменських традицій, що переплутувалися в свідомості переписувача, зводили його руку на манівці плутаним правописом того протографа, що лежав перед його очима. Через те деякі висновки автора аналізу робляться проблематичними. Наприклад, у списку скрізь—*ки,-чи,-хи*—і це дає авторові зробити висновок, що список не виник в межах верховинського діалекту, бо цей діалект знає „лиш грубе *кы, гы, хы*. Але автор випустив з ока, що в пам'ятці взагалі вживання *ы* та *и* поплутане. Всі дані кажуть за те, що в тих сполученнях і для „переписователя“ і для читача тут вважалися оті „грубі“ *кы, чы, хы*. На те показують такі форми, як от: *тисѣча, листом, вишитѣхъ, пильного, робиш, Ѹмылно, выпив* то що.

В дієслові деякі випадкові особливості найшли місце, але такого прикметного явища для української мови, як безособові форми на—*но-то*, аналізою не одзначено; а вони досить часто зустрічаються в спискові, наприкл., „не познано й не поймано“, „которое звано перским языком“ „в ночи несено тото копие“ і т. д.

Не позначено також у автора, що список майже не знає дієприкметникових форм на *щій, ший*, але дуже послідовно й скрізь правильно вживано дієприслівникових форм на *-чи, ши*: *отходячи, узявши* то що.

Самий текст повісти не має тільки початку, а взагалі добре зберігся й з боку оброблення мови виглядає досить добре. В тому напрямі праця д-ра Панькевича дуже коштовна: вона дає багатий матеріал і для лінгвіста і для літературознавця.

Можемо пошкодувати разом з автором аналізу, що до українського вченого дійсність така зараз несприятлива, що він не тільки не в стані за один раз оглянути рукописи з різних частин Української землі, але й прореферувати у Києві видане в Ужгороді може тільки через п'ять літ.

Степан Гаєвський.

Проф. Пилип Клименко, *Місто й територія на Україні за Гетьманщини* (1654—1767 рр.). (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, кн. VII—VIII, сс. 309—357).

В цій студії проф. П. Клименко поставив дуже цікаву проблему що до внутрішньої історії Гетьманщини.

У вступі він коротко торкається стану західно-європейської історично-економічної літератури що до міст і їхнього стосунку до території, а згодом і до держави. Далі, в першому розділі, розглядаючи проблему відносин міста до території на Україні, розподіляє цю проблему на основні питання, торкається становища питання про місто і територію на Україні в нашій історіографії, потім розглядає роль міст України в революції Хмельницького, Переяславському акті 1654 р. політику міст у відносинах до Москви, економічну і політичну роль міст Лівобережжя і взаємовідносини між містами й козацько-гетьманською та московською владою. В розділі другому на підставі аналізу гетьманських та царських універсалів і грамот Києву, Чернігіву та іншим містам простежує місько-територіальні змагання, причому особливо докладно проаналізовано грамоти Києву та Чернігову. В розділі третьому торкається становища дрібних містечок Лівобережжя, розглядає політику гетьманської й полковничої влади що до міст і зупиняється на наказах українського люду до Комісії 1767 р., в яких яскраво малюється тодішнє становище міст Лівобережжя. В заключенню проф. П. Клименко підводить підсумки своєї студії, а в додатках прикладає де-кільки документів.

Свою студію він опирає на невидані архівні матеріали, і справді

багато для неї попрацював в архівах і це розуміється, ще більше підносять її вартість.

Але ж поруч з цими позитивними рисами маємо в студії проф. Клименка і низку моментів, які обмежують її вартість.

Передусім треба піднести, що ставлячи проблему відносин міста до території і поставивши цей термін „територія“ в заголовку своєї студії, він ніде не з'ясовує що ж розуміє він під „територією“. Тимчасом „територію“ можливо розуміти ріжно, а про місто і територію в нашій українській історіографії праць не було.

Що ж до висновків проф. Клименка про відносини міста і території на Лівобережжю, то вони очевидно залежать в першу чергу від повноти використаного автором для з'ясування поставленої проблеми матеріялу. Неповне використання відповідного матеріялу завжди ставить під сумнів і твердження і висновки. Повного-ж використання друкованого матеріялу проф. Клименком ми, як раз, і не маємо (не повне використання невидрукованого матеріялу, звичайно, не може нікому бути поставлено в вину). Передусім невикористані і навіть неспомянуті проф. Клименком де-які праці; так він вказує (с. 311), що відносинам міського уряду до територіяльного присвячено всього дві статті: Карпова і акад. Багалія¹⁾; дві ж інші статті акад. Багалія про Магдебургське право на Лівобережжю проф. Клименко не використовує і навіть не споминає про них²⁾. Не використані автором і інші праці, де можна знайти окремі цікаві місця, що до поставленої проф. Клименком проблеми, як, напр., праця проф. М. Слабченка „Малорусскій полкъ“ (с. 130 далі), а також низка праць В. Ейнгорна³⁾.

З друкованих джерел проф. Клименко використовує переважно універсали й грамоти, договори, накази, а інших джерел чомусь і не притягує, що відбивається на повноті його студії, а також і на певності його тверджень і висновків. Так ми нічого не маємо в студії проф. Клименка про такі цікаві моменти, як намір Брюховецького одібрати у міст королевські привілеї, на що міщани не згодились за порадою Методія Филімоновича⁴⁾, або про блок київського міщанства з духовенством проти Брюховецького і козаків 1666 р.⁵⁾, або про діяльність антимосковської партії в містах Лівобережжя, коли, напр., підчас Виговщини міщани Глухова захопили зрадою московську залогу⁶⁾, а ніжинські міщани 1661 р. вели зносини з Гр. Гуляницьким⁷⁾. Не маємо ми у проф. Клименка і про

¹⁾ А саме: Г. Карповъ, Малороссійскіе города въ эпоху присоединенія Малороссіи къ Великороссіи (Лѣтопись занятій Археографической Коммиссіи VI); Д. Багал'й. Судьба магистратскаго самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII—XVIII вв. (Сборникъ статей въ честь М. К. Любавскаго)

²⁾ Надруковані ці статті в Журн. Мин. Нар. Просв. (1892 г. № 3) і в Трудахъ X Археологич. Сѣзда, II. Невикористання першої з них тим більш дивно, що ця стаття вказана в списку літератури про місто у акад. М. Грушевського (Історія України—Руси V, с. 650), про який спис споминає і проф. Клименко (с. 310).

³⁾ При тому ж де-які праці, що їх проф. Клименко притяг до своєї студії, простудійовані ним не досить уважно. Так шановний професор зазначає, що монографія проф. М. Слабченка про народне господарство України написана виключно на підставі видрукованого матеріялу (с. 312), і потім (с. 343) проф. Клименко зауважує, що IV том монографії проф. Слабченка кращий з інших і тим, що притягує і архівний матеріял. Намій же погляд, монографію проф. Слабченка треба вважати написаною переважно, а не виключно, на підставі видрукованого матеріялу, бо не тільки IV т. цієї монографії, а і в I—III тт. ми маємо притягнений і архівний матеріял, хоч і не в великій кількості та і в кожному з цих трьох перших томів маємо також, як і в т. IV, в кінці додатки архівних матеріялів, на що, як видно, проф. Клименко не звернув належної уваги.

⁴⁾ Акты Южной и Западной Россіи № 108, с. 242; В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи, сс. 278, 291—292, 296. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., VI № 31 с. 81—82. ⁶⁾ В. Эйнгорнъ, И. Шматковскій, Киев. Стар. 1892 № 10, сс. 53—54. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р. V. № 40, с. 82.

одержання козацькою старшиною після 1654 р. царських грамот на низку міст (Батурин, Глухов, Сосниця, Остер, Козелець й ин.¹⁾); инша, звичайно, річ чи володіла тоді козацька старшина цими містами *de facto*, але ж самий факт прохання козацькою старшиною цих грамот малює яскраво наміри і політику верхів козацтва що до міст.

Маємо також у проф. Клименка і непевні твердження в звязку з цим невикористанням належного друкованого матеріалу.

Так торкаючись московської політики що до України при Брюховецькому, проф. Клименко каже, що Брюховецький з своїми прихильниками давав Москві право на безпосередній фісковий визиск українських міст (с. 316) і що українська делегація до Москви з Брюховецьким 1665 р. і уявляла собою ініціативну групу, що „бажала запровадити на Україні московську систему“ (с. 314). Але ж ми знаємо, що Брюховецький з старшиною після обрання його гетьманом не був згодний на збір прибутків з України в царську казну і насилу московському посланцю Д. Башмакову вдалося добитися відповідного підпису на Батуринських статтях²⁾. Та й у Москві Брюховецький не згоджувався на збір прибутків на Москву. Прибув Брюховецький до Москви 11 вересня 1665 р. (Дворцовые Разряды, III, с. 594), 15 вересня розпочались його переговори з боярином Салтиковим³⁾. 20 вересня Брюховецький ще казав, що „денежного сбору съ Малороссійскихъ жителей собирать оти од не мочно; да и заводить того нынѣ ненадобно“ (А. Ю. и З. Р. VI № I, с. 19) і тільки 11 жовтня Брюховецький подав статті, в одній з яких було і про збір прибутків з міщан і селян до царської казни (Источн. Малор. Ист., 142 і далі., В. Эйнгорнъ, Очерки, сс. 304—308). Та й Шійкевича, який був в цій делегації в Москві, ни з якою натяжкою неможливо віднести до прихильників московських порядків на Україні (А. Ю. и З. Р., V. № 142, с. 309, В. Эйнгорн, Очерки, сс. 275, 288, 316).

Коли ж проф. Клименко вважав достатнім, для з'ясування поставленої ним проблеми, використання тільки універсалів, грамот, договорів, треба було б йому не тільки зазначити, чому він вважає це достатнім (а цього шановн. професор не робить), а також і використати ці документи повністю, або ж зазначити, чому він використовує тільки частину їх. Але ж цього ми не маємо в студії проф. Клименка, навіть і при студюванню ним універсалів і грамот Київу і Чернигову, документи яких він розглядає найбільш докладно. Низки видрукованих універсалів і грамот Київу і Чернигову шановний професор не тільки на студіює, але і не споминає про їх існування⁴⁾.

Багато попрацював проф. Клименко над збиранням архівних матеріалів для своєї студії (частину їх надруковано в додатках до його праці), вживаючи, як видно, і відносно себе свою пораду українським історикам-марксистам „сідати в архіви, музеї, призбірювати новий матеріал“ (с. 312), але ж з методами архівальних студій шановного професора погодитися неможливо. Праця в архівах і видання архівних матеріалів тоді мають

¹⁾ А. Ю. и З. Р. XIV № 7. сс. 171—174, № 35. сс. 783—786, XV, № I.

²⁾ Книги Разрядныя, с. II, 983 і далі. В. Эйнгорнъ, Очерки... сс. 256—258.

³⁾ Источники Малороссійской Истории—Чтенія въ Общ. Ист. и Древностей 1858. I. 141.

⁴⁾ Напр. універсалів і грамот Київу, що видруковано: в Чтеніяхъ Общ. Нестора-Лѣтописца кн. XVI, IV, с. 74—83 (II універсалів); Акты Западной Россіи, V №№ 44, 51, 56; Акты Историческіе, —IV №№ 145, 19.; А. Ю. и З. Р. VI, № 14, XIII № 3; Полн. Собрание Законовъ, IX № 607, X № 7434, XI № 8803, XV №№ 11113, 1117, 11541, XVI № 12249. Грамоти і універсали Чернигову: Труды Черниговскаго Предв. Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда, Рукописи Черниговской Городской Думы, №№ 1, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 36; Генеральное Слѣдствіе о маестностяхъ Черниговскаго полка, сс. 362—363.

наукову вартість, коли вона тісно ув'язана з друкованими джерелами і працями і висновки, які робляться на підставі архівних матеріалів, відповідають змісту цих останніх. Використання ж в архівах матеріалів, які вже правильно видруковано, видрукування архівних матеріалів, що вже гарно видруковані—це „ламання в відчинені двері“, якого потрібно уникнути при архівальних студіях. А цього, на превеликий жаль, і не уникнув проф. Клименко.

Аналізуючи універсали й грамоти Київу і Чернигову, шановний професор зазначає, що частину грамот Київу він використав з рукописного відділу Всенародньої Бібліотеки України (с. 325), грамотами ж Чернигову проф. Клименко користувався в збірці Лазаревського в бібліотеці Київського Інст. Нар. Освіти (с. 329). Але ж низку цих грамот, що їх шановний професор використав в рукописному відділі і в збірці Лазаревського, вже давно видруковано¹⁾ про що проф. Клименко і не споминає.

В додат. I він містить список чолобитної, яку подали царю Олексію 1655 р. представники Козельця, а також і царську грамоту м. Козельцю, причому деякі слова в чолобитній проф. Клименко, як він зазначив, не розібрав. Але ж цю чолобитну козельцьких міщан видруковано цілком Карповим в такому загально відомому виданні, як Акты Южн. и Зап. Рос. (т. XVI, № 35 сс. 781—782), про що не має і спомину у шановного професора Клименка²⁾.

Не можливо погодитися і з таким моментом архівальних студій проф. Клименка, як робити висновок на підставі заглаву документа, заглаву, зробленого довгий час опісля, причому цей висновок шановного професора не ув'язано з друкованими джерелами і працями, а така увязка є передумова всякої праці в архівах. Тимчасом, торкаючись приїзду Брюховецького до Москви 1665 р., проф. Клименко цитує заголовок архівної справи про цей приїзд (з покликом на „Реестръ малороссійскихъ дѣлъ“, Історично-Революційного Архіву в Москві, „Фондъ министерства иностранныхъ дѣлъ“, № справи чомусь не вказано) і зазначає, що склад цих українських делегатів був ініціативною групою, „що бажала запровадити на Україні московську систему“, в складі цієї делегації „не бачимо поважних міст—Чернигова, Н.жена, Козельця, Переяслава та інших“, що і було, як видно, наслідком того, що частину міст, очевидно тую, котра належала до ворожого Брюховецькому групування, не запрошено до складу посольства, або ж вона сама не побажала увійти до його“. В цьому посольстві міста „посідають друге місце і стоять попереду від духівництва“ (сс. 313—314). З цими твердженнями шановного професора погодитись неможливо. Се правда, що в московському Древнехранилищі Центрархіву в реєстрі Малорос. Справ на стор. 59 мається під 1665 р. заголовок справи № 68 такий, як його навів проф. Клименко, але ж реєстр цей, як і зазначено в початку нього, складений Бантиш-Каменським 1779 р.³⁾ Як можливо на підставі цього заголовку, в якому міста стоять вище духовенства, робити висновок про ролі міст в цьому посольстві—

¹⁾ Напр. грамоти Київу: А. Ю. и З. Р. X № 13; Полн. Собр. Законовъ, I, №№ 133, 378; Собрание Госуд. Грам. и Договоровъ, IV, № 44. Дополнение къ Актамъ Историческимъ, VII, № 27; універсали й грамоти Чернигову: Труды Черн. Предв. Комитета, Генеральное слѣд. о маети. Черниг. полка, 363—365

²⁾ Друкуючи цей документ, проф. Клименко зазначив тільки, що його взято з бувш. архіву Мин. Ин. Дѣлъ, а не вказав а ні фонда справ (Дѣла Малорос. чи інші), ні № справи, а це було б потрібно зробити.

³⁾ Пор. акад. О. Малиновський Огляд архівних матеріалів. Праці комісії для виучув. історії зах.-руського та українського права, II, 28.

невідомо. Якби високоповажний професор не обмежився в своїх архівальних студіях одним пізніш (більш, як на століття) складеним реєстром (не припам'ятаю, щоб хто з дослідників робив коли висновки на підставі цього реєстру), а простудіював і саму архівну справу, на підставі заголовку якої він зробив свої висновки, а також притяг ще й інші видруковані джерела і праці—він би уникнув і свого хибного висновку. Листи 50 і 186 цієї архівної справи (1665 р. № 68), як раз дають дані, протилежні висновкам проф. Клименка про перебування в Москві 1665 р. разом з Брюховецьким і представників Ніжина, Переяслава, Чернигова, Козельця. На московських статтях Брюховецького 1665 р. також маємо підписи представників Ніжина, Переяслава, Чернигова, Козельця¹⁾. В працях В. Ейнгорна, який користувався між іншими архівними справами також і тою, заголовок якої використав так недосить вдало проф. Клименко, також вказано, що з Брюховецьким 1665 р. були в Москві і представники Ніжина, Переяслава, Чернигова, Козельця²⁾. Тоді ж в листопаді 1665 р. в Москві були дані й царські грамоти також і Чернигіву, Ніжину, Переяславу й Козельцю³⁾. Проф. же Клименко, який студіював ці грамоти Ніжину і Козельцю в архівах, не взявши на увагу, що в Москві тоді календарний рік розпочинався з I-го вересня, відніс ці грамоти, як і грамоту Київу, до 1666 р. (сс. 313, 320, 346) замість 1665 р.

Маємо в студії проф. Клименка також і ще де-які недоліки. Так, зазначивши, що в його студії розглядається поставлена проблема в межах 1654—1767 рр., автор одначе притягає і універсали Чернигову 1649 і 1650 рр. (с. 329), а універсала Б. Хмельницького Київу 1652 р. (А. З. Р. V № 30) він зовсім не споминає і не використовує.

Краще б було в обох випадках або використовувати документи з 1654 р., або ж з початку Хмельниччини, а не робити цієї, нічим не з'ясованої, різниці.

Зазначивши, що Переяславська угода („унія“ у проф. Клименка) виникла „у супроводі малопомітного, але переважного впливу місько-промислового елементу, що спроспектував собі цим актом уникнути польської конкуренції та опанувати московські ринки“ (с. 313), шан. професор ніякими аргументами цього свого твердження так і не стверджує, як нічим не стверджує він твердження про економічну вагу міст по Руїні (с. 314).

Не завжди відповідають дійсності і покликання автора на джерела. Торкаючись універсалів Київу і вказавши зміст низки їх, проф. Клименко вказує, що їх видруковано в „Чтеніяхъ въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца“, кн. XVI, в IV, сс. 73—84 (с. 319), але ж ці універсали видруковано в київських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ (1892, №№ 2, 8), а в зазначеному шанов. професором місці „Чтеній“ видруковано універсали, яких проф. Клименко так і не використав у своїй студії.

Приїзд Брюховецького до Москви, вказаний у проф. Клименка 2 листопада 1665 р. (с. 313); але ж Брюховецький приїхав до Москви 11 вересня 1665 р. (А. Ю. и З. Р. VI № 1 Дворц. Разряды, III, с. 594).

Будемо ж чекати, що в дальших студіях про міста на Україні проф. Клименко уникне недоліків, подібних вказаним в цій рецензії, і дасть цінні для історії українських міст праці.

Микола Петровський.

¹⁾ Источн. Малоросс. Исторіи сс. 149, 152—153, Маркевич — Исторія... III, № 7, В. Эйнгорн — Очерки с. 305.

²⁾ И. Шматковский, Киев. Стар. 1892, № 10, с. 65, Очерки. с. 301, О малороссійскихъ переписныхъ книгахъ—Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. 1895, II, с. 29.

³⁾ Полн. Собр. Зак., I № 378 с. 622, С. Г. Г. и Д. IV, № 44, с. 164

З нової літератури про „Польсько-Українську школу“.

Польська критична й історична література останніми роками дала декілька нових причинків до історії так званої „української школи“ в польському письменстві. Інтерес до цього цікавого явища польсько-українських літературних взаємин підвищили соті роковини смерти одного з основоположників „школи“ Антона Мальчевського (в 1926 р.) і столітній ювілей його знаменитої поеми „Марія“ (в 1925 р.). Століття „Марії, поеми української“ одмітив у нас Михайло Мочульський змістовним літературно-критичним нарисом¹⁾. Я хочу принотувати тут кілька новіших праць, присвячених представникам „української школи“, бо хід і наслідки роботи над цією темою безпосередньо стикаються з українознавством.

Передусім зазначимо, що столітній ювілей „Марії“ дав їй два нові науково-критичні видання—Уейського і Брікнера: Malczewski. *Marja, powieść ukraińska*. Opracował prof. Józef Ujejski. Biblioteka Narodowa Nr. 46. Kraków; Malczewski. *Marja, powieść ukraińska. Ze wstępem i objaśnieniami Aleksandra Brücknera*. Lwów, Wyd. zakładu Ossolińskich. 1925.

„Марія“ має вже кілька десятків видань (до 1883 р. їх було 44); деякі з них цілком солідні, як от, наприклад, видання Дропівського зі вступом і численними примітками²⁾; але найкращим буде, безумовно, оце нове видання Уейського: перевірене за рукописом і першодруком воно точно додержується оригіналу і дає первісний текст з усіма його особливостями. Брікнер у своєму виданні спирається на видання Уейського, але модернізує його—мінєє правопис, виправляє слова й вирази, робить кон'юнктури й т. ин.; поза тим оригінальний і докладний коментар робить це видання одним з найцікавіших.

Далі маємо перед собою велику монографію про автора „Марії“: Józef Ujejski. Antoni Malczewski. *Poeta i poemat*. Warszawa. 1921. Сс. 488.

В цій монографії підсумовано й наново переглянуто все, що до цього часу зроблено в вивченні „Марії“ та її автора. В першому розділі (сс. 5—120) Уейський з великою скрупульозністю намагається зібрати всі подробиці біографії Мальчевського. Вичерпати всі джерела відомостей про Мальчевського власне не важко, бо обмаль їх і є. За життя поета ним не цікавились; допіру після смерти єдиний видатний його твір здобув йому славу³⁾. Сподіватися знайти які-будь нові важливі дані майже не доводиться. Проте Уейський, окрім систематизації й критичного використання всього наявного матеріялу, спромігся дати деякі невеличкі додатки й спростувати деякі застарілі й невірні погляди. На підставі рукописних матеріялів бібліотеки Чарторийських удалося йому значно доповнити відомості про перебування Мальчевського в кременецькій школі. Виявилось, наприклад, що Мальчевський, перебуваючи в Кременці, мав близькі приятельські відносини з братами Янушевськими, дядьками славетного Юлія Словацького, і що один із них, Теофіл, був автором відомої анонімної статті „Z życia Ant. Malczewskiego“ (1852 р.); отже стаття ця набуває значіння першорядного джерела. З певністю можемо відкину-

¹⁾ М. Мочульський, В століття „Марії“ Мальчевського, „Україна“. 1925, кн. 3, сс. 118—130.

²⁾ Malczewski, *Maryja, powieść ukraińska*. Opracował Wł. Dropiowski. Arcydziała polskich i obcych pisarzy. Nr. 1. W Brodach.

³⁾ Перший о інив „Марію“ М. Грабовський (1828 р.), пізніше Мохнацький (1830 р.), хоч красу поеми ще раніше (1825 р.) зрозумів Б. Залеський, „spółukraiński śpiewak“ (за його власним висловом).

ти тепер легенду про виключно французьке виховання Мальчевського і про те, що він ніби то до пізнього віку не володів польською мовою.

Розв'язує Уейський ще й таку загадку: в львівському часопису „Rozmaitości“ (1820 р.) Бельовський знайшов кілька творів за підписом „Ant. Malczewski“; він приписав їх Мальчевському і їх передрукують разом з „Марією“, хоч це цілком невдалі й нехудожні літературні вправи. Уейський доводить, що автором їх був інший Ант. Мальчевський, ксьондз, що під той час жив у Львові. Виходить, що Мальчевський таки дійсно був автором „unius libelli“.

Датувати „Марію“ не пощастило й Уейському: використання „Опису України“ Боплана в виданні Немцевича 1822 р. і рік друку (1825)—ось все, що можна сказати з певністю; спроби точніше визначити дату є безпідставні здогади.

У другому розділі (сс. 121—169) Уейський характеризує „світогляд“ Мальчевського, не виявляючи глибших корінів його, не зважаючи на соціально-класові підстави психологічних явищ. Нічого, або дуже мало дає нам в такій описово-психологічній манірі подане порівняння песимізму Мальчевського з песимізмом Шопенгауера, Леопарді, Байрона, Словацького; нотуємо собі тільки, що Мальчевський, всупереч Словацькому й іншим романтикам, песимізм свій не робив предметом естетичної насолоди, не кохався в ньому.

Друга частина книги (сс. 173—395) присвячена самій поемі: Уейський докладно аналізує всі формальні деталі композиції, дієві особи, особливості мови та стилю. Ми, звичайно, не можемо тут обговорювати всі ці подробиці, хоч з приводу їх доводиться знімати питання більш загального принципного характеру. Так, наприклад, в різних пунктах аналізу виникає питання про „байронізм“. Мальчевський безумовний „байроніст“ у своїй поетичній техніці, але сюжет komponує й дію розвиває краще за свого учителя—ясно й чітко попри всю байронівську загадковість. У цілому Уейський значно зменшує вплив Байрона; натомість висуває він в більшій мірі, ніж це робили дотепер, „скоттизм“ Мальчевського—вплив лектури Вальтер-Скотта.

Окремо треба поставити найбільш цікаве для нас питання про „українізм“ Мальчевського і про належність його до „польсько-української школи“.

У згаданій статті Мочульського читаємо про книгу Уейського такі слова: „Йосиф Уейський у своїй монографії й словом не згадує про „українську школу“¹⁾. Це не зовсім не вірно, бо хоч терміну „українська школа“ Уейський дійсно не вживає, але творчості Мальчевського від „українського“ напрямку в польській поезії, як це видно з нижченаведеного, він не відокремлює і раз-у-раз до цього питання звертається. (Див. сс. 187—188, 289—293, 367—371, 400). Передусім він цілком приймає усталену вже в польській літературі класифікацію українських тем на „польсько-шляхетську Україну“ Мальчевського, „козацьку“ Залеського і „гайдамацьку“ Гошинського (465), і визнає, що шляхетську Україну в польській поезії перший використав Мальчевський (с. 289). А коли припустити, що „Марію“ написано ще під час перебування Мальчевського на Волині (Уейський це дійсно припускає), тоб-то-до 1822 р., коли Залеський як „український“ поет написав був тільки но „Думку Косинського“, то доведеться припустити, що Мальчевському належить і першенство використання українського елемента взагалі. „Коли так, каже Уейський, то українську криницю народнього елемента в нашій роман-

¹⁾ Мочульський, Ор. с. 130.

тичній поезії одкрив Мальчевський, а не Залеський. В кожному разі він напевно одкрив її незалежно від Залеського, і той напромак, що звідціля в польській літературі розвинувся, є власне єдиний літературний напромак, на який і він, разом з Залеським, мав вплив" (с. 400).

В становищі обох поетів супроти України, як поетичного матеріалу, Уейський добачає—і цілком правильно—певну істотну подібність: „Обидва реагують виключно на зовнішню її красу, обидва з матеріалу цього здобувають передусім елементи музичні та живописні, уникаючи при цьому дисонансів. Козак Мальчевського й Залеського це не уособлення дійсного життя народу українського, це уособлення лише його краси“ (с. 292—293). Але взаємоподібні в основі Мальчевський і Залеський різняться в деталях виображення України, при чому Мальчевський—на думку Уейського—як поет „український“, стоїть значно вище від Залеського: „Навряд чи треба довго переконувати, що такого пластичного образу козака (як у Мальчевського) не дає всенька так довга й широка поезія Залеського“ (с. 292). „Так і той „couleur locale“, пейзаж „український“, поема Мальчевського, не розводячись над ним, живіше й глибше уяві читача подає, ніж ціла поезія Залеського“ (с. 367).

Відомо, що деякі критики скептично ставляться до українського колориту „Марії“. Уейський робить що до цього нове й цікаве спостереження: окремі, принагідно кинуті, по різних місцях ніби то випадково розкидані, складові частини українського краєвиду спливають в один суцільний образ України завдяки стилістично ритмічним засобам; ці стилістично-ритмічні засоби й утворюють отой характерний емоційний тон українського фону поеми. „Лейтмотив цього тону в українському пейзажі згучить у словах: „i ciche, puste pola“—піянісимо „i“ і протяжно басове після нього „u“ (с. 369)¹⁾.

Що до причин „українізму“ Мальчевського й взагалі польських романтиків, Уейський підчеркує ролю Вальтер-Скотта: „українська“ поезія це—„polska odnoga (паросток) Scottyzmu“ (с. 400), „najlepszy gatunek Scottyzmu polskiego“ (с. 289). Польські поети, на думку Уейського, відчували в Україні Вальтер-Скоттівську тему: „Взаємовідносини України і Польщі подібні до взаємовідносин Шотландії і Англії. Україна, подібно як і Шотландія, є країна історичних згадок, що оповиті поезією; країна народніх переказів і пісень народнього барда. Козаки нарешті нагадують гірняків шотландських так своїм замилюванням до свободи, як і своїм диким, але лицарським юнацтвом“ (с. 289). А Мальчевський перший відгукнувся на поезію Вальтер-Скотта, бо „у власній душі його був великий запас вразливості до минувшини взагалі, до національної та лицарської зокрема“. Оця диспозиція почувань спричинилася до того, що... байронівська поема про Вацлава становилася одночасно з тим скоттівським оповіданням про старого Мечника, набувала почасти характеру національно-історичного епосу“ (с. 188).

Та невже воно дійсно відбулося так просто? Безумовно ні, бо тут

¹⁾ *I c i c h e, p u s t e p o l a*—znikli już rycerze

I c i c h o—jak na sercu Śmierć swój obraz kryśli
I p u s t o—smutno—tęskno—jak u Marji w myśli;

I c i c h o—jak modlitwa w łono Boga płynie
I p u s t o—s m u t n o—tęskno—jak gdy szczęście minie.

I c i c h o—gdzie trzy mogił w posępnej drużynie
I p u s t o—s m u t n o—tęskno—w b u j n e j Ukrainie.

напевне діяла велика кількість різноманітних чинників—соціально-політичних, історично-літературних¹⁾.

Ми трохи довше зупинилися на книзі Уейського, бо вона й розміром і змістом своїм змежи нової літератури про „українську школу“ вирізняється. Вона надовго правитиме за найголовніше джерело відомостей про життя й поему Мальчевського, як сума всіх висновків критичної та історично-літературної роботи над ним. Для українського читача вже використав її М. Мочульський в вищезгаданій статті „В століття „Марії““. Але й польська література, так популярна як наукова, раз-у-раз мусить до неї звертатися. Помічаємо це й в найновішій і найцікавішій книжці про Мальчевського, що вийшла з пера проф. Брікнера як вступна стаття до занотованого вище видання „Марії“ (сс. I—XL і 65—86).

В передмові Брікнер заявляє, що він „після книги Уейського ні до життєпису поета, ні до розбору поеми нічого не додає“, з цієї книги він дійсно виходить і на неї спирається, але погляди його, як завжди у Брікнера, оригінальні й проти утертих загально-поширених тверджень скеровані. В одному пункті Брікнер і сам підчеркує нове в своїй книзі—це в погляді на мову Мальчевського. Загально поширена думка, що Мальчевський погано володів польською мовою і що через це в поемі його багато неясного, неправильного, багато помилок, граматичних і синтактичних огрехів, багато архаїзмів, варваризмів, новотворів і т. ин. Таку від'ємну характеристику мови Мальчевського дав у 1835 р. Гошинський і відтак її повторюють всі критики; навіть Уейський, значно обмеживши рішучий присуд Гошинського, погоджується з ним у тому, що язик Мальчевського „nie może być podany za wzór polszczyzny“, і на протязі цілого розділу (сс. 319—331) перераховує різні мовні похибки „Марії“—оті „wykroczenia przeciwko poprawnej polszczyźnie“.

Брікнер натомісць хоче довести, що загально поширений погляд походить від поверховости й недокладности аналізу і що нам „треба учитися від майстра язика й композиції“. Він заново розглядає всі ухилення Мальчевського від звичайної мови і доводить, що це не помилка поета, не наслідок незнання мови, а навпаки—свідоме шукання нових виразів, свідомий протест поета проти утертої безбарвної фрази, проти шаблонного й невиразного хоч і „класичного“ вислову. Один приклад: в. 2. „czy zaoczył“ замісць банального „czyś zobaczył“—„zaoczył“ навмисний новотвір, а „czy“ замісць другої особи „czyś“ на тій підставі, як і в поточній мові скорочується, напр., „czyś słyszał? czy widział?“ (тому Брікнер і не виправляє в своєму виданні на „czyś“). Так і українізмів вживає Мальчевський свідомо лише там, де хоче зміцнити місцеве зафарблення: не через недогляд, але цілком натурально вжиті українізми в словах козака в. 322 „oddalby“, „świsnął“ зам. „oddalbym“, „świsnąłem“. Натомісць іноді закидають Мальчевському „українізми“ там, де їх насправді нема; напр. такі форми як „ja oddychał“ (в. 510) або „ja się błakał“ (в. 514) не українізми, бо вживаються в польській мові від XVI віку. Загальний висновок Брікнера той, що мова „Марії“—„оригінальна, свіжа, правдиво поетична“, а „пластичність, мальовничість і музичність її стилю“, ота „гра світла й тіни... вплив пейзажу на душу“, це було для 1825 р щось таке, про що „попередня література польська навіть і не мріяла“ (с. XXII).

Оце свідоме уникання банальної буденщини, що позначилося не тільки в мові та стилі, але й в композиції поеми, було наслідком впливу англійської літератури, особливо Байрона. Численним дрібним ремінісценціям з

¹⁾ Стисло з'ясував їх М. Мочульський у давнішій своїй праці: „Українська школа. Умовини її появи в польській літературі“.—„Україна“ 1917, кн. 1—2, сс. 46—83.

Байрона, що їх так старанно вибірано (найповніше в Уейського), Брікнер не надає великої ваги—навпаки він усюди висуває оригінальність і самостійність Мальчевського.

Історію польського романтизму, а з ним і історію нової польської літератури, звичайно починають від книжки Міцкевича „Ballady i romanse“ (1822 р.). Брікнер не вагаючись перше місце віддає „Марії“, бо вона незрівняно глибше й ширше здійснила програм романтизму: окрім оригінальної поетичної мови й нечуваної давніше драматичности та сценічности поеми, вона мала всі головні фарби романтичного калейдоскопу—історизм, екзотизм, реалізм, у малюванні життєвих подробиць (опис утоплениці!), пейзажність (степ!), психологізм, містицизм, песимізм. Що Україна правила за романтично-екзотичну, країну, це не повинно нас дивувати: хоч вона в порівнянні з Польщею й Литвою й не була романтичним далеким Сходом, але „смутна принадність степів і підземне шепотіння курганів слушно надавали їй характеру країни особливої й дивної (с. XXXI).

Отже, коли здавалося, що після докладної книги Уейського нема чого до питання про „Марію“ додавати, невеличка книжка Брікнера оригінальним освітленням знаменитої поеми дає низку нових завдань, що їх доведеться взяти на увагу в дальшій праці над нею. Найбільше нового дає широкий коментар до поодиноких віршів; тут маємо власне нову ревізію тексту поеми з таким тлумаченням „неясних місць“, що здебільшого з поясненнями всіх дотеперішніх коментаторів розбігаються.

Другий представник „польсько-української школи“, власне голова її й „основоположник“, Богдан Залеський ще давніше мав велику вичерпну монографію на три томи про ф. Третяка¹⁾. Про дві перші й важливіші частини цієї монографії в свій час докладно реферував в „Україні“ М. Мочульський²⁾ і ми можемо тут лише послатися на цей реферат. Згадаємо ще гарний вибір поезій Залеського, що його нещодавно зладив і опрацював проф. Третяк: Zaleski, Wybór Poezyj. Opracował Józef Tretiak. „Biblioteka Narodowa“. Nr. 30, Kraków.

В працях Уейського й Третяка подано вичерпний образ представників України шляхетської—Ант. Мальчевського, і України козацької—Б. Залеського. Представникові України гайдамацької Северинові Гоцинському до сього часу не пощастило. Над монографією його тридцять років працює З. Василевський, що дав уже чимало цінних причинків до неї, а радше цілу літературу про нього, і опрацював критичне видання його творів³⁾. На жаль, обставини не дозволяють йому довершити монографію; замість неї він випустив збірку своїх попередніх праць у книзі: Zygmunt Wasilewski, Seweryn Goszczyński. Szkice literzckie. Poznań 1923, ss. 278.

Тут міститься 8 статей, що були друковані⁴⁾ раніше по різних виданнях: 1. Szkic biograficzny, друкований в виданню творів Гоцинського 1911 року. 2. Lata dzieciinne, відома стаття біографічного характеру (pp. 1801—1819), друкована вперше в 1895 р. під заголовком: „Narodziny poety-romantyka“. 3. Pierwsze utwory—стаття розбирає твори, що

¹⁾ Józef Tretiak, Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego (1802—1831). Życie i poezja. Karta z dziejów romantyzmu polskiego. Kraków 1911. ss. 500.

Józef Tretiak, Bohdan Zaleski na tułactwie. Życie i poezja. Na tle dziejów emigracji polskiej. Cz. I. Kraków 1913; cz. II. Kr. 1914.

²⁾ „Україна“. 1914 р., кн. ss. 104—115.

³⁾ Dzieła zbiorowe S. Goszczyńskiego. Pierwsze wydanie kompletne z przedmową i portretami. Lwów, 1911. Tomów 4.

⁴⁾ Статті II, IV, VI, VII цієї збірки були друковані, м. ин., і в попередніх збірках Василевського: Śladami Mickiewicza. Lwów, 1905 і „Od romantyków do Kasprowicza“. Lwów, 1907.

були написані перед поемою „Zamek Kaniowski“ (1827 р.). Далі ідуть чотири статті, що освітлюють той період життя Гошинського, коли він належав до містичної секти Товянського. 4. Stosunki ze Slowackim. 5. Stosunki z Mickiewiczem. 6. Na rękobójcu (раніш друкована під загол. „Do Waterloo“). 7. Ostatnie akordy (раніш друк. п. з.: „Kolenda polska z przed lat 50“). Розбирати цих статей не будемо, бо вони здавна відомі й оцінені критикою. З нового часу походить тільки-но остання стаття: „Mogiła“, друкована в 1922 р.—вона подає дрібні матеріали в справі збудування пам'ятника Гошинському.

Після Василевського для вивчення Гошинського найбільше зробив проф. Третяк. У вищезгаданих книгах його про Залеського окремі глави цілком присвячені Гошинському. Життя Гошинського з життям Залеського так переплелось, що монументальна праця Третяка в цілому належить і до літератури про Гошинського. Крім того, нещодавно під редакцією Третяка вийшли такі дві книжки: Seweryn Goszczyński, Zamek Kaniowski. Opracował Józef Tretiak. Biblioteka Narodowa № 44. Kraków, ss. 164. Seweryn Goszczyński, Król zamczyska. Opracował Józef Tretiak. Biblioteka Narodowa Nr. 50. Kraków 1922. ss. 136.

В кожній книжці маємо текст, коментарі, вступну статтю й бібліографію. Найкращі твори Гошинського, що дали йому славу одного з першорядних представників польської романтичної літератури, передруковані тут з першодруків і перевірені за лейпцігським виданням, редактованим Гошинським; це дає певну гарантію, що маємо тут тексти правдиві. Вступні статті в стислій формі характеризують ці твори і вияснюють генезу їх на тлі біографічних і історично-літературних даних. У розділі про поему „Zamek Kaniowski“ ми бажали б більше довідатися про український її елемент, зосібна про його походження, мало бо задовольняє пояснення способу малювати гайдамаччину у Гошинського „поетичним поєдинком з Залеським“—бажанням Гошинського „протиставити образам Залеського, що ідеалізують козаччину, образи дикі й понурі, але незрівняно ближчі до історичної правди“ (сс. 22—23).

На особлившу увагу заслуговує аналіза ідеологічного змісту повісти „Król Zamczyska“, цього символічно-алегоричного твору демократично-патріотичного письменника. Основна ідея твору це завітна віра демократа Гошинського в те, що тільки-но через люд може здійснитися відродження Польщі. Політична буря зламала, мовляв, тільки трухляву вітку, тоб-то шляхту; пень дерева непорушний, він живе¹⁾. Але Третяк цілком слушно звертає тут увагу на „Меморіал“, що його одночасно з повістю (в 1838 р., а „Król Zamcz.“ викінчено в 1839 р.) писав Гошинський для Центрального Комітету еміграційного „Товариства Демократичного“²⁾. Гошинський закидає „Товариству“ денаціоналізацію, космополітизм, скрайні теорії, і всупереч радикальним поглядам Товариства підносить думку, що шляхта польська є та єдина суспільна група, через яку можна сподіватися що-небудь зробити в справі відродження Польщі, бо вона є „jedyna przetrzymawczka świętego ognia przeszłego życia i narodowości polskiej“. На народ він дивиться тут, як на сліпу масу, що не має національної свідомости і ніяких звязків з традиціями минувшини: викликати його до революційної роботи може тільки шляхта. Зміст „Меморіялу“ допомагає нам зрозуміти справжню вагу й значіння демократичної ідеї повісти „Król Z.“ з її героєм, що до божевілья пройнятий традиціями славного минулого Польщі, звичайно Польщі шляхетської. При такому порівнянні ми му-

¹⁾ „Wicher złamał tylko spróchniałą gałąź: pień drzewa nietknięty i żyje“.

²⁾ „Memorjał. Do Centralizacji Polskiego Torarzystwa Demokratycznego“.—Dziela zbiorowe S. Goszczyńskiego, Lwów 1911.

симо визнати цілком слушним хоч і несподіваним висновок Третьяка, що „ідеологія Гощинського в „Меморіалі“ і в повісті „Król Z.“ не далеко відбігає від ідеології Красінського“ (с. 31), — несподіваним кажу, бо маємо з одного боку „найдемократичнішого“ поета Польщі, „гайдамаку“ (як його називали приятелі його й сучасники) Гощинського і з другого боку найаристократичнішого Красінського, що з завзятістю воював з „червоними“ демократами і з тим „Товариством Демократичним“, до якого належав і Гощинський. Видко даал себе таки в знаки належність до спільного шляхетського табору.

Всі згадані тут причинки до вивчення Гощинського, хоч як вони цінні й цікаві, звичайно не можуть замінити вичерпної монографії про цього найяскравішого представника „польсько-української школи“¹⁾. Може дочекаємося її з приводу століття поеми „Zamek Kaniowski (1827—1927)“, цього твору, що в літературі коліївщини був єдиним гідним попередником „Гайдамаків“ Шевченкових²⁾.

Другорядні представники „школи“ вивчені значно менше. Але в цілому стан історично-критичної літератури про „польсько-українську школу“ дозволяв би все ж таки скомпонувати систематичну картину цього надзвичайно цікавого для історії польсько-українських взаємовідносин (і для слов'янознавства взагалі) явища. Тою синтезою, що її дав у свій час проф. Дашкевич³⁾ тепер уже, звичайно, задовольнитися важко. Але сподіватися такої праці від польських істориків літератури навряд чи можна, бо вони навіть у дослідях над окремими представниками „української школи“ українські елементи свого письменства помітно легковажать. При цій нагоді принотую тут ще одну книжку, хоч вона того й не варта: *Szkoła Ukrainśka w oświeceniu najcelniejszych krytyków pod redakcją M. Wodzińskiego. Warszawa*⁴⁾. Це є неладна, для шкільного вжитку складена хрестоматія уривків з різних критичних праць про Мальчевського, Залеського, Гощинського; „українське“, окрім кількох загальних фраз на першій сторінці вступу, не знайшло собі тут більш поважного місця.

Отже і сьогодні ще, на жаль, можна повторити слова Пипіна⁵⁾: „Украинские интересы польской литературы до сих пор мало у нас обращали на себя внимание, и в самой польской литературе не были никогда собраны в цельную картину и достаточно сознаны исторически“⁶⁾.

Евген Рихлик.

¹⁾ Найповнішу бібліографію літератури про Гощинського склав Василевський—див. „Dzieła zbiorowe S. Goszczyńskiego“. Lwów, 1911. Докладну бібліографію дав теж G. Korbut у вид. *Wiek XIX. Tom V, Warszawa 1909* і в книзі G. Korbut: *Literatura polska od początków do powstania styczniowego. Warszawa 1921*. Російською мовою гарну статтю про Г. написав Л. Козловський, *Польские романтики „Украинской школы“: 1. Северин Гощинский, Голосъ Минувшаго. 1913 № 2*.

²⁾ Порівн. В. Щурат, *Коліївщина в польській літ. до 1841 р.* Львів 1910.

³⁾ Н. П. Дашкевич, *XXIX отчет об Уваровских наградах, 1888*.

⁴⁾ Без року, але напевне після 1921 р., бо містигь у собі уривки з кн. Уейського 1921 р.

⁵⁾ Гьппинъ, *Исторія рус. этнографіи. III* СПб. 1891, с. 244.

⁶⁾ Автор цієї замітки в близькому часі має подати до друку свою працю на тему: *Українські мотиви в польській літературі XIX в.*

Х р о н і к а.

Історичні установи української академії наук ¹⁾—Комісії порайонного розроблення історії України. Як було пояснено в попереднім огляді (Україна 1926 кн. I) сі академічні Комісії, числом 4, а саме:

- а) Комісія Київа і Правобережної України,
- б) Комісія Лівобічної України,
- в) Комісія Полудневої України,
- г) Комісія Західньої України,—

організовані в р. 1924—5, разом становлять асоціацію історичного районно-знавства України, що ставить своїм завданням спільними силами—академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів з яких складалася Українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному. Слово район, розуміється, вживаємо тут не в його нинішнім технічним адміністраційним розумінню, а в загальнішій—певної сконсолідованої території-землі. Уже історіографія XIX в.—в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського—підійшла щільно до сеї тези, що історія України єсть сума земель, які сформувалися під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов, шукали виявлення своїх своєрідних умов при всяких політичних чи адміністраційних умовах і безсумнівно впливали на характер і напрям життя. Як в інтересах практичної політики, так в інтересах історичної науки важно мати можливо правильне уявлення про життя сих районів. Як в даних фізично-географічних умовах, про які інформує нас антропо-географічне обслідування, себто в даних прикметах ґрунту, заводнення, клімату, господарських і комунікаційних обставинах, розвивалося в різних епохах заселення, які форми приймало і як змінювалося в залежности від колонізаційних течій. Як формувалися економічні й популяційні осередки і ставали культурними, соціальними і політичними центрами. Як склалися відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх районів, і як змінювались сі відносини в залежности від загальніших змін—економічних, колонізаційних, культурних і політичних. Була роля даного району пасивною чи активною в даних змінах? Був він центром чи провінцією в тій чи иншій добі? виявляв експансивні, імперіялістичні тенденції, чи стояв на позиції самоохорони своєї території та її населення від заборчих тенденцій сусідів чи наїздників? Які були його соціальні й культурні досягнення в сім процесі, і які своєрідні прикмети витискали на них спеціальні умови місцевого життя? ²⁾.

Сю дослідницьку роботу Порайонні Комісії мали вести не тільки силами самого академічного осередку, але як сказано—підіймати інтерес до сих питань на місцях, мобілізувати місцеві наукові сили, притягати до своєї праці, давати їм завдання і директиви. За руховий засіб такої науково-організаційної роботи мало служити видавання порайонних збірників, спільними силами академічного осередка і місцевих наукових сил: давши їм завдання відповідно до їх спеціальности, зібрати потім в такім збірнику колекцію розвідок, доповідей і оглядів, які б кинули світло на різні сторони життя даної території та послужили початком більш систематичного і планового обслідування її, так щоб по якімсь часі можна було приступити до суцільного огляду її історії з вищезазначених точок

¹⁾ Огляд діяльности Історичної Секції і Академічної Катедри Історії Українського Народу в р. 1926 подано в „Україні“ 1927 р. кн. I. Огляд діяльности Культурно-Історичної Комісії і Комісії Народньої Пісенности в кн. IV.

²⁾ Див. вступну статтю збірника: „Київ та його околиця“,—„Порайонне історичне дослідження України та обслідування Київського вузла“.

погляду. Проектувалося випускати що-року два-три такі збірники, щоб протягом кількох літ охопити всю територію України і дати нову, свіжу базу історично-дослідчому рухові, після довгого занепаду на сім полі—спрочине чого як зовнішніми несприятливими обставинами (передвоєнна реакція, війна, голодова скрута і т. д.), так і занедбанням обслідування старших епох через перенесення всеї уваги на історію останніх десятиліть. Сей проект був прийнятий Державним Видавництвом України в-осени 1924 року, і року 1925 мали бути випущені перші два збірники, присвячені Київву і Чернигову з їх ближчими районами (територіями). Комісія Київсько—Правобічня і Лівобічня повели дуже діяльну роботу в сім напрямі, притягли широкі круги місцевих робітників і протягом 1924—5 року підготували в головних рисах обидва збірники. Але зміни в Держ. Видавництві, гасла економії і самооплачування видань—навіть чисто наукових,—загальмували справу. Згадані збірники були зняті з плану 1924—5 р., не вважаючи на підписані договори. З великими труднощами вдалося ввести Київський Збірник до плану 1925—6 року, і він вийшов весною 1926 року. Чернигівський Збірник мав вийти в осени того ж року, але в останній хвилі, коли вже рукописи віддано до друку, друкування затримано, і пройшло цілих півроку писанини, заходів, скарг і клопотань, що цілком не продуктивно з'їли масу енергії, часу й ініціативи членів комісій, поки нарешті цей збірник фактично почато друком літом 1927 року і він тепер наближається до свого закінчення. Але досвід сих двох збірників ясно показав, що здійснити сей план в нинішніх обставинах неможливо, і Чернигівський Збірник мусить бути останнім—принаймні на довгий час. Бо коли видання такого збірника, не вважаючи на всякі умови, порозуміння, договори і т. д., зістається такою непевною річчю, пригоди такого видання замість піднесення динаміки праці приносять розчарування, знеохочують до всяких планів колективної роботи, сіють зневіру і апатію.

Се, розуміється, дуже велика шкода: наше наукове життя, щоб піднятися над летаргією пережитих тяжких років, і над тою переважно поверховною роботою, яка повелася по них—публікацією матеріялу, що трапився під рукою, та принагідних заміток з його приводу,—потрібує певних побудок, і видавання гарних, багато ілюстрованих збірників, обрахованих на досить широке, як на наші обставини, розповсюдження, могло-б служити такою побудкою до більш самостійних, глибше зачеркнених і планоно увязаних робіт. З другої сторони—воно могло-б справді оживити досліди над історичним процесом в його цілості. Бо таких дослідів в широкій хронологічній перспективі, в цілості, нашої історії дуже і дуже потрібно. Незалежно від прогалин, які існували в попередніх дослідах, нові аспекти, видвигнені досвідами світової війни і революції, часто вимагають перебудови і перевірки зробленого давніш. Саме перешивання старих робіт на нові фасони і мащення старих висновків новою фразеологією часто утворює тільки невірні або неточні уявлення; необхідне ґрунтовне й детальне перероблення ріжних питань на основі перших джерел; висновки, які здавалися правильними 50 літ тому, можуть нині дуже змінитися в залежності від инакшого добору матеріялу, инакшого його комбінування, инакшого пояснювання—не в остаточних висновках, а в перших операціях над матеріялом. Ті територіяльні збірники, що були задумані в 1924 р., коли-б видавалися планово, і правильно, своєчасно, могли-б дати сильні імпульси в сім напрямі і привести до ґрунтового перегляду історичних підсумків на протязі всеї нашої історії. Але нічого робить, приходиться констатувати факт. Поза Державним Видавництвом перевести такий видавничий план буде трудно, властиво неможливо. По-

районні Комісії мусять шукати інших способів—в очікуванні того моменту, коли в рішачих кругах дозріє переконання, що від наукової продукції не можна вимагати самооплачування, і видання, які підіймають динаміку досліду, мають не менше права бути дефіцитними, ніж українська опера.

Комісія Київа і Правобічної України весною 1926 року випустила свій порайонний збірник, згаданий вище: „Київ та його околиця“ в історії і пам'ятках. Він містив в собі такі статті: Акад. Михайло Грушевський, Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла; Акад. П. Тутковський, Передісторична природа Київа; О. Андріяшев, Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в.; І. Моргилевський, Київська Софія в світлі нових спостережень; О. Грушевський, З київського ратушного господарства XVI в.; Ф. Ернст, Київська архітектура XVII в.; В. Щербина, Боротьба Київа за автономію; Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування; Ф. Ернст, До історії Київо-печерської фортеці; К. Лазаревська, Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку; Д. Щербаківський, Перший театральний будинок у Київі і його садиба; В. Щербина, Спомини у Київі про рід Іспланті; В. Юркевич, До студій Максимовича з історії старого Київа; С. Шамрай, Київський одноденний перепис 2-го березоля 1874 р.; І. Щітківський, „Исторический путь“ у Київі; О. Гермайзе, З революційної минувшини Київа; М. Боровський, Національно-соціяльні перегрупування м. Київа в пореволюційний період (1917—1923). Разом XII і 475 сторін з 372 малюнками та креслениками. Значна частина матеріялу не вмістилася в сім томі і друкувалася в „Наук. Збірн. за р. 1926“, „Україні“ й инш. вид. (статті Л. П. Добровольського, В. Є. Козловської, В. І. Щербини й ин.), а чимало й досі спочиває в портфелях істор. секції.

П'ятдесятліття наукової діяльності керівничого Комісії В. І. Щербини дало Комісії привід виступити перед Академією Наук з проектом видання недрукованих розвідок і доповідей сього заслуженого дослідника історії Київа і заходом Комісії та Науково-дослідчої катедри історії України, де В. І. кермує семінарієм історії Київа, при кінці 1926 р. випущено гарну збірку: „Нові студії з історії Київа Вол. Ів. Щербини“. В ній надруковано три статті про наукову діяльність юбілянта і 14 його студій: загальний огляд історії Київа за останні століття (1654—1924) і кільканадцять спеціальніших статей і заміток, присвячених ріжним подіям і явищам київського життя та пам'яткам сього часу; вони становлять дуже цінну вкладку в історію Київа, його памяток і установ. Заслужений автор використав багато нового документального матеріялу, освітив його своїми власними споминами й відомостями київського старожила, і дав ряд інтересних і живих образків давнього і недавнього минулого Київа.

Черговою справою, до котрої по сім взялася Комісія, було спорядження провідника по Київу, для екскурсантів і відвідувачів. Відчувається велика потреба в такій книзі, яка-б могла служити не тільки практичним завданням, але знайомила б не тільки приїзжих, але й місцевих людей з цікавою минувшиною історичного осередка України, його сучасним станом і перспективами розвитку. Старі огляди і провідники Київа—Закревського, Петрова, Широцького, не кажучи про менш важні, крім того що стали бібліографічною рідкістю, давно перестали вдоволяти читача: відомості про минувшину Київа сильно зросли, розширилися в глибину і в-шир; з другої сторони Київ пережив разом з усею країною велику епоху свого розвитку, зафіксував на своїй території масу памятних подій, вартих того щоб на них спинилась увага сучасників і наростаючих поколінь. З огляду на складність справи Комісія протягом зими 1926/7 року

кілька разів скликала наради в сій справі, і на них були начеркнені загальні плани сього видання: від властивого провідника відділено часть загальну—огляд київського життя за певними галузями і епохами: розвій Київа як оселі, фізичні, економічні і комунікаційні умови сього розвою, господарство, соціяльні відносини й культури в різних епохах, різні галузі мистецтва і їх пам'ятки в сих епохах і т. д., далі—сучасні умови київського життя і перспективи його будівництва в найближчих роках. Здійснення сього плану одначе стрималося через різні перешкоди й ускладнення; між ними не останнє місце займала трагічна смерть одного з головніших учасників сього плану—Д. М. Щербаківського, і обставини зв'язані з сею сумною подією. Але плану не облишено, і способів його реалізації Комісія шукає далі.

Далі, необхідним постулятом успішної роботи Комісії, з одної сторони, і успіхів дослідження Київської околиці—з другої, являється видання історично-археологічного щорічника присвяченого Київу—як продовження київського територіяльного збірника і підсобний орган для київського провідника, що очевидно—мусить постійно відсвіжуватися в своїм змісті. Сею справою комісія займалась і очевидно—ще мусить зайнятися з усею енергією.

Біжучі праці над дослідом київських памяток й історією київського життя тимчасом продовжувалися. Особливу увагу звернено на історію українських організацій Київа другої половини ХІХ віку: Київської Громади, Юго-Зап. Відділу Геогр. Т-ва, революційних гуртків молодіжи, відносини у них елементів українських, великоруських, єврейських та польських, і под. (праці Гн. П. Житецького, О. Ю. Гермайзе, О. О. Рябініна-Склярського й ин.) Під керуванням В. І. Щербини аспіранти Н.-дослідчої катедри розбирали архівний матеріал київських установ і т. д. З огляду на велику силу праці над історією Київа рішено було на засіданню порайонних комісій 2 лютого 1926 року вилучити з Комісії Київа і Правобічної України підкомісію „Старого Київа“ і в потребі збирати її на спеціальні засідання.

Комісія Лівобічної України в 1926—7 рр. занята була головно спорудженням збірника присвяченого Чернигову і північному Лівобережжю. Проволока, що зайшла в видання сього збірника, змусила переглянути заготовлений матеріал, заступити новими деякі статті, що тимчасом дістали инше призначення. З огляду, що матеріал за сей час взагалі значно виріс, рішено просити ДВУ розширити обсяг збірника понад розміри проєктовані зпочатку, до 30 аркушів, на що й одержано згоду. Остаточо склад збірника зложився так: акад. П. А. Тутківського: Передісторична природа Чернигівщини, акад. М. С. Грушевського: Техніка й умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища; П. І. Смоличева: „Скарб“ палеолітичної доби (кремінне начиння сховане в кістці мамута в Мізинській стації); В. І. Козловської: Неолітичні та трипільські знахідки Чернигівщини; А. В. Верзилова: Найдавніший побут Чернигівської околиці; О. М. Макаренка: Борзенські емалі і старі емалі взагалі; акад. М. С. Грушевського: Чернигів і Сіверщина в українській історії; П. І. Смоличева: Чернигів та його околиця за часів великокнязівських; Ю. Виноградського: Сосниця та її околиця; І. В. Моргилевського: Чернигівський Спасо-Преображенський Собор; М. О. Макаренка: Біля Чернигівського Спаса—археологічні розсліди; І. В. Моргилевського: Успенська церква Єлецького монастиря; М. О. Макаренка: Старгородська „божниця“ та її малювання; Б. Шугаєвського: Мідяний змієвик чернигівського музею—повторення золотої „чернигівської гривни“; А. Я. Ляценка: Билина про Івана Гостиного сина (київсько-чернигівське сказання про чудового коня); В. М. Ганцова: Діалектичні межі на Чернигівщині; О. С. Грушевського: Любецькі

справи другої половини XVI ст.; акад. М. П. Василенка: Правне положення Чернигівщини за польської доби (1618—1648); М. Н. Петровського: Надання Ніжину магдебурського права у 1625 р.; А. Г. Єршова: Ніжинські цехи в першій половині XVII в.; В. Л. Шугаєвського. До грошового обігу Чернигівщини (клад західньо-європейських талярів, знайдений поблизу Чернигова 1923 р.); В. І. Дроздова: Датоване культове срібло XVII ст. в Черниг. Держ. Музеї; Ф. Л. Ернста: Мазепин будинок у Чернигові; В. В. Дубровського: Селянські втечі на Лівобережній Україні в кінці XVIII століття; К. О. Копержинського: Театр на Чернигівщині (1750—1830); В. Миловидова: Недільні школи на Чернигівщині 1860 р.; Б. М. Шевелова: Тижневик „Чернигівський Листок“ за редакцією Л. Глібова (1861—63); А. В. Верзілова та М. Грінченкової: З життя Чернигівської Громади 1880—90 рр.; О. Дроздова: 1905 р. на Чернигівщині; М. М. Ткаченка: З нової історіографії Чернигівщини.

Багато статей, що не вмістилися в сім збірнику, підуть в „Науковому Збірнику“ 1927 року, в „Україні“, в „Записках Іст. Філ. Відділу“ та ин. виданнях (В. А. Шугаєвського: Чернигівська топографія XVIII в.; В. Г. Дроздова: Рихлівський ковчег; П. К. Федоренка: З історії монастирського господарства; К. О. Копержинського: Музика на Чернигівщині; М. С. Возняка: Матеріали про чернигівську громаду 1860-х рр.; Б. Шевелова: „Чернигівський листок“ і справа Андрущенко; П. Пилипенка: Нові чернигівські печери і т. ин.).

Взагалі підготовка цього Чернигівського збірника розбудила дуже сильну й яскраву наукову роботу над минувшию північного Лівобережжя, і особливо його старого історичного центра—Чернигова, „української Равенни“, як її названо в сім збірнику. Давно вже не було в історії культурного, наукового, дослідницького життя Чернигівщини такого моменту оживлення, піднесення, поглиблення науково-дослідчих інтересів, як отсе викликав той збірник. Не знати, чи можуть з сим зрівнятися навіть впливи археологічного з'їзду в Чернигові 1908 року; в кождім разі впливи праці порайонної Комісії Лівобережжя та її збірників на наукове життя Чернигівщини, Ніжина й інших осередків Чернигівщини були б без сумніву інтенсивніші й глибші від всього попереднього, коли б здійснився первісний план: коли б перші порайонні збірники знайшли своє продовження чи то в періодичних збірках, чи в більш суцільних, компендіозних оглядах історії і памяток даної території. Той значний інтерес, який розбудив на Чернигівщині сей перший збірник, ясно свідчить, наскільки сей план територіяльних збірників—не одноразових тільки, а більш менш постійних, був правильний, і поскільки його відновлення було б корисним і пожаданим.

В даний момент робота оживилася головню в сих питаннях: передісторична минушина країни, памятки культури княжої доби, мистецтво XVII—XVIII в., новіще громадське життя і революційний рух. Археографічна робота, що інтенсивно ведеться в місцевих і московських архівах¹⁾, силами, між иншим, співробітників Комісії, повинна пожвавити роботу над соціально-економічними і політичними відносинами XVII—XVIII вв.—що вже й помічається почасти. Систематичні культурно-історичні і фольклорні розвіди, розпочаті в 1927 році (екскурсії Л. Шевченко, Т. Гавриленка, Е. Смолинської²⁾), повинні кинути цікаве світло на соціальну преісторію країни. Бажано побачити жвавіші заняття над соціально-економічними і політичними відносинами княжої й литовсько-польської доби, і т. д.

¹⁾ Див. археографічні звідомлення в кн. I.

²⁾ Див. звідомлення Культурно-історичної комісії, в кн. III.

Комісія Полудневої України (Степу і Чорноморського побережжя) — діставши першого свого штатного співробітника тільки літом 1926 р., з сього ж часу тільки могла успішніш інтенсифікувати свою роботу. Своім завданням вона перед усім мусить поставити синтезування історичного досліду сеї території: Степової України і Чорноморського побережжя. Досі ми тут мали кілька науково-дослідчих сегментів, слабо увязаних між собою і розділених превеликими прогалинами. Палеєтнологічний дослід сеї території, дуже не систематичний і не пляновий, лишає досі величезні порожняви. Дослід античної й середньовічної колонізації побережжя зовсім слабо увязаний з життям степу і передстепів'я. Життя степової людности досліджувалося тільки епізодично. Воно не увязане з пізнішою історією козакування й Січи — в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення степової території не складається в скільки небудь суцільний образ. Неясною зістається Полуднева Україна як цілість — так саме економічне і культурне її районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговують: Донецький басейн, територія Дніпрельстану (Порогів), Криму, Кавказького побережжя, територій над Прутом і Дунаєм. В напрямі заповнення сих прогалін, а перед усім розбудження уваги і праці над ними — повинна, піти робота комісії, і піде — поскільки збере для того відповідні засоби.

Випробованим способом для сього являється видання територіяльного збірника. Збірник „Степової України“ й намічався для 1926 року — після збірників Полудневого Лівобережжя і Західньої України, що плянувалися на рік 1925/6. Але після того як виявилась неможливість здійснити сей план територіяльних збірників з Держ. Видавництвом, сей план мусів зав'язнути. Та потреба в такому збірнику, як імпульсі дослідчої праці, лишається настільки актуальною, що Комісія за неможливістю реалізувати збірник ДВУ такого типу як київський і чернігівський, рішилася здійснити сей план в формах скромніших, засобами Академії Наук. Видавничі засоби Академії не дають можности випускати таких дорогих збірників, і академічні видання не платять ніякого гонорару — так що сей, не посліднього значіння стимул тут відпадає. Але можна думати, що й такий академічний збірник Полудневої України матиме свій вплив на розбудження обслідування тих моментів, що лишалися досі в тіні, та приведення розкиданих фрагментів дотеперішніх дослідів до більш суцільного стану. Протягом 1926 і 1927 рр. намащувалися можливості в сім напрямі, завязувалися зносини з дослідниками, які працюють в ріжних ділянках сих дисциплін. і вияснялися можливості переведення тих чи інших робіт на сім полі. Дещо в сім напрямі зроблено, цілий ряд праць підготовлюється. Чотири хронологічні сектори: палеєтнологічний, античний, кочовницький, козацький, новіший — потроху обсаджуються робітниками для їх зведення. 1928 рік в сім напрямі мусить дати конкретніші наслідки. Коли 1927 рік в роботі Порайонних Комісій являється роком Чернігівщини, 1928 повинен бути роком Полудневої України; в якій мірі він себе проявить, се залежить не тільки від роботи Комісії, і навіть не стільки від неї, як від ріжних зовнішніх обставин.

Нинішній рік висунув на перший план обслідування Дніпрельстану, в звязку з початком робіт на Кічкасі. Комісія Полудневої України, спільно з іншими історичними комісіями: Новішої історії України, Культурно-Історичної, Історичної Пісенности, далі — Науково-дослідча катедра історії України і Кабінет Примітивної Культури при ній виробили перспективний план обслідування території Порогів і Долішнього Дніпра в порозумінню з аналогічними київськими установами і науковими організаціями Харкова, Дніпропетровська і Запоріжжя, протягом кількох літ (в залежности від ходу розселення людности сеї території) в таких напрямах:

описання й фотографування історичних місцевостей;
 зібрання письмової і усної традиції про минувшину (до кінця XVIII в. і пізніш),—про колонізацію, економічні, соціальні побутові умови;
 зафіксування цінних, з становища духової культури і соціальної організації, форм, переказів і споминів.

Протягом 1926/7 і 1927/8 року сі установи вважали за доцільне відбутися дві колективні екскурсії, приблизно з 8 учасників (протягом 14 днів) і 8 менших (по одному і по два дослідники) протягом коло місяця в середнім, що разом з видатками фотографування, зарисовування, фонографування і т. д. потребувало б 5600 карб., та на видання відповідного збірника присвяченого Степовій Україні в 20 аркушів друку—2400 карб. Такого змісту заява була подана до академічної комісії обслідування Дніпрельстану. Однак ніякої матеріальної помочи на се діло ні Комісія Полудневої України, ні інші історичні установи, що разом з нею мали вести сю роботу, до нинішнього часу не дістали. Вони могли тільки в невеликих розмірах здійснити сю програму, уділяючи деякі засоби з своїх загальних оперативних коштів, і все таки організували одну колективну екскурсію і кілька менших, доволі успішні (окреме звітлення про них буде подано особно), та мають замір продовжувати сю роботу, в залежності від своїх засобів, розуміється.

Сформовання в сім же 1927 році нової академічної комісії „Новішої історії України“, що між иншим постановила звернути особливу увагу на історію українського руху на Херсонщині і Катеринославщині—досі мало досліджувану, послужить також підмогою планам Комісії Полудневої України. Обидві сі комісії звязалися з рядом цінних дослідників на місцях; в „Україні“ і в збірнику „За сто літ“ почасти надруковано вже, почасти друкується і підготовляється до друку цілий ряд цінних розвідок і матеріалів про український рух, національний, культурний, революційний на Полудневій Україні: О. О. Рябініна-Склярєвського, С. М. Щербини, І. М. Білинського, Б. М. Комарова Н. А. Бракер й ин. Не сумніваємось, що 1927/8 рік значно посуне сю роботу наперед—при скільки небудь сприятливих умовах.

Комісія Західньої України, щедріше наділена ніж дві попередні (дві штатні посади: керівничого і співробітника, і дещо значніші науково-операційні кошти) має на першій плані ще більше, ніж інші комісії, завдання звязку і увязки.—більше ніж завдання досліду, принаймні що до осередку західніх українських земель—Галичини. Науково-дослідча робота сконцентрована там навколо нашої старшої, хоч і безтитульної західне-української академії—Львівського Наукового Товариства імени Шевченка, ведеться в Галичині настільки інтенсивно, що багато додати до неї зусиллями нашого академічного осередку властиво неможна. Можна побажати, щоб на території Радянської України робота велася так інтенсивно, в пропорції до її величини, залюднення і матеріальних засобів, як вона ведеться в Галичині—без усякої помочи з боку публичних органів, а навпаки—при великих перешкодах звідусіль. Але багато лишається місця обостороннім координованим дослідкам для висвітлення взаємовідносин Західньої і Центральної України—їх історичної кооперації; так само багато наукових заходів вимагають для свого здійснення різні колективні праці робітників з обох частин України, а перед усім київського і львівського наукового осередку. Богато також треба зробити для історії інших західне-українських країв поза Галичиною а для того увязати наукову працю сих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість. Львівський осередок сам не увязаний добре з иншими західне-українськими землями, майже так само як і наш київський,—навіть з иншими окупованими Польщею західне-українськими землями львівські звязки розвиваються слабо,

тому що державна політика всяко старається поглибити межі між різними українськими провінціями. Тут в розвою наукових звязків, в координуванні наукової праці, в організації спільних наукових підприємств Комісії Західньої України відкривається широка і вдячна, але не легка робота—утруднена стількома політичними кордонами і всякими перешкодами в зносинах установ Радянської України з Західніми краями.

В перших початках, починаючи від 1925 р. завязувалися звязки з науковими робітниками Галичини. Ювілейні свята Драгоманова і Франка справлені в 1926 році, дали перші координовані роботи львівських і київських дослідників: ювілейні засідання і спеціальні книжки „України“ присвячені сим двом діячам, що своєю діяльністю так міцно і нерозривно звязали культурне і наукове життя обох частин України, були здійснені силами робітників нашого академічного осередку і галицьких дослідників. В сих книжках (Україна 1926, II і VI) одначе опубліковано тільки невелику частину того матеріялу, що став напливати про сих діячів та їх епоху з України Радянської і Західньої. Частина його друкувалася—і далі друкується в „Україні“ і збірнику „За сто літ“ (як кореспонденція Драгоманова з Навроцьким, виготовлена до друку акад. Студинським, листування Франка з Вол. Левицьким і В. Доманицьким, виготовлені проф. М. Возняком, листування Драгоманова з Ол. Ф. Кистяковським, виготовлене Кистяковським, спомини про Франка М. Мочульського і Н. Романович-Ткаченко, і т. ин.). Більші ж серії матеріялу поруч того вилучено в спеціальне видання: Матеріялів до соціальної і культурної історії Західньої України, що виходитимуть під головною редакцією академиків М. Грушевського і К. Студинського, коштом Україн. Акад. Наук, в серії „Збірника Істор. Філол. Відділу Академії“. В першу чергу пішло листування Драгоманова і Франка, що виготовлене до друку за автографами бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка і Українського Національного Музея проф. М. Возняка. Першу частину (кінчаючи р. 1893) віддано до друку з кінцем 1925 р. і тепер, в-осени 1927 р. друк сього тому вже закінчений; він чекає тільки виказу друкарських похибок, на жаль досить численних,—бо друкарська техніка Київа все ще мало приспособлена для таких академічних видань, а висилка корект авторам все ще унеможлиблюється різними несподіванками: так коректа перших аркушів сього тому вислана авторові для провірки за автографами, повертаючи від нього попала на митницю(!), пролежала там три тижні, і після сеї проби видавництво мусіло зріктися посилаання корект!

З 1927 роком Комісія почала завязувати також наукові звязки з Закарпатською Україною, і одержала відти—правда не безпосередне, а через празьке Пов. Представництво УСРР, завдяки радникові Н. М. Калюжному, деякі цінні матеріяли. Перед нею тепер стоїть завдання від сих посередніх звязків перейти до безпосередніх зносин як з сими Закарпатськими, так і з іншими Західне-Українськими землями. Використовуючи різні наукові нагоди: ювілеї, правописні конференції то що, Комісія старалась можливо участити приїзди до Київа західне-українських учених, організувала спеціальні засідання з їх доповідями, взагалі старалась всяко оживити безпосередні, персональні звязки нашого академічного осередку з західне-українським науковим світом. Так весною 1927 року були організовані прилюдні доповіді акад. Студинського про галицьке наукове життя, проф. Свенціцького про старе галицьке мистецтво, проф. Симовича про життя Буковини; вони пройшли з великим успіхом, а навіть піднесенням—про них див. в „Україні“ кн. 4. А з нагоди століття першої збірки українських пісень Максимовича удалось урядити галицько-український науковий з'їзд в мініятюрі, і крім

прилюдних доповідей перевести цінні організаційні наради в різних наукових справах—про що в сій же книжці нижче. Завдяки помочи Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, і зокрема його голови акад. К. Студинського, що приймає, поруч акад. М. Грушевського, безпосередню участь в кермуванні Комісією Зах. України, їй удалося також сього року положити солідні підвалини для колекції галицьких періодик („Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Правда“, „Світ“, „Діло“, „Руслан“ і т. д. за цілий ряд років). Ся колекція буде далі комплектуватись і можна сподіватись—утворить науково дослідчу базу для всіх, хто студіюватиме соціальне і культурне життя Зах. України.

Перешкодами, що далі лежать на заваді інтенсивному розвитку роботи Порайонних Комісій, який був бажаний,—крім таких загальніших, як утруднені зносини з закордоном, різні обмеження в пересиланню закордон гонорарів співробітникам, грошей за книги і т. д., все ще зістається:

дуже мала скількість штатних співробітників (на 4 комісії всього 6 штатних співробітників);

більш ніж скромні розміри науково-операційних і господарських коштів—що між иншим спиняє і комплектування бібліотеки;

недостача відповідного приміщення і устаткування.

Комісіям приходить ся непродуктивно затрачувати велику силу енергії й часу, щоб поборювати труднощі, які з того виходять.

Персональний склад комісій порайонного розроблення історії України:

Бюро: акад. Грушевський. М. С. голова.	Ткаченко М. М.—в. о. керівничого Комісії Полудневої України.
Акад. Студинський К. О. товариш голови.	Глушко С. В.—секретар Комісії Києва і Правобережжя.
Щербина В. І.—член-кореспондент Академії, керівничий Комісії Києва і Правобережжя.	Лазаревська К. О.—секретар Комісії Лівобережжя і Слобідщини.
Гермайзе О. Ю.—в. о. керівничого Комісії Лівобережжя і Слобідщини.	Ігнатієнко В. А.—секретар Комісії Західньої України.
Савченко Ф. Я.—керівничий Комісії Західньої України.	Кравців Д. З.—секретар Комісії Полудневої України.

Члени, співробітники і постійні учасники:

Абрамович П. (Житомир).	Козлов Сергій Федорович (Ромен).
Айзеншток Єремія Якович (Харків).	Д-р Кордуба Мирон Михайлович (Львів).
Алексеев Павло Петрович (Київ).	Корнилович Михайло Іванович (Київ).
Андріяшев Олександр Василевич (Київ).	Кричевський Василь Григорович (Київ).
Акад. Біляшівський Микола Федотович (Київ, помер 1926 р.).	Лященко Аркадій Якимович (Ленінград).
Бракер Наталія Аркадіївна (Зинов'ївськ).	Макаренко Микола Омелянович (Київ).
Бужинський Михайло Михайлович (Полтава).	Міловидов Л. В. (Чернігів).
Бузук Петро Опанасович (Мінськ).	Моргилевський Іполіт Володиславович (Київ).
Варнеке Борис Василевич (Одеса).	Нечипоренко Прокіп Іванович (Київ).
Верзилов Аркадій Василевич (Чернігів).	Пеленський Осип (Ряшів).
Возняк Михайло Осипович (Львів).	Петровський Микола Неонович (Ніжин).
Горбань Микола Василевич (Харків).	Попов Олександр Степанович (Київ).
Гординський Ярослав (Львів).	Пушинський П. (Лубні).
Граховецький Д. Д. (Полтава).	Рихлік Євген (Ніжин).
Добровольський Леонид Павлович (Київ).	Руднев Валентин Василевич (Харків).
Дорошенко Володимир Вікторович (Львів).	Рябінін-Склярєвський Олександр Олександрович (Одеса).
Дубровський Василь Василевич (Харків).	Симашкевич Василь Михайлович (Київ).
Ернст Федір Людвигович (Київ).	Симович Василь Іванович (Прага).
Євфимовський Володимир Степанович (Чернігів).	Сімсен-Сичевський Олексій Михайлович (Київ).
Єршов Анатолій Григорович (Ніжин).	Сіцінський Юхим Осипович (Кам'янець).
Житецький Гнат Павлович (Київ).	Слабченко Михайло Єлисеєвич (Одеса).
Зельницький Олександр Аркадієвич (Київ).	Смоличев Петро Іванович (Чернігів).
Істомин Михайло Павлович (Київ).	Станиславський Василь Іванович (Прилуки, помер 1927).
Калюжний Нзум Михайлович (Прага).	Степанов Іван Симонович (Катеринослав).
Козаченко Антін Іванович (Полтава).	

Чернявський Дмитро Федорович (Катеринослав).
 Шамрай Сергій Вікторович (Київ).
 Шугаєвський Валентин Андрієвич (Чернігів).
 Щеглова Софія Олексіївна (Ленінград).

Щепотієв Володимир Олександрович (Полтава),
 Щербаківський Данило Михайлович (Київ, помер 1927 р.).
 Щербина Софія Миколаївна (Одеса).
 Щітківський Іван Іванович (Київ).
 Юркевич Віктор Дмитрович (Київ).

Доповіді вислухані в засіданнях комісій порайонного розроблення історії України в 1926 році.

М. П. Істомін—Печерськ та його старовина
 Б. К. Лукомський—Медаль князя Острозького.

В. В. Дорошенка—Наукове життя в західно-українських землях в рр. 1915—1925.

В. М. Страшкевич—Гошанський монастир.

О. А. Зельницький—Давні плани Київщини.

К. О. Лазаревська—Київські цехи в другій половині XVIII в.

П. І. Смоличев—Розкопи сіверських могил в селі Шестовиці на Чернігівщині.

М. І. Корнилович—Бібіковські інвентарі і селянське життя в Володимирськ. пов.

М. С. Возняк—Доповнення Драгоманова до „Австро-угорських споминів“.

В. Д. Юркевич—З прикордонних відносин між Україною і Московщиною в 1650-х рр.

В. І. Щербина—Давні плани м. Києва.

П. І. Смоличев—Чернігів та його околиця за великокняжих часів.

М. С. Возняк—Зносини Драгоманова в Галичину.

О. Некрасов—Рельєфні портрети XI століття, реферував В. І. Щербина.

В. Гериневич—Нововідкриті трипільські стоянки Кам'янецьчини.

В. І. Щербина—Чи була київська Лавра в'язницею

К. О. Копержинський—Василь Суразький.

С. О. Щеглова—Вірші про зраду Мазепи.

В. Г. Дроздов—Рихлівський ковчег.

Ю. Виноградський—Околиці Сосниць.

М. М. Бужинський—Полтавський магістрат в 1752—1776 рр.

М. С. Грушевський—Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізенського селища.

В. Є. Козловська—Неолітичні знаходи на Чернігівщині.

П. І. Смоличев—Палеолітичний скарб Мизиня.

(Всього 10 засідань з 24 доповідями).

Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р. в історичній секції Укр. Академії Наук. Як було свого часу згадано в нашій „Хроніці“ на засіданні 19 квітня 1927 р. загальні збори співробітників Історичної Секції Укр. Академії Наук під головуванням акад. М. С. Грушевського, в присутності 32-х членів, ухвалили урочисто відсвяткувати 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р., що утворив новий етап вивчення народної творчості, викликавши широкий інтерес до українського народу й ідей народності взагалі. Свято було призначено на початок нового академічного року з 2 до 9 жовтня 1927 р., при чому в ньому передбачалась участь представників Західних Земель України, і проєктовано перевести його на цілому етнографічному просторі української території.

2-го серпня відбулося засідання президії Історичної Секції Укр. Академії Наук, яка після докладного обговорення справи визнала за потрібне звернутись до всіх наукових товариств і професійних секцій наукових робітників України з пропозицією улаштувати святкування ювілею по містах, організовуючи окрім науково-популярних засідань також концерти, художні й бібліографічні вистави. Бажання деяких наукових робітників перетворити цей ювілей в загальне Свято Української Науки не могло бути зреалізовано. Можливо, воно буде переведено за ініціативою УкрНауки колись пізніше.

Протягом серпня і вересня бюро Історичної Секції Укр. Академії Наук відбуло декілька організаційних засідань, в яких брали участь представники інших наукових установ м. Києва, а також наукові робітники Харкова, Одеси, Кам'янця-Подільського, що перебували саме в той час у Києві з науково-дослідною метою.

У відповідь на перший лист Історичної Секції з закликом про переведення свята збірника Максимовича з різних міст України надійшли чи-

сленні вислови співчування і готовності вжити потрібних заходів для успішної організації Свята.

У самому Києві вирішено було звернутись приблизно до 40 науково-громадських і професійних установ, повідомити про план святкування, що його виробила Секція, і прохати відповідної співучасті в організаційній роботі. Особливі надії покладались на науково-педагогічні й природничі, заклади, робота яких близько стоїть до наукових інтересів Максимовича. З огляду, що багато з установ просили інформативних відомостей для доповідей про Максимовича, Секція видрукувала коротку інформативну брошуру: „Століття „Малоросійських п'єсень“ Максимовича“, призначивши дохід з неї на поміч тим, що потерпіли від поводи в Галичині.

Представник Секції, що за три тижні до Свята мав нагоду в її справах бути в Харкові, з'ясував питання про принципову згоду що до підтримки цього Свята з боку Укрнауки і форми його переведення.

В цих умовах було можливим з одного боку звернутись до адміністрації Всенародної Бібліотеки України при Укр. Академії Наук з пропозицією улаштувати на початок жовтня бібліографічну виставу творів Максимовича й літератури про нього, а з другого—до бюро секції наукових робітників Києва, щоб культкомісія її улаштувала концерт із тих пісень, що увійшли до першого збірника Максимовича. Обидві ці пропозиції були зреалізовані у відповідній формі і в призначений час.

Протягом другої половини вересня що дня надходили до Історичної Секції сприятливі відомості від науково-громадських та освітніх установ України про серйозну й уважливу підготовку до 100-літнього ювілею українських пісень Максимовича. Свято це в силу широкої участі українських науково-громадських кол набиало значіння загально-наукового свята і в деяких моментах нагадувало з погляду інтересу й симпатій до нього святкування столітнього ювілею „Енеїди“ Котляревського¹⁾.

На жаль, за три дні до призначеного для Свята терміна—2-го жовтня—голова Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові надіслав повідомлення, що галицька делегація не зможе прибути на час до Києва через паспортні труднощі. І дійсно, акад. Студинський, проф. Філарет Колесса й проф. Остап Макарушка прибули лише 6-го жовтня і змогли виголосити свої доповіді на прилюдному засіданні в неділю 9-го жовтня.

Отже перше ювілейне урочисте засідання історичної секції Укр. Академії Наук відбулося за участю лише київських її членів у великій залі Всенародної Бібліотеки²⁾, в присутності офіційного представника Укрнауки Л. М. Левицького, що одержав для цього спеціальне призначення із Харкова і під проводом голови Історичної Секції акад. М. С. Грушевського.

Голова зборів після короткого вступного слова коло президіального столу вийшов на катедру і в докладній доповіді з'ясував значення Максимовича, що був в той час для Київщини „цілим історико-філологічним факультетом“, нагадавши його головні наукові заслуги: 1) оборону старинности, органічності й самостійности української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір з польської доби; 2) обґрунтування тези, що організаційним центром української мови було українське, Київ-

¹⁾ Тому що до цього часу не надійшли ще всі дописи з інших міст України, вони будуть надруковані в VI кн. *Ред.*

²⁾ Первісний план влаштувати це засідання в актовій залі Інституту Народної Освіти, будинку колишнього університету, першим ректором якого був Максимович, не міг бути здійсненим з технічних причин. На почесному місці в залі Всенародної Бібліотеки України стояв уквітчаний портрет молодого Максимовича з років його ректорства у Києві.

ське Подніпров'я, що київська культура і письменство належить українському племені й воно їх творило безпереривно, від часів слов'янського розселення; 3) висвітлення народньої української стихії в книжній літературі старій і новій. „Але найбільшим подвигом Максимовича, як і подвигом передреволюційного українознавства взагалі, кінчив свою доповідь акад. Грушевський, було вияснення народньої основи української історії, її тяглости і неперерваности та укріплення на сім ґрунті того переконання, що український нарід се дійсний будівничий великого тисячелітнього діла української історії і суверенний господар української землі, політої його потом і кров'ю“¹⁾).

Загальний нарис про життя Максимовича, його науково-літературну працю, про листування й відносини з приятелями й знайомими, що заїздили до нього в Київ, і про Максимовича—художника слова, подав І г н а т Ж и т е ц ь к и й. Називаючи Максимовича патріархом українського науково-літературного та культурного відродження, він навів дещо і з своїх власних споминів про своє перебування на „Михайловій горі“.

Федір Савченко, за обмеженістю часу мав змогу подати лише окремі частини й уривки зі своєї більшої праці, про ті загальні умови українсько-російського громадського та західньо-слов'янського науково-літературного життя, що існували в кінці XVIII і на початку XIX ст., та про ті обставини, серед яких ріс і працював Максимович на Полтавщині, в Новгород-Сіверську та Москві, які могли вплинути на формування і здійснення його плану—опублікування першого збірника українських пісень. Подав він також декілька критичних спостережень що до редакції й збирання пісень Максимовичем, звернувши увагу на те, що він широко користався російськими пісенниками, про що свідчать також неопубліковані листи до нього С. О. Соболевського.

В кінцевому своєму слові акад. М. С. Грушевський подякував делегатам із інших міст, що прибули на це свято, і прочитав декілька привітань, які надійшли із Львова, Праги, Мінська, Москви, Ленінграда та з багатьох міст України—вони друкуються нижче.

Нагадавши присутнім про потребу негайної й широко-громадської допомоги населенню Галичини після недавньої катастрофічної поводи, голова зборів пропонував іще вшанувати вставанням пам'ять останньої з сім'ї Максимовича—його невістки Катерини Олександрівни: звістка про смерть її на Михайловій горі надійшла підчас ювілейного засідання історичної секції Укр. Академії Наук.

Після закінчення засідання майже всі присутні перебували на бібліографічній виставі, присвяченій науково-літературній творчості Максимовича, що її дуже старанно й ефективно зі зовнішнього боку організувала Виставочна Комісія Всенародньої Бібліотеки України у сусідній з залю засідань кімнаті. Був виставлений також і збірник українських пісень Максимовича 1827 р., якого у Києві нараховують всього 5 примірників. Історико-філологічний відділ Укр. Академії Наук має в проекті перевидати цей збірник фотографічно.

На п'ятницю 7 жовтня було призначено засідання з участю приїжджих галицьких учених, для обопільної наукової інформації. Але з огляду що на ту саму годину було призначене перше засідання комітету для помочи потерпілим від поводи Зах. України, в котрім мусів взяти участь акад. М. С. Грушевський, як делегат Академії, засідання секції було перервано і докінчення його перенесено на 10 жовтня. Галицькі учені ра-

¹⁾ Доповіді цього засідання будуть надруковані в 6 кн. „України“, разом з іншими статтями про Максимовича.

зом з акад. Грушевським взяли участь в засіданні комітету і акад. Студинський поінформував присутніх про цю катастрофу.

У суботу 8 жовтня в тій же залі Всенародньої Бібліотеки України відбувся великий вечірній концерт виключно із пісень, що увійшли до першого збірника Максимовича¹⁾; його спільно улаштували: історична секція Укр. Академії Наук, секція наукових робітників та місцком Укр. Академії Наук. Участь в ньому взяли артисти державної опери: В. Н. Гужова, А. З. Левицька, Д. Г. Євтушенко. І. А. Кученко, проф. Д. М. Ревуцький, чоловічий хоранс інституту ім. Лисенка й жіночий ансамбль з учнів проф. Е. М. Муравйової.

Перед початком концерту сказав декілька вступних слів профес. О. К. Дорошкевич, а окрім того, коротке слово присвятив українській пісні голова Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові акад. К. О. Студинський:

„В часі, у якому на Україні твори Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка здобули українському слову право громадянства,—на Західній Україні, на галицькій землі замітні були важка безпросвітність і повний застій усякого духовного життя.

Українське слово, українська пісня гомоніли тільки по курних хатах прибитого панцизняним горем селянства, найближча до нього освічена верства, духовенство говорило між собою польською мовою, а молодь, згуртована у львівському університеті та дух. семінарії, ішла в ряди польських повстанців та покутувала свій молодечий порив у в'язниці на Шпільбергу у Куфштайні.

Тихо, без гомону прилинули на галицьку землю в одному екземпляріві твори письменників з Великої України, що несли із собою важливий зміст, прегарну мову і готову літературну форму. У невеличкому гурткові учнів дух. семінарії, свідомих своєї нації, викликували вони потрясаюче враження. А враз із ними явилися на галицькій землі пісні Максимовича та Лукашевича, що промовили до молодечих сердець незвичайно сильно, коли не можуть.

Цей була та пісня, що гомоніла в колисках, що вітала весну веснянками, а прощала літо обжинками, що згадувала про Купала, Дива і Ладу.

Цей була та пісня, що викликувала з під могил старовину, що витворила лицарський епос, що плакала за Січчю, оспівувала Гайдамаччину, що згадувала про жахливе лихоліття кріпацтва.

Цей була та пісня, що оспівувала побутове життя української дитини в колісанках, молоді в парубочьких і дівочьких співанках, а всіх, чи молодих, чи старих супроводила до гробу у тужних голосіннях.

І захоплювалися нею молоді мрійники: Маркіян Шашкевич, Як. Головацький і Далибор Вагилевич на рівні із творами українських письменників. Вислів сему захопленню дав Маркіян Шашкевич у своїх поетичних творах, „Побратимові“ і „Бандуристові“.

Пересилав він пісні Максимовича своєму товаришові, поетові Миколі Устяновичеві та із захопленням кликав до нього:

Оттак, Николаю, українські вірляга,
І веселять душу, серце загревають,
Оттак, Николаю, руські соколята
То в голос, то з тиха матері співають.
Аж мило згадати, як то серце б'ється,
Коли з України руськая пісенька
Так мило, солодко вколо серця в'ється,

Як коло милого дівка русавенька
Так го обнімає, так до себе тисне
Пригортає і любує
І голубить і цілує
І плеще і тішить
І медочком дишить,
Що трохи не скажеш: „пусти мене, пісне“.

І ця українська пісня, на рівні з творами українських письменників, покликувала молоду „руську трійцю“ до літературної праці, давала їм чудові картини життя, красу слова, мистецьку форму. Українська пісня пронизувала сливе кожний твір батька відродження галицького письменства, Шашкевича, з такою силою, що деякі із них уважано народними піснями, а один увійшов у збірку пісень Як. Головацького.

Але українська пісня несла Галичині щось більше важливого: почуття єдності між розмежованими українськими землями: Не даром каже Шашкевич в „Побратимові“, що українська пісня „красою засяє, при Чорному морю себе завітает, в степах на просторі весело заграє, в водах Дніпра, змиєсь і прибереться, легеньким крильцем на Дністр занесеся, крилоньками сплесе, стрясе, злопотить, під небо до сонця генген полетить, під небом до сонця сонечком повисне, і буде літати, і буде співати, і о руській славі скрізь світу казати“.

¹⁾ Було виконано 21 пісню із тих 56, що тепер гармонізовані, і для яких досить легко придбати музику.

І це почуття єдності українських земель виступило з неменшою силою у „Бандуристі“ Шашкевича:

Присів на царинці, молодь обступила,
Як цвіточку пчолі, а старшина сіла.
І виняв бандурку і обтер полою
І став її стріти і повів рукою
По струнах з легенька--струни згаморили,
Півець розумів, бо з ним говорили,—
Вже ліг сорок кілька їх бесіду знає,

І вдарив сильніше і скорше тручає:
І стали греміти та бескидським громом
І стали шуміти та степовим шумом;
То знов закипіли як води старого
Отця-Словутиці, бо о нім думає
Півець і мислю честь йому співає...

І нехай же у століття української пісні, у се свято української культури росте між нами це почуття духової і культурної єдності, нехай воно гремить у наших душах бескидським громом, нехай шумить степовим шумом, нехай кипить водами Дніпра-Словутиці, бо пісня про наше єднання ще не покинчена“!..

У неділю 9 жовтня в тій же залі Всенар. Бібліотеки України відбулося з 12-ої до 3^{1/2} год. дня друге урочисте засідання, що входило до циклу Максимовичевих свят: доповіді галицьких учених, день галицько-українського наукового єднання. В програмі цього знаменного й незабутнього для присутніх засідання стояли такі доповіді: акад. М. С. Грушевський: Вступне слово; акад. Кирило Студинський: Звязки Галичини з Україною (1860—1873); Д-р Остап Макарушка: Початки українського письменства в Галичині; Д-р Філярет Колесса: Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII ст.; Д-р Михайло Лозинський: Взаємовідносини Галичини й Великої України в історії розвитку української політичної думки XIX і XX ст.

Всі ці промови, які уважливо і з великим інтересом вислухала аудиторія, головним робом з студентської молоді, Історична Секція Укр. Академії Наук має надрукувати в короткому часі, тому їх тут не будемо переказувати.

В понеділок 10-го жовтня у новому приміщенні Історичної Секції (вул. Короленка 35) продовжувалося засідання членів секції, почате 7 жовтня. Заслухано доповідь проф. Ф. Колесси про з'їзд етнографів та географів у Польщі в середині травня 1927 р. і неprisутнього проф. М. Кордуби (що так і не дістав пашпорту на подорож до Києва) про з'їзд істориків Східної Європи і Слов'янщини—що в цілому друкується в цьому-ж таки числі „України“ (доповідь Ф. Колесси надрукується теж, як буде одержана в писаній формі).

Висновком з обговорення цих доповідей можна вважати думку про потребу скликання аналогічних з'їздів на терені Радянської України, з участю західно-українських і слов'янських, в тим числі і польських наукових робітників, що тим самим дасть змогу ширшої участі в них і вчених Західної України, які з постійним і все зростаючим інтересом стежать за розвитком наукової роботи в УРСР—за її досягненнями. Обговорені були також теми різних наукових праць, які можуть бути успішно здійснені тільки спільною працею учених з обох частин України—напр. дослід над польськими, чеськими і німецькими прототипами українських віршів і народніх пісень XVII і XVIII вв. і т. д.—і плани дальших подібних наукових конференцій.

Висловимо тут наше щире й сердечне побажання, щоб цей контакт між науково-культурними робітниками двох частин української землі, що розпочався підчас тогорічного ювілею акад. Грушевського, колишнього довголітнього голови Наукових Товариств у Києві та Львові, який поширився підчас недавнього святкування ювілею збірника пісень Максимовича, продовжувався й надалі в тій же формі братерської солідарності і невтомної співпраці.

Подав Федір Савченко.

Привітання, що були надіслані до Історичної Секції Української Академії Наук на урочисте засідання з приводу 100-річчя першого збірника українських пісень М. О. Максимовича.

Л ь в і в.

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові пересилає поклін пам'яті Михайла Максимовича у століття видання народних пісень і привітання українському громадянству, зібраному під світлим проводом акад. Михайла Сергієвича Грушевського на святі української науки і пісні. Нехай цвіте на всіх областях українських земель наука, нехай гомонить і не вмовкає українська пісня.

За Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: Д-р К. Студинський, голова. Д-р Р. Цегельський, секретар.

В день всеукраїнського свята століття появи першої збірки українських народних пісень у виданні Максимовича, філологічна секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові шле на руки господаря свята, Історичної Секції, щирий привіт Українській Академії Наук як представниці української науки.

Максимович, з фаху природник, виступив на Україні першим академічним оборонцем ідеї народности, як осередку і джерела всього культурного життя. Через те став він у добу романтизму дійсним предтечею розвіту діяльного українського народолюбства протягом останнього 30-ліття кріпаччини на Україні.

Великі імена Гоголя, Костомарова, Куліша і Шевченка тісно зв'язані з іменем тихого, скромного професора і горячого українського патріота.

Усі області українознавства злучені з науковою діяльністю Максимовича.

З його іменем, як видавця української народної пісні і автора дуже простого на той час історично-фонетичного правопису лучиться і пробудження Галицької України. Правда легіт романтичного народолюбства пробудив був інтерес для народної творчості і в Галичині—ще за юнацтва Максимовича—у старших діячів українознавства, у Галичан Зубрицького і Могильницького, але тільки завдяки виданням Максимовича галицько-руська трійця розвинула свою роботу біля тривкого пробудження Галицької України до нового культурного, національного життя.

Як знавець рідної української мови і перший її історик, Максимович виступив оборонцем прав української мови на глибоку самостійність нарівні з державною тоді російською мовою. Начатий ним академічний спір із Погодіним завершується тільки на наших очах великим науково-видавничим розмахом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові від часів проводу Михайла Сергієвича Грушевського і Української Академії Наук в Києві на всіх ділянках науки і української літератури. А досягнення української мови в царині науки і мистецтва свідчать щоденно про дійсне право української мови на рівноправність із іншими слов'янськими мовами.

Нехай же гомонить у сторіччя видання його збірника українських пісень—могутнє слово вільного українського народу повне вселюдського змісту; нехай об'єднує воно всіх робітників української науки в одну братерську сім'ю.

Великому Предтечі української філологічної науки Максимовичеві—слава од роду і до роду! Українській Академії Наук побажання на всі часи широкого розвитку, обильних плодів наукової праці на користь України і людства та на славу працюючих рук і мозгів!

За філологічну секцію Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: Д-р К. Студинський, директор. Володимир Дорошенко, секретар. Д-р І. Свенцицький, заст. директора.

Шануючи в Михайлові Олександровичу Максимовичеві піонера і першого представника української науки в найстрогішій значінню сього слова, ученого, котрий своїм широким умом охопив стільки різнородних її ділянок, що вповні заслужив на назву українського Leibnitz'a; високо цінуючи його студії, що вперше критичним науковим світлом освітляли глибоку ще в тих часах темряву нашої доісторичної і історичної старовини; згадуючи з пієтизмом його твердий та рішучий протест проти Погодінської теорії—історична секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові прилучується цілим серцем до святкування столітніх роковин появи його збірника пісень—сього збірника, котрий розбудив українську національну свідомість в Галичині, і натхнувши Цашкевича та його товаришів в десять літ пізніше зродив „Русалку Дністрову“. Клонимо голови перед великим духовим батьком всіх пізніших літературних і наукових діячів Наддніпрянщини і Наддністрянщини.

За історичну секцію Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: Д-р Мирон Кордуба, директор. Д-р Іван Крип'якевич, секретар.

Минає сто літ, як воскресла завмерла українська пісня. А що один із тих, що збудили могутнє слово пісні до нового життя і що вказали, що в живому слові живе геній нації, був разом і великим дослідником природи, тої природи, з якою зв'язане і життя

народа,—тому математично-природ. лікарська секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові клонить разом з цілою українською нацією голову перед тінню великана національної ідеї—Максимовича.

За Математично-природописно-лікарську секцію Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: Д-р Володимир Левицький, директор. Д-р Роман Цегельський, секретар.

В столітні роковини епохального видання українських народніх пісень етнографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові прилучується щирим серцем до нинішнього святочного обходу в Києві та висловлює найглибшу пошану пам'яті Михайла Максимовича, батька й подвижника українського фольклору, що розкривши скарбницю народньої поезії вказав дорогу до обнови духовного життя першим піонерам літературного відродження в Галичині.

Нехай же дослідча праця над українською словесністю, що буйним цвітом зацвіла з посіву Максимовича, що раз то тісніше об'єднує понад кордони всі часті українського народу, нехай веде нас до спільної мети.

За етнографічну комісію: Филарет Колесса, голова. Д-р Ярослав Гордицький за секретаря.

Не маючи, на жаль, змоги, з причин від нас незалежних, взяти участь у всеукраїнському святкуванні століття появи збірника Михайла Максимовича, яке рівночасно є святом української науки, через своїх делегатів від щирого серця пересилаємо Вам привіт.

Вповні свідомі залежності свого посланництва від тих ідей українського відродження, які сто літ тому назад окрилювала українська народня пісня, вступивши на шлях світової слави завдяки незабутньому Михайлові Максимовичеві, вітаємо з сьогоднішнім ювілеєм її зібраних в матірньому городі України Земляків своїх щирим побажанням, щоб величне свято тої пісні—того безсмертного цвіту творчого духа нації стало для них тріумфом нової сили й обнови, будило гордість із дотеперішних досягнень в обсягу рідньої культури, зміцнило віру в ще краще будуче, спільне для всіх, кому до неспідленого серця промовити годна наша рідна, сьогодні величана пісня.

За головний відділ Т-ва „Просвіта“ у Львові голова (нечитке). Василь Мудрий, секретар. За комітет „Свята Пісні“: Д-р В. Щурат, голова літературної секції.

В день святкування 100-ліття появи в світ збірника українських пісень 1827 р. Михайла Максимовича, що разом з тим є святом української науки й письменства, засилає й українське Педагогічне Товариство „Рідна Школа“ у Львові своє сердешне привітання на це велике свято. Складаючи поклін пам'яті Михайла Максимовича, як етнографа, археолога, історика, й фільолога, не можемо забути його важних заслуг, як професора. Здобувши собі при своїх ботанічних студіях критичний змісл для аналізу, прикладав він опісля вправну методу професора до ділення етнографічного матеріалу в відповідні групи, а вже передні слова і деякі пояснення дум та пісень уважаються ще й сьогодні доказом чималої учености професора Максимовича. А вступивши в сорокових роках минулого століття в живі зносини з тодішнім галицьким істориком Денисом Зубрицьким, вказував у письмах до нього на конечну потребу галицьким письменникам виучувати народню мову з приказок, казок, пісень, а ще більше з українських пісень, тому що на Україні народній дух пишався з більшою силою й красою. „Се добре зрозуміли Шашкевич, Головацький і Устиянович, і їх поезії я читаю з великим почуттям і втіхою“, писав йому Максимович в одному з листів. Отже й його вплив, як розумного професора-педагога. Пам'ятаючи й про фільологічні студії того професора, які дали почин до поважних праць над українською мовою в фільологічній секції Наукового Товариства ім. Шевченка і до плекання чистої народньої мови в українських галицьких школах, складаємо сьогодні Українській Академії Наук щире побажання, щоби завдяки її трудам студії над нашою мовою і минувиною дійшли до найкращого розвитку, як це було колись горячим задушевним бажанням Михайла Максимовича, і щоби разом з тим плекали і в Галичині по всіх наших культурно-освітніх установах його наукові ідеї й змагання в ділянці етнографії, історії, фільології і письменства. Галицька українська етнографія від Головацького до Франка і Гнатюка, галицька музика від Вербицького до Філарета Колесси, фільологія від Головацького через Омеляна Огоновського і Верхратського до Степана Смаль-Стоцького і Свенцицького, історія від Дениса Зубрицького до Крип'якевича і Кордуби, навчання в українських галицьких школах рідною мовою, мають в значній мірі свій зачаток у появі в світ українських пісень 1827 р.

Кінчаємо за словами нашого галицького соловія Маркіяна Шашкевича висказом надії, що українська наддніпрянська народня пісня, скупавшися в Дністрі, Дніпрі і Чорному Морі, зависне біля сонця другим сонечком і буде сяяти та про нашу славу скрізь світу казати.

Головна управа Укр. Пед. Т-ва „Рідна Школа“... м. голова. Проф. М. Бабин, секретар.

З приводу святкування 100-річчя появи збірника українських пісень Михайла Максимовича головний виділ „Учительської Громади“ у Львові пересилає щире привітання.

Збірник Максимовича, що був першою поважнішою збіркою творів усної словесности після починів Цертелева й харківського гуртка, відіграв важну роль також у галицькому відродженні, знайшовшись в руках Якова Головацького та Маркіяна Шашкевича. Він захопив піонерів галицького відродження до етнографічних студій, а їх приклад довів опісля до величавих етнографічних розслідувань у львівському Науковому Товаристві ім. Шевченка, Українському Науковому Товаристві в Києві та в київській Академії Наук, до монументальних видань київського відділу Географічного Товариства і багатьох інших. Щасливий почин Михайла Максимовича приніс величаві плоди: українська етнографія займає нині почесне місце у всесвітній науковій літературі і є гордістю Слов'янщини.

Товариство „Учительська Громада“ у Львові складає глибокий поклін генієві українського народу, що проявився так величаво в пісні та вітає Українську Академію Наук, що стоїть на сторожі українського генія.

За головний виділ „Учительської Громади“: О. Терлецький, голова. М. Паньчук, секретар.

В день свята української науки, з приводу століття першого збірника українських пісень виданого Михайлом Максимовичем управа Національного Музею у Львові шле свій гарячий привіт.

Начата перед сто літами велика дослідна праця в області українознавства розвинулася в обох частих України—на Подніпрів'ю і на Подністрів'ю—до величких розмірів, що обнимають усі ділянки історії культурно-національного життя усіх верств Українського Народу.

Відена зпершу одиницями українознавча праця кипить сьогодні в багатьох установах, що збирають, умітно досліджують збережене і видають пам'ятки культурного життя земель України.

Національний Музей у Львові, як установа покликана до життя для умітного музеологічного збирання і наукового досліду пам'яток давнього життя України-Подністрів'я, з перших кроків своєї діяльности стикалася часто з працями Максимовича і завсе з глибокою пошаною пам'ятала про великі заслуги його на полі української музеології.

Завше живий серед українських музеологів—Михайло Максимович лучить сьогодні наукових працівників усіх Українських Земель в одну велику громаду творців нового життя України в колі народів культурного свята.

Слава пам'яті Михайла Максимовича нехай придає незломних сил для успішної праці його наслідникам на полі української науки, культури, мистецтва, словесности. І. Свєнціцький.

Москва.

Первый Московский Государственный Университет горячо приветствует Украинскую Академию Наук с вековой годовщиной издания „Малороссийских Песен“ обнародованных великим ученым Михаилом Александровичем Максимовичем. Московский Университет неизменно чтит память Максимовича—своего воспитанника и преподавателя естествознания и филолога, ученого и общественника, философа и поэта. Разносторонность интересов знаний и работ ставят Максимовича в ряд универсальных мыслителей Европы. Труды Максимовича по выяснению национальной поэтической стихии в языке и литературе восточных Славян, бывшие откровением для своего времени, и в текущие дни остаются источником творчества русских литературоведов и филологов. Украинец по своему национальному влечению, Максимович подобно Гоголю трудился с редким беспристрастием в общерусских интересах, и нет культурного центра России, где бы не воспитывались его трудами.

Ректор Университета Вышинский. Декан этнологического факультета Волгин.

Ленінград.

Святкуючи юзілей Максимовичевого збірника пісень р. 1827, а одночасно й сторіччя існування української нової гуманітарної науки, котру М. О. Максимович майже у всіх галузях з небуття на світ викликав та вказав нам шляхи майбутнього розвитку,—Товариство дослідників української історії, письменства та мови, що працює в Ленінграді, згадуючи досягнення української науки за останнє сторіччя в низці доповідів, приєднується до всіх наукових та громадських організацій, що святкують відновлення українського наукового руху, та висловлює переконання, що тепер ніхто не зможе вгасити світла науки на Україні,—науки, що повинна осягати всі верстви українського народу.

Президія: акад. В. Перетц, А. Лященко, С. Щеглова.

Мінське.

Інститут Беларускай Культуры вітае Гістарычную Сэкцыю культурным святам стагодзьдзя дня зьяуленьня першага этнографічнага зборніка Максимовіча українскай народнай поэзыі. Сто год навуковай працы найлепшае сьведчаньне творчых сіл братняй

України. Дадесяць год Кастрычнікавай Рэв'юлюцыі найлепшае забяспечаньне буйнога росквіту культуры українскіх рабочых сялян будучыну.

Навуковы Сэкратар Цьвікевіч.

Прага.

Професура і студэнство Українського Педагогічного Інституту, зібрані сьгодні для вшанування сотих роковин появи збірника Максимовича пересілають Академії свої найкращі привітання зі Святом Української Науки. Сімович, ректор.

Вінниця.

Вінницька Філія Всенародньої Бібліотеки України при Укр. Академії Наук вітає з великим святом 100-ліття виходу в світ першого збірника українських пісень М. Максимовича.

Відсвяткувавши вже 2 жовтня 1927 р. цю велику річницю в історії української культури разом зо всіма вінницькими науковими робітниками та робітниками освіти, вінницька Філія Всенародньої Бібліотеки приєднує також і свій голос на великому святі, що його відбуває нині ціла Українська Земля. Директор Філії (підпис невиразний). Співробітники (підписи невиразні).

Дніпропетровське.

Наукові заклади Дніпропетровська широ вітають Історичну Секцію Укр. Академії Наук,—ініціатора святкування ювілею М. Максимовича,—в день цього національного нашого свята. Разом з цим повідомляємо, що 2 жовтня у нас має бути прилюдне засідання місцевої Науково-дослідчої катедри українознавства та Наукового Товариства, де буде зачитано доклади професорами: Д. І. Яворницьким, В. О. Пархоменком, П. О. Ефремовим та І. І. Завадовським. З доручення Катедри та Товариства Проф. Володимир Пархоменко.

Житомир.

Серед громів бойових, в напружених зусиллях пролетаріята старої російської імперії визволитись з під соціального гніту, стала на міцні ноги українська наука. Цього-б не сталося, як би заздалегідь не проросло зерно, кинуте в землю попередніми сіячами. В числі їх ім'я М. О. Максимовича займає почесне місце.

Слава діячеві, що серед тяжких обставин найшов сили присвятити своє життя досліддам над українською народньою творчістю, над українською історією, язиком і археологією

Нехай живе українська наука й її робітники, що в нових умовах простують тепер до нових обр'їв, будуючи нове життя українському робітникові й селянинові в Радянській Державі.

Голова й бюро секції наукових робітників Волини.

Рада волинського музею та волинського відділу Укрмету на спільному урочистому ювілейному засіданні 1-го жовтня з приводу сторіччя виходу в світ „української народньої пісні“ Михайла Олександровича Максимовича одностайно постановила: вітати Історичну Секцію Укр. Академії Наук, яко цілком дорослого спадковця української історично-етнографічної науки та охоронника заповіту, що збіркою „Українських Пісень“ залишив по собі незабутній Михайло Олександрович Максимович.

Нехай живе й зростає українська історично-етнографічна наука.

Нехай живе й міцніє Історична Секція У. А. Н. на користь трудящих України.

Голова Зборів: В. Кравченко. Секретар: О. Червинський.

В час найбільшого пригноблення з боку російського царату всього того, що могло собою лише символізувати будь-яку ідею українства, Михайло Олександрович Максимович відчув себе справжнім сином свого народу і сміливо став у обороні його.

З фаху—ботанік, але; озброївшись новими відповідними знаннями, він робить історичні наукові розвідки і з документами минушини в руках, цілком яскраво доводить що-ж саме в натурі уявляє з себе український нарід.

Захищаючи рідну мову від нападів Росіян „україножерів“, а ще більше від своїх-же „земляків“—учених „Малороссов“, він робить подорож у царину філології й з великим успіхом та завзяттям боронить свій нарід.

Своїм виданням збірки „Малоросійських п'єсен“, що вийшла 80 років тому назад, яскраво перед цілим світом доводить красу й відмінність української народньої лірики.

Український пролетаріят, прибираючи науку до власних рук, оддає належну шану тому, хто одним з перших протоптав для нього стежку до науки й показав шлях до ясних промінів.

Наукові робітники відділів,—соціально-політичних відносин, побутового (етнографічного) та етнологічної секції волинського музею, цілком яскраво уявляючи собі всю веле-

тенську постать небіжчика та його заслуги перед Українським народом, на знак пам'яті й шани про нього одностайно схилють свої голови.

Хай живе пролетарська наука на користь працюючих всесвіту. Нехай живе українська наука. Нехай ніжна пісня українського люду пролунає на весь світ. В. Кравченко, Г. П. Ілюченко, О. Червинський, П. Абрамович, О. Фотинський, В. Рибак, Білашицький, О. Орловська, С. Вернигора.

К а н і в.

Радянська Україна, відзначаючи сторіччя появи в світ першого видання збірника українських народних пісень М. О. Максимовича, всенародно справляє свято своєї культури. Під брязкання зброєю за кордоном, в цей день трудящі України демонструють перед усім світом всю величність своєї пролетарської науки, що з'являється могутнім чинником мирного будівництва та перетворення суспільства на соціалістичний лад.

Жовтень дав змогу всім народам бувшої Росії вільно розвивати свою національну культуру з метою остаточного визволення трудящих, збагачення загальної скарбниці людства—всесвітньої культури та створення соціалізму.

Перебуваючи під тяжким гнітом царату, а ще раніш—навіть не маючи своєї власної літератури та удосконаленої мови, український нарід виявляв та зберіг на протязі багатьох століть свої переживання й почуття в усній творчості, а особливо в піснях. Ці пісні український нарід співав на протязі багатьох віків, виливаючи в них і радість і нудьгу. Довгий час майже ніхто не міг оцінити всієї глибини внутрішнього змісту цих пісень, майже ніхто не бачив вияву в цих піснях великого генія народнього.

М. О. Максимович вперше систематизував народні пісні, його збірник українських пісень підніс авторитет народньої творчості так серед Українців, як і серед усього культурного світу.

Відаючи належну пошану Михайлові Олександровичу Максимовичу в день сторіччя появи його збірника українських пісень, трудящі Канівщини вітають Українську Академію Наук зі святом української культури та науки.

Ми певні, що Українська Академія Наук, як кермач пролетарської науки, і надалі буде сприяти робітничо-селянській державі, під приводом комуністичної партії, закріпляти та зміцнювати соціалістичне будівництво.

Слава пролетарській науці, що допоможе трудящим дійти до соціалізму.

Х а й ж и в е У к р а ї н с ь к а А к а д е м і я Н а у к !

Голова ювілейної комісії заврайтрудшколою: Блонський. Члени Комісії: райінспектор Н. О. Бруницький, учитель канівської райтрудшколи А. Зерницький.

М и к о л а ї в.

Зібравшись сьогодні на прилюдне засідання, присвячене науковій діяльності Максимовича, миколаївський державний музей та Товариство друзів музею вітають Історичну Секцію УАН з ювілеєм століття появи в світ першого збірника пісень Максимовича.— Камінський.

П о л т а в а.

Полтавський Округовий Виконавчий Комітет вітає Академію Наук з приводу століття з часу видання збірника українських пісень Максимовича, що має велике значіння в розвітковій української культури. Т. в. о. голови Округового Федоров.

Полтавське Наукове при Укр. Академії Наук Товариство вітає Всеукраїнську Академію Наук в день української науки, в день пам'яті славного Михайла Максимовича. Нехай українська наука, що не загинула в тяжкі часи пригноблення, буйно тепер розвивається під керуванням Академії допомагаючи Україні остаточно звільнитися від пережитків минулої неволі.

Голова Т-ва В. Щепот'єв. Секретар О. Бузинний.

Полтавська Секція Наукових Робітників при профспілці Роб. Освіти вітає Всеукраїнську Академію Наук з знаменною датою виходу в світ збірника українських пісень, улаштованого українським науковим та громадським діячем М. О. Максимовичем. Сто літ перед цим українська наука в особі Максимовича вперше щільно підійшла до народніх мас, поклавши тим початок дальшому зближенню, аж до тісного співробітництва української інтелігенції з цими масами. Хай же Всеукраїнська Академія Наук, святкуючи ювілей цієї знаменної в нашій історії дати, заглиблює й поширює далі зв'язок науки з трудящими, підіймаючи їх до все вищого й вищого щабля культури й матеріального побуту. Хай живе, росте й зміцнюється єднання науки з народніми масами.

Голова Бюро СНР Воропай. Секретар Чаленко.

Полтавський Державний Музей горяче вітає з столітнім ювілеєм збірника Максимовича. Хай буйно квітне українська наука. Виженко.

В день столітнього ювілею збірника українських пісень виданого Максимовичем та в день української науки полтавський Краєвий Історичний Архів вітає Українську Академію Наук, як найбільше огнище Української культури.

Українська Академія Наук родилася на хвилях Великої Революції і зараз перед нею стоять величезні завдання: будівництва української пролетарської культури, допомоги індустріалізації народного господарства та будівництву соціалізму в нашій країні.

Архів переконаний, що Академія з честю виконає ці завдання і тим самим справить надії, що їх на неї покладають робітники та селяни України, партія та радянська влада.

Зав. Архіву: Х в. Г а р а с и м е н к о. Пом. Вчений Архівіст: М. К р а в ч е н к о.

Полтавський Інститут Народної Освіти вітає Академію в день свята української науки. Хай живе міцна українська наука під проводом Академії. Хай готує і висвітаює добрі шляхи створення щасливого майбутнього нашій країні. Правління.

Колектив наукових робітників полтавського Педтехнікуму імени Драгоманова вітає Всеукраїнську Академію Наук зі святом століття ювілею української науки і бажає успішно поширювати й поглиблювати наукову роботу й надалі на користь працюючого народу.

Полтавська Окріпспектура Наросвіти приєднується до урочистого свята української культури з приводу століття часу видання збірника Максимовича вітає Академію Наук Інспектура Освіти.

Колектив співробітників полтавського Педтехнікуму імени Драгоманова в день свята укр. науки надсилає своє щире привітання Всеукраїнській Академії Наук. Уповноважений—Виржемківський.

Полтавський Музичний Технікум приєднує свій голос до хору привітань в знаменні роковини української музичної культури з приводу столітнього збірника українських народних пісень Максимовича.—Комітет Музичного Технікуму.

Сто літ назад Максимович видав свою збірку українських пісень. Після того пройшло майже сто літ в тяжкій боротьбі і Український Нарід спромігся на організацію свого розумового осередку—Академії Наук. Як українська пісня, що побачила світ в збірнику Максимовича запалювала трудящі верстви нашого народу до національного та соціального визволення, так наша Академія стала організуючим розумом, що веде наш нарід до соціального ладу і щастя в великій сем'ї трудящихся народів. Хай цей сторічний ювілей дасть енергію українським вченим, що їх об'єднує Академія, на тернистому шляху прагнення до всевітнього соціалізму.

Керуючий полтавським Агрокооперативним Технікумом В і к-Ч у г а й.

Полтавський Землевпорядчий Технікум вітає Академію Наук з історичним ювілеєм збірника українських пісень виданого Максимовичем і бажає розвитку науки та культури на користь соціалістичного будівництва України. Правління Технікуму.

Приймаємо активну участь переведення свята столітнього ювілею збірника українських пісень видання Максимовича, вітаємо Всеукраїнську Академію Наук. За дорученням всіх співробітників Держтеатру імени Заньковецької—Директор Ф а л ь с ь к и й.

Полтавська капела бандуристів вітає з столітнім ювілеєм збірника Максимовича, днем української науки. Хай вона живе і розвивається під керівництвом Академії.

17 Трудшкола м. Полтави, святкуючи столітній ювілей збірника українських пісень, що його видав М. Максимович, та день української науки, шле своє скромне привітання Українській Академії Наук, як охоронниці укр. науки й провідниці науки в народні маси. Школа висловлює Академії своє щире побажання й надалі бути скарбницею й провідною зіркою науки. Слава Академії. Слава й діячам і робітникам укр. науки.

Завідувач школи: О л. Ч у м а к о в.

Полтавська окрфілія спілки цукровиків від імени робітників цукрової промисловости Полтавщини щиро вітає вас з великим культурним святом—столітнім ювілеєм збірника українських пісень, виданого Максимовичем та днем української науки.

За сто років випуску збірника українська пісня голосно пролунала не тільки по Україні, а й далеко по-за межами її. Вона з'являється цінним скарбом так для робітників нашої країни, як і для всього людства.

Не менш важливе для нас і свято дня української науки. Спілка робітників з наукою це єдиний засіб до кращої долі, до збудування нового радісного життя—до соціалізму.

У важких обставинах протягом сторіччя виростили українська наука й рідна пісня. Однаково вони були придушені в більшій частині. При перемозі пролетаріату, що знищив під керівництвом комуністичної партії тягар скаженого царату, склалися обставини які скинули довічні пута з пісні й науки й дали їм змогу буйно розвинути творчі сили— величезні, невичерпані.

Хай же живе й опановує світом пісня вільного народу й шириться найкращий здобуток українського Жовтня—міцна безмежна наука.

Голова Правління: Курочка. Зав. Культвідділом: Ночовний. Керсирами: Григор'єв.

Прилуки.

Бюро прилуцької секції наук. робітників щиро вітає Академію зі святом культури та науки і сторіччям видання збірника українських пісень Максимовича: Демков, Хоменко

Одеса.

Наукові заклади та товариства м. Одеси висловлюють привітання Українській Академії Наук в день столітнього ювілею „Малоросійських п'єсень“ 1827 року Михайла Максимовича.

Улаштуваючи спеціальні збори й виставки в Одесі для з'ясування значіння цієї дати в історії української науки широким колам громадянства, наукові робітники м. Одеси висловлюють разом з тим Українській Академії Наук, яко заступниці сучасної української науки, побажання розвитку науки на Радянській Україні.

За столітній період українська наука пройшла важкий шлях, у тяжких умовах виборола собі право на життя і лише за останнє десятиріччя в умовах Радянської України досягла пишного розвою і стала дійсним чинником культурного та господарського будівництва визволеного пролетаріату та селянства України.

Успіхи пролетарської української науки за останні десять років є певною запорукою славної будучини її.

Голова Комісії для влаштування столітнього ювілею „Малоросійських П'єсень“ М. Максимовича: проф. Р. Волков. Секретар проф. Кость Копержинський.

Одеське Наукове Товариство щиро вітає вас у ці Максимовичеві дні зі святом Української Науки й української пісні. Голова Товариства проф. Гордієвський.

Шана й слава українському вченому Михайлові Максимовичу. Українська Державна Бібліотека схиляється перед пам'яттю одного з найвидатніших діячів української науки, одного з перших орачів на занедбаному раніш полі. В особі Історичної Секції, що організувала оце свято української науки Українська Державна Бібліотека вітає всіх тих численних і славних робітників науки, що провадили і провадять далі Максимовичову працю і висловлює певність, що засів дасть добрий врожай. Хай живе й процвітає українська наука та її невтомні працьовники.

Одеські Археологічний Музей й Комісія Краєзнавства щиро вітають з ювілейним святом Максимовича: Дложєвський.

Харків.

Харківське Наукове Товариство щиро вітає з нагоди свята столітньої річниці виходу „Малоросійських п'єсень“ Максимовича. Харків'яни помянуть цей день також участю на своєму засіданні, присвяченому на пам'ять великого вченого й громадянина України.

Секція української мови при Науково-дослідчій кафедрі мовознавства ім. О. Потебні у Харкові прилучає і свій голос високої пошани пам'яті славного піонера українознавства Михайла Максимовича в день святкування сторіччя його збірника українських пісень. Секція вважає цей збірник М. Максимовича не тільки великою й світлою сторінкою в історії української етнографії, а разом і початком безстороннього погляду на українську мову, наукової емансипації її. Так, уперше М. Максимович виголосив погляд, що на українську мову треба дивитися, як на рівноправного члена в родині слов'янських мов, а протягом своєї довгої й невсипущої наукової діяльності багато зробив для її реабілітації, заклавши міцний підмурок наступним науковим студіям над українською мовою. В історії розвитку нашої наукової галузі М. Максимович посідає почесне місце основоположника української школи, що без упереджень і забобонів дивиться на українську мову, як на орган тисячолітньої культури, поборюючи тенденційно-наукове намагання зменшити значіння, обшир, давність і вагу української мови. Відзначаючи великі заслуги М. Максимовича саме в цій науковій галузі, Секція української мови при Науково-дослідчій кафедрі мовознавства ім. О. Потебні підкреслює, що значіння М. Максимовича в історії вивчення української мови не тільки історичне, що в його думках, спостереженнях, здогадках що до української мови немало знайдеться цікавого і корисного і для наших часів, а деякі з його ідей власне тільки й можуть розвиватися після повного розкріпачення української наукової мисли.

Голова Секції О. Синявський. Секретар М. Наконечний.

Червоноград.

День столітнього ювілею збірника українських пісень та славне ім'я М. О. Максимовича об'єднали сьогодні всіх діячів української науки. Нехай це об'єднання послужить дальнішому розвиткові й розвітові її на території Української Соціалістичної Республіки й за межами останньої. Нехай живе українська наука, нехай живе світла пам'ять основоположника її Максимовича, нехай живе Українська Академія Наук.

Червоноградський Колектив С. Н. Р. на Полтавщині.

Червоноградський Педагогічний Технікум видання Максимовичем збірника українських пісень р. 1827 ставить за вихідну дату в розвиткові української науки, а тому щиро вітає осередок її Українську Академію Наук—з приводу ювілейного свята. Нехай живе пам'ять піонера української науки М. О. Максимовича, нехай розцвітає українська наука, нехай живе Українська Академія Наук. Комітет Технікуму.

Чернігів.

Справляючи в Чернігові „Свято Української Науки“ Чернігівське Наукове Товариство душею лине до Києва, нашого культурно-історичного центру, з привітанням до своєї матери Української Академії Наук, що об'єднує наукові сили всієї Соборної України в усеукраїнському святі науки й оглядає довгий і тернистий шлях нашої науки за останнє сторіччя, пройдений під керівництвом переважно київського центру.

Нехай тепер цей науковий шлях з Радянської України, що перейшла на національно-культурне будівництво, веде Соборну Україну до світлого соціалістичного майбутнього.

Учений Секретар Черн. Наук. Т-ва А. В е р з и л о в.

Культурні взаємини Заходу і Сходу. На сю надзвичайно інтересну для нас тему прочитав недавно доповідь проф. Альберт Le Соq директор Народознавчого Музею в Берліні на відкритті Німецько-Шведського Товариства в Стокгольмі. Не даючи яких небудь нових яскравих фактів ця доповідь інтересна як ілюстрація сучасного становища цього питання, тому подаємо коротке резюме її за *Fortschritte und Forschungen* з 20 серпня 1927:

Хина від найдавніших часів була сполучена чотирма культурними течіями зі Сходом. Одна з них іде з південної Росії і простягається до північного спуску Гімалаїв. Її носії, це європейські „Скити“, які передають Хині грецьку культуру і скито-грецьке мистецтво.

Друга течія це поход Олександра й його наслідки. Тоді від Бактрії до північно-західної Індії запанувала елінська культура, елінізовані країни прийняли будизм. З класичної античної релігії утворюється нове мистецтво будаїстично-азійського типу. Діонис та Аполлон перейшли в постаті Буди і т. д. Вся будаїстична штука Хини, Японії, Індії і Яви в кожному рахунку опираються на пізні грецьке мистецтво.

В християнські часи припадає мандрівка народів. Гуни і їх іранські сусіди Аляни приносять елементи азійської культури до Європи; ці елементи приймаються новоутвореними культурами германських держав. Це переважно зброя, хоругви, одежа та форми гробниць.

Остання велика мандрівка приходить зі Сходу—це монгольський похід. Завоювавши Східню Європу Монголи організують свою пошту. Поштові гонці звязуються надзвичайно скоро з Пекином, і завдяки цьому Хина стає більше ніж коли близькою до Європи аж до відкриття сибірської залізниці. Цими дорогами доходить до нас багато культурного добра зі Сходу, як напр. рухомі друкарські черенки.

На підставі фотографій можна дуже легко прослідити перетворення класичних типів. Дуже характеристична, напр., серія явищ, котра починається групою „Ухоплення Ганімеда“. Ми бачимо цю групу зміненою на сасанідській золотій вазі, потім знов в переробленій скульптурі Гандгари (Авганістан), потім в малюванні на стіні в східній Туркестані, і нарешті в китайському малюванні на стіні—на стільки змінено, що без цих посередніх огнів звязок з грецьким Ганімедом був би незрозумілий. Так само можна прослідити зміни бога вітрів, соняшного бога Геліуса, Горгонеона, від еліністичних взірців аж до хинських переробок. Так само на підставі серій

ілюстрацій можна довести, що будійська духовна архітектура Хини іде зовсім за іранськими і індійськими взірцями. Що ж до річей, які прийшли до Європи, особливо цікаві костюми, цілком подібні до суконь середньовічних шляхетних дам. Прапори на малюваннях східнього Туркестану дуже нагадують килими Бауеух. На півночі виступає меч з ручкою що дуже нагадує ранні готицькі мечі. На півдні ж існує тип вікінгського меча з грибовидною ручкою, шоломи з застезками, що у Германців вважались відзнакою шляхетського стану, а тут уживається кожним кінним вояком. Різблені дракони на гробах германських ватажків теж стрічаються в Схід. Туркестані—тільки в кращім виконанні. Тут мусило бути безпосереднє запозичення.

Легенди про самостійне повстання хинської штуки, незалежно від чужих впливів, таким способом зовсім відкидається. Немає ні одного культурного народу з Європи і Азії, котрий не позичив би у другого того, чого сам не міг зробити.

Подала М. Ж.

Конференція істориків у Варшаві. В трьох останніх днях червня 1927 р. Варшава гостила у себе істориків східньо-європейських держав і Слов'янщини. Почин до з'їзду дало „Польське Історичне Товариство“, а його метою було налагодити кооперацію всіх східньо-європейських і слов'янських наукових інституцій, котрі плекають історичні досліди, і тим уможливити переведення таких наукових підприємств, які вже через свої розміри та кошти переходять сили не то-що поодиноким товариствам, але й окремих націй чи держав. До участі в цій конференції зголосилося 150 учених: представників академії наук, університетів, різних наукових установ і товариств. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові вислало яко своїх представників Івана Крип'якевича і підписаного; крім цього брали участь в конференції Українці: Іл. Свенціцький (від Національного Музею у Львові), закарпатський українець проф. А. Годінка (від університету в Печу), проф. Ів. Огієнко і Роман Смаль-Стоцький. Доволі сильно була заступлена російська еміграція, серед котрої виступав й член Київської Академії Ф. Тарановський, тепер професор на правничім відділі београдського університету. Крім великого числа слов'янських учених, серед котрих, по-при Поляків, домінували Чехи, було чимало представників й інших держав та націй. Дуже поважна числом і добором наукових сил була німецька делегація, в склад котрої входили: М. Фасмер, проф. слов'янських мов на берлінському університеті (наслідник Брікнера), дійсний член Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові; К. Штелін (Stahlin), проф. історії східньої Європи на Берлінському університеті (наслідник Шімана), автор нового компендіума історії Росії; Е. Ганіш, проф. Бреславського університету, редактор *Jahrbücher für Kultur und Geschichte des Slaven*, Е. Кайзер і Люквальд з Данціга; Г. Шмід з Грацу і інші. Навпаки Франція не вислала ні одного представника, хоча при паризькій Сорбоні існує інститут слов'янознавства, котрий—як висказався свого часу проф. Дені (Denis)—мав відобрати Відневі провід у слов'янських студіях; ся неприязність французів викликала деяку констернацію серед господарів з'їзду. Дивним збігом обставин склалося, що й друга союзниця Польщі, Румунія, також не прислала своїх делегатів. Англійські наукові інституції заступав Л. С. Уортен (Wharton), проф. „Школи Слов'янських Студій“ (School of slavonic studies) в Лондоні, угорські—Е. Люкініч, директор державного архіву в Будапешті, проф. Меліч і інші. Фінляндію—В. І. Мансікка, Латвію—Ф. Бальодія, Туреччину—Музафер-бей, директор царгородського архіву.

Після інавгурації, на котрій виголошувано офіційальні промови представників уряду і привіти від делегацій, конференція поділилась на дві

секції: наукову й науково-організаційну, а ся остання складалася з трьох комісій: а) організаційної, котра занялась улаженням правильника для наміченої федерації наукових установ; б) комісії зголошених внесень, що мала перевірити ці внесення; в) комісії словника слов'янських старинностей. Доповідувачі виголошували свої реферати або у рідній мові (так зробили також обидва представники Науков. Тов. ім. Шевченка), або у французькій мові.

Коли маємо відповісти на питання, що ся конференція принесла інтересного для Українців і української історичної науки, приходиться почати від виголошених там українських рефератів. Підписаний говорив про велике значіння, яке для різних наукових дослідів мають географічні назви, а зокрема т. зв. межові назви (Flurnamen), тоб-то назви частин села (кутів), хуторів, піль, сіножатей, доріг, лісів, горбів, долин, болот, полян і т. ин. З'ясував, як пильно і систематично в західньо-європейських краях йде праця коло збирання, головно з уст народа, і видання сього нового обильного джерела, особливо в Німеччині та Швеції, де вже існують окремі інституції та фахові часописи, посвячені виключно топономастиці. Зазначив, що особливо на Українській землі важно і необхідно зібрати назви просто з народніх уст, бо у всіх офіційальних виданнях та картах їх перекручувано досі на московський, польський, німецький, румунський, мадярський лад. Вкінці подав короткий огляд дотеперешньої діяльності на полі топономастики серед польських і українських учених і вказав на сумну долю цінної збірки польських назв Жигм. Гльогера (по-над 70 тисяч карток), котра десь затратилась, як на острогу, що цього діла не слід полишати приватній ініціативі і приватним рукам. Тому поставив внесення, щоби намічена федерація наукових установ взяла між иншими й справу збирання географічних назв на області цілої Слов'янщини в свої руки. Для цієї мети треба: 1) зложити спільний підставовий квестіонар для збірки назв; 2) зобов'язати представників поодиноких слов'янських народів, щоби кожний на етнографічній області свого народу zorganizував систематичну збірку назв; 3) переховувати зібраний матеріал поки що в архіві цієї наукової установи, котра кермуватиме акцією збірки на області свого народу, і улегчити користування ним через заложення відповідних реєстрів; 4) пильно реєструвати (у формі окремої бібліографії) всі ономастичні публікації, котрі відносяться до слов'янських земель; 5) у відповіднім часі приступити до видавання спеціального журналу, котрий містив би розвідки про топономастику слов'янських земель. Всі ці внесення конференція ухвалила і переказала майбутньому зарядові до виконання.

Реферат д-ра Ів. Крипякевича був більше інформативного характеру і мав на меті знайомити чужих учених з теперішнім станом української історіографії та її найважливішими досягненнями. Реферат обговорив чергову діяльність чотирьох осередків нашої науково-історичної продукції, а саме Київської Академії Наук, Товариства ім. Шевченка у Львові, Історично-філологічного Товариства в Празі і Наукового Інституту в Берліні, так що до розсліду архівів та видавництва джерел, як що до замітніших розвідок та синтетичних праць. Зовсім аналогічний реферат мав В. І. Мансікка, про теперішній стан історичних дослідів в Фінляндії.

Проф. А. В. Фроловський (з Праги) говорив про моральні і політичні взаємини між Русією (Росією) і Чехами, зазначаючи, що вони ще досі не просліджені як слід ані з російського ані з чеського боку. Сі взаємини були зразу більше випадкові і доривочні, що-йно від кінця XVIII віку приймають характер постійних впливів. Було тут де-що й про українсько-чеські справи, але прикриті давно-модною номенклатурою, бо слівце „русский“ мало у д. Фроловського в різних місцях його реферату

дуже різномірний зміст: воно означало і Київську державу з XI—XII в. і українсько-білор.-лит. територію (під Грунвальдом 1410 р. билися також і „русские“) і Московське царство з XVI—XVII в., і новочасну Росію.

Дуже цікавою і повчальною для всіх Слов'ян без виїмки була доповідь проф. Е. Ганіша про заснування і організацію Східно-Європейського Інституту в Бреславі. Цей інститут, заснований в квітні 1918 року головно старанням професорів Адольфа Вебера і Рішарда Шота, стоїть у звязку з тамешніми високими школами, університетом і політехнікою. Він від 1924 року став видавати *Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slaven*, перемінені потім у *Jahrbücher*, котрі від цього (1927) року виходять вже чвертьрічними випусками. Інститут ділиться на 8 секцій, з котрих географічна, віроісповідна, лінгвістична, історична і літературна мають метою теоретичне вивчення відповідних ділянок через наукові дослідження, конференції і курси для ширшої публіки; секції: правничі, економічні і промислові мають більше практичні завдання та утримують свої інформаційні бюро.

В тісній звязку з доповіддю проф. Ганіша стояв реферат проф. Шміда (з Грацу). Виходячи зі заложення, що головним завданням новочасної наукової синтези є пізнання спільних ознак культурного розвитку Східної Європи та її звязків з німецьким культурним середовищем, і що цих спільних ознак треба дошукуватися головно в юридичних, господарських і суспільних підвалинах культурного розвитку,—референт вважає кінцевим видання (в перекладі) цілої серії (збірки) капітальних творів слов'янських і східно-європейських учених, які відносяться до історії правних, суспільних та економічних відносин поодиноких земель і мають підставове значення для дальшого ведення цих студій. Метою збірки було би зазнакомити західно-європейський учений світ з цими працями і зробити їх йому доступними. Цю справу вже обговорено і підготовано у Східно-Європейському Інституті в Бреславі та уложено й спис творів, котрі мали би увійти в цю збірку в першу чергу (з праць українських учених намічено поки-що М. Грушевського Студії до історії суспільн. і економ. відносин на Україні, Багалія про історію колонізацій Слобідської України, Черкаського про громадські суди на Україні і Білорусі і Вернадського про економічні відносини в Візантії). Реферат закликав конференцію, щоби допомогла наміченому ділу. Другий проект проф. Шміда дотикав тіснішої кооперації між Бреславльським Інститутом та Західно-Слов'янським Інститутом при університеті в Познані в справі спільного видання „*Corpus antiquitatum slavico-germaniae nunc orientalis*“. Вкінці виступив з внесенням, щоби конференція дала почин до дальшого видавання молдавських і волоських грамот, писаних в церковно-слов'янській мові (властиво кажучи молдавські грамоти писані в майже чистій українській мові), які свого часу почав був видавати І. Богдан.

Проф. Леонард Уортен виступив з грандіозним планом-обітницею зладити історію східно-європейського друкарства, що охоплюватиме цілий розвій друкарства на території історичної Польщі, Росії (за виїмкою країв далекого Сходу і Закавказзя), Фінляндії, Чехословаччини, Румунії, Угорщини та Балканського півострова і буде зложена по століттях. Побажати-б немолодому вже вченому довгого віку і сил, щоби справді сповнив обітницю.

Особливо пильну увагу конференція присвятила словникові слов'янських старинностей, визначаючи в науково-організаційній секції окрему комісію для розроблення плану. Очевидно, що ця справа дуже близько дотикає й української науки. Намічена комісія обговорила ціль, план, зміст і розміри видавництва на основі просторого реферату проф. Фр. Буяка (зі Львова), над котрим розвилася оживлена дискусія. Словник

має бути зладженим на зразок німецьких Real-Lexikon'ів, зокрема на зразок Hoops-a Real-Encyklopädie der germanischen Altertums-Wissenschaft; його завданням — охопити всі слов'янські реалії, починаючи від появи Слов'ян в історії (в археології від початків бронзової доби) аж по кінець середньовіччя. Словник міститиме статті про: 1) географію і фізіографію слов'янських земель, 2) археологію, 3) антропологію, 4) мови і говори, 5) релігійні ідеї поганські і християнські, 6) моральну і інтелектуальну культуру, 7) мистецтво, 8) літературу, 9) матеріальну й економічну цивілізацію, 10) публічне право (суспільні і політичні інституції), 11) приватне право, 12) активні і пасивні взаємини з сусідами. Кожний клич (технічна назва) буде спершу вияснений з лінгвістичного боку, відтак буде подана генеза предмету (чи інституції) означеного цією назвою і його доля в цілیم слов'янським світі; за цим підуть статті, котрі подадуть його історичний розвій у поодиноких слов'янських народів. Особливо слід всюди зазначувати взаємні культурні впливи, так слов'янських народів між собою, як і відносно чужих народів. На кінці кожної статті буде подана найважлива література предмету. Цілий словник обчислений на 5—6 томів вел. 8° по 500—600 ст. в два стовбці. Крім офіційного видання у польській мові передбачені переклади на інші слов'янські мови, бодай цих частин, котрі відносяться до даного народу. Керму цілої праці передано редакційному комітетові з 10 членів, зложеному з представників всіх слов'янських народів і 1 Німця; кожний з членів редакційного комітету обов'язаний зорганізувати національний комітет, зложений з представників даної нації, спеціалістів до цих наук, котрі входять в обсяг словника. Представником Українців в редакційнім комітеті вибрано д-ра Ів. Крип'якевича.

Ще варт згадати про реферат проф. І. Розвадовського, президента краковської Академії Наук, під заг. „Кілька заміток про правітчину слов'янських народів“. Реферат містив чимало цінних уваг методичного характеру і скінчився висновком, що тепер ще неможливо позитивно і докладно означити оселі предків слов. народів в доісторичну добу.

Інші реферати займалися більше спеціальними питаннями і були для українського історика менше інтересними.

В годинах свобідних від нарад учасники конференції одвідували Головний Державний Архів, Палату Лазенки і Королівський замок.

Слід зазначити, що господарі конференції трактували українських делегатів зовсім нарівні з представниками інших народів і держав та лояльно узгляднювали їхні кандидатури при обсаді вибраних комітетів і комісій. Як вже згадано, д-ра Ів. Крип'якевича вибрано представником Українців в редакційнім комітеті словника слов'янських старинностей; підписаний засідав в президії словникової комісії і вибраний до 7-членної управи, утвореної на конференції федерації наукових установ східньої Європи і Слов'янщини. Головою цієї федерації вибрано проф. І. Б. Новака (з Праги), секретарем проф. І. Рудковського (з Познаня).

Дуже важливим досягненням участі українських делегатів в цій конференції вважаємо це, що вдалося нав'язати дружні взаємини з ріжними слов'янськими і німецькими ученими, заінтересувати їх українськими справами і це матиме безперечно дуже корисні наслідки для дальшого розвитку української науки. Ще краще було-би, коли би українські учені там, де могли би виступати в ролі господарів на своїй землі, от прим. у Києві, влаштували подібний міжнародній науковий з'їзд. Про це слід би подумати Українській Академії Наук вже в найближчій часі.

Подав Мирон Кордуба.

З М І С Т.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:	Стор.
Дмитро Кравцов, Брюховецький і відьми	3
Микола Горбань, Лист Петра Мировича до батька мазепинця	6
Ігор Єремін, „Петрушка“ на Україні	23
Ігнат Житецький, Південно-Західній Відділ Географічного Товариства у Києві (з-приводу 50-річчя його закриття в 1876 році)	31
Акад. Кирило Студинський, Остап Терлецький про археологічний з'їзд у Києві .	37
МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТ.:	
Де-що з рукописів Роменського музею, подав Володимир Щепотьєв	50
Говорський та Калістратов (з київського життя 60-х рр. XIX ст.), подав Володимир Щербина	54
Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука (з архіву Ів. Стешенка), подав Олександр Тулуб	59
Микола Іванович Костомаров і його приятелі (де-що з споминів), подала Віра Мордовцева-Александрова	69
Листи Ів. Франка до Вол. Левицького, подав Михайло Возняк	99
„Пам'ятка“ підкарпатського селянина, подав Петро Богатирьов	106
Дніпрова Чайка (спогади), подав Андрій Конощенко	121
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:	
Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році:	
Акад. Павло Тутковський, Геологія	126
Д. Зеров, Ботаника	128
Микола Шарлемань, Охорона природи	129
Огляд українського наукового руху поза межами УСРР, подав Волод. Дорошенко.	131
КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:	
Кость Копержинський: Леонид Білецький, Основи літературно-наукової критики, том I, Впродів, 1925	151
Акад. Михайло Грушевський: Й. Ивановъ, Богомилски книги и легенди, 1925 . .	154
Його-ж: Arturo Cronia, Il Bogomilismo, 1926	155
Акад. К. Харлампович: R. Grodecki, St. Zachorowski, J. Dąbrowski, Dzieje Polski średniowiecznej, I-II, 1926	156
Степан Гаєвський: Тишівська Александрія з початку XVIII в., 1922	160
Микола Петровський: П. Клименко, Місто й територія на Україні за Гетьманщини, 1926	162
Євген Рихлик: Malczewski, Marja, powieść ukraińska. Ze wstępem i objaśnieniami A. Brücknera, 1925	167
Його-ж: J. Ujejski, Antoni Malczewski. Poeta i poemat, 1921	167
„ Zigmunt Wasilewski, Seweryn Goszczyński, 1923	171
„ Szkoła Ukraińska w oświetleniu najcelniejszych krytyków	173
ХРОНІКА:	
Історичні установи Української Академії Наук—комісії порайонного розроблення Історії України	174
Комісія Києва і Правобережної України	176
Комісія Лівобічної України	177
Комісія Полудневої України	179
Комісія Західної України	180
Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Макси- мовича 1827 р. в Історичній Секції Укр. Академії Наук, подав Ф. Савченко	183
Привітання, що були надіслані до Істор. Секції У. А. Н. на урочисте засідання з приводу 100-річчя першого збірника українських пісень М. О. Максимовича	188
Культурні взаємини Заходу і Сходу, подала М. Ж.	195
Конференція істориків у Варшаві, подав Мирон Кордуба	196
Поправки: в кн. IV, в статті „Ернест Романович Штерн“ П. Курінного лишилися не виправлені перед друком помилки. Треба читати: с. 220 ₁ : Geschite der Spartanischen und Thebanischen Hegemonie, von Königsfriden bis zur Schlacht bei Mantinea. 221 ₁₂ ¹ ...Meeres im Lichte archäolog. Forschung. 222 ₂₇ : Die Leichenverbrennung. 222 ₁₀ та ₁ : Schmidt. 223 ₁₀ : A. Furtwängler: Neuere Fälschungen von Antiken. Sur la falsifica- tion des antiquités en Russie. 223 ₃ : Reden am Sarge des Rectors E. V. Stern.	